

# חורב

מאסף מוקדש לתולדות ישראל וספרותו

מופיע פעמים בשנה

על ידי

קרן בנימין חורוויץ ז"ל

אשר ע"י

בית המדרש למורים של ישיבת רבנו יצחק אלחנן

## ה ת ו כ ן

- |   |   |  |
|---|---|--|
| הרב דר. דוב רעוועל<br>ראש ישיבת רייא                  | — | (1) עונש שבועת שקר לדעת פילון והרמב"ם            |
| רבי יוסף מרקוס<br>ניו-יורק                            | — | (2) פיוטי ראש השנה ויום הכפורים לר' אליעזר הקליר |
| דר. שמואל י. פייגין<br>המכון למדעי המזרח מכללת שיקאגו | — | (3) מפלת מנחריב בארץ יהודה                       |
| דר. פ. חורגין<br>ישיבת רייא                           | — | (4) המאורע הנדוד של גלות בני ישראל לבבל          |
| הרב שמואל ק. מירסקי<br>ישיבת רייא                     | — | (5) לסדר תלמודם של האמוראים                      |
| יצחק ריבקינד<br>ספירת ב"מ לרבנים ניו-יורק             | — | (6) משפטי קוביוסטוסים                            |
| ישראל היילפרין  | — | (7) תוספות ומלואים לפנקס מדינת ליטא              |
| דר. א. ש. האלמן<br>מכללת קולוסביה, ניו-יורק           | — | (8) תולדות קדוש החדש בעדת הקראים                 |
| דר. מיכאל היגער<br>ניו-יורק                           | — | (9) הענוגה בשו"ת הנאונים והראשונים               |
|   |   | (10) מחקרים קצרים:                               |
| שאול גינזבורג   | — | א) כתבים ותעודות לתולדות היהודים ברוסיה          |
| אליעזר צבי רבל<br>ניו-יורק                            | — | ב) לבירור דעת הרמב"ם בענין שכר ועונש             |
| דר. ראובן גורדיס<br>פאר ראקאוויץ, ניו-יורק            | — | (11) חערה  |
|   |   | (12) בקורת ספרים                                 |
| גרשון א. חורגין                                       | — | א) הפיליסופיה של שפינוזה                         |
| דר. ישראל שפירא                                       | — | ב) מקורות לתולדות החנוך בישראל                   |

ניו-יורק, ניסן תרצ"ה

# HOREB

A JOURNAL DEVOTED TO RESEARCH  
IN JEWISH HISTORY AND LITERATURE

Published Semiannually by the BENJAMIN HURWITZ  
Foundation at the Teachers Institute of the Yeshiva College,

EDITED BY  
**PINKHOS CHURGIN**  
New York, N. Y.

V. 1

Number 2.

OCTOBER 1934

Printed in Palestine

# חורב

מוקדש לתולדות ישראל ומפרותו. העורך: פ. חורגין

ניו יורק ניסן תרצ"ה כרך ב. הוצרת א.

רכנו משה בן מיימון, מבחר הסין האנושי, נר מערכי אשר אין  
וחקר בכל דברי התורה ומכאריה ואליו נגלו סודותיה ורזיה, נולד  
י"ד ניסן תתצ"ה בקורדובה ונשכה ארונו בכ' טבת תתקס"ה, זכר  
צדקותיו ומעשי רוחו הנשגב לתורת עמו לברכה ולמשמרת חיו  
לכל הדורות.

## עונש שבועת שקר לדעת פילון והרמבם

מאת

### דוב רעוועל

עונש שבועת שוא ושקר, לפי קבלת הז"ל הוא מלקות (שבועות ג. ד; תוספתא  
מכות ד, ה; מכילתא שמות ז; ירושלמי שבועות ג, י; תרוכה ד, א). אך פילון היהודי  
בספרו "על החוקים המיוחדים" (כ, כח) אומר: "העונש בידי אדם (לנשבע לשקר) כזה  
הרעות שונות. יש מחייבים מיתה ויש מחייבים מלקות; והמובים ויראי ה' ביותר  
אומרים, שהעונש מיתה; והמקילים (מחייבים) מלקות בפני קהל העדה. לאנשים, שאינם  
עבדים ברוחם, עונש מלקות אינו קל (מכות<sup>1</sup>) ולא ידענו מי הם המחייבים ויראי ה'  
כיותר, המחייבים מיתה על שבועת שקר, שפילון עצמו — (שם ב, רנב) הסכים לדעתם  
(וכנראה לא כון לדעת האמיתיים). ודעה זו, ששבועת שקר היה צריך להיות עונשה מיתה,  
נמצאה גם בספרות הרבנית. ראה סדרש על התורה להקדוש שלמה אנשטרוק (ברלין,  
תרנ"ט) ע' קמח-שמח, שאין חיוב מיתה על שבועת שקר, משום, שהעברה חמורה כל  
כך, שאיננו נפטרים במיתה. וכן כתב (שם, ע' קצז) "וכן בשבועת, שהוא עובר עליה, כעובר  
עבודה זרה, ויותר אין ראוי לכפרה ופטור מסיתה"<sup>2</sup>.

(1) וראה סנהדרין י"א, מלקות במקום מיתה עומדת. ראה ירושלמי שם רפ"א. ואם, שכתלמוד  
נאמרה סברה זו רק לרי' ישמעאל, האומר מכות בעשרים ושלשה, והלכה כחכמים, קבלו הפוסקים סברא  
זו. ראה תשובת רב נטרונאי בה"פ מה"ג מ' צד; רמבם סנהדרין פו, א ולח"מ שם מראה רמבם שם  
יא ד וכ"מ שם וראב"ד שבועות יב. א; ארחות חיים ינח"כ מ' ד אך ראה ר"ן ונמ"י לסנהדרין, י א.  
(2) וראה ספר חסידים (מקנים תריכז), כי מיתה המוטת על ידו חטים חמרים הוא עונש על  
שבועת שקר ומכוח מזה, שאין להעריך חומר אישורים על פי ענשם, שחרי עון שבועת שקר ומחיקת

דפוס מלומון, ירושלים

וכתב הרמבם (שבועות יב, א, וכ'): «אף על פי שלוקח הנשבע לשוא או לשקר, וכן הנשבע שבועת העדות או שבועות הפקרין מביא קרבן ואין מתכפר להן עון השבועה כלו, שנאמר לא ינקח ה', ואין לזה נקיון מדין שמים עד, שיתפרע ממנו על השם הגדול, שחלל, שנאמר וחללת את שם ה' אלהיך אני ה'. לפיכך צריך האדם להזהר מעון זה יותר מכל העברות». והוסיף עוד «עון זה מן החמורות הוא כמו שאמרנו בהלכות תשובה (א, ב) אף על פי שאין בו כרת ולא מיתת בית דין יש בו חלול השם המקודש שהוא, גדול מכל העונות». ומקור דברי הרמבם הוא הכתוב, ויקרא יט, יב, כי שבועת שקר הוא חלול השם. וראה ספרא שם «מלמד ששבועת שוא חלול השם הוא». וראה רמבן שם ורמבם סה"ט ל"ח סג, ויסודי התורה ה. וראה תוספתא סוטה ז, ב"ג; שבועות ו, ג. ויומא ו, א. ולחנם השיג עליו הראב"ד (תשובה יב, א) «והרי אמרו על שבועת שוא וכיוצא בה: בית דין של מעלה אין מנקין אותו אבל בית דין של מטה מלקין אותו ומנדין אותו; והרי חייבי מיתת בית דין מתודין ומתכפר להן ומלקות במקום מיתה עומדת»(3).

ונראה, שדעת פילון ודעת חכמי הקבלה שוות בעצם האימור, ששבועת שוא ושקר הוא חלול השם על ידי הזכרת שם שמים לבטלה ודרך בזיון, ופילון מחייב מיתה על שבועת שקר, כאשר דעתו היא, שהמזכיר שם שמים לבטלה ודרך בזיון חייב מיתה. וכן פירש את הכתוב «ונקב שם ה' מות יומת» (ויקרא כד, טז) שהוא נאמר על המזכיר את השם לבטלה ודרך בזיון (חיי משה ב, ר"ו). והוא מפני חלול השם, ואין חלול השם יותר משנשבע בשמו לשוא או לשקר וקורא את ה' לעד על דברים אלה וכדברי הכתוב ויקרא יט, יב(4). ונראה שדעת פילון היא גם דעת ר' לוי (פדר"כ

השם אינו אלא בלאו ועוון אשת איש בחנק, ואף על פי כן כשנבעלה בעבירת אשת איש כמה בעילות לא נפלה יריכה ולא צבתה בפנה, וכשהשביעה הכהן ושתחה מים המרים נפלה יריכה וצבתה בפנה. ואם שהדברים תמוהים, שאין שבועת סופה ככל שבועות הדיונים כדבר דבר, ואין אנו מאמינים לה בשבועה זו, והשבועה היא רק חלק מסדר ההשקאה, והזנות גורמות למיתתה ע"י המים, ואם שהסמיכו חז"ל דיני שבועה על שבועת סופה. וראה ה"ס מה"ג ס' צד, לפי שאין נשבעין אלא על הממון ... הי"לכך אין משיבועין על העברה לא כשמורה במקצת ולא בעד אחד. וראה מעשה הגאונים ע' א «כך הראינו מן השמים, שאין משיבועין על עברה אלא על ממון». וראה תה"ג אסף תרפ"ט, ע' קפב.

וראה יושר, פילון וההלכה, ע' טה; ובדעת ספר הצדוקים ראה גינזבורג, כתה שאינה ידועה, ע' קלו והינבן Philo Griechische und Jud. Bil., 93 ומדרש בר שלמון, אגדת יהודי ערב, נוסד על הקבלה, שעובר על שבועה הוא בן סוטה. וראה תוספתא (?) שהביא ר' שירא גאון (שערי תשובה ס' קעג) «מן תשא עיניך השמימה וראית את השמש, זה נדר, ואת הירח, זו שבועה, ואם אתה עובר או מערים מיד ונדחת».

(3) וכדעת הרמבם אם מלקות מכפר בלא תשובה, ראה רמבם עדות, יב, ד וכ"מ שם וכדברי הרמבם כתב ר' אברהם בר חייה הנשיא בהליון הנפש כה, א.

(4) וראה תרגום אונקלוס לויקרא כד, טז «ודי מפרש שמא», — והוא כדעת ר' לוי. והתרגום המיוחס לוי"ע תרגם כהקבלה «ברם מאן דמפרש ומחרף שמא דה' והתרגום הירושלמי, שלא הזכיר שמא אפשר, שכוון לדעת ר' מאיר, שהי"ב גם על כנויים. ראה סנהדרין נו, א; וראה שם, ממאי דהאי

מהדורת בובר ע' קמח) «כל מי שהוא מפרש שמו של הקב"ה חייב מיתה שנאמר ונקב שם ה' מות יומת». וכנראה כונתו לפרש את השם המיוחד דרך בזיון וחייב מיתה משום חלול השם וכמו שמפרש פילון את הכתוב (זה"ל).

ודעת חז"ל, שאף שאין חיוב מיתה על הזכרת השם דרך בזיון ולבטלה ועל הקורא את השם לעד על דבר שקר ושוא, חמור איסור זה מעבירות, שיש עליהם עונש יותר חמור בידו אדם.

ואם, שנחלקו הפוסקים אם שבועת הדיונים — מלבד שבועת סוטה — הוא בשם(6) כנראה היתה הדעה הקדומה, ששבועה היא בשם. וכמו, שמצינו בדברי הנביאים, ששבועה אמת בה' ככמוי של כבוד ואמונה בה. וראה רמבם סה"ט מ"ע ז «הוא שצונו להשבע בשמו כשנצטרך לקיים דבר מהדברים או להכחישם, כי בזה הגדולה לשם ית' וכבוד ועליו והוא אמרו ית' וכשמו תשבע». ראה מכילתא לשמות כב, י, שבועת ה' תהיה בין שניהם: כיו"ד ה"א ... — «מכאן אתה הן לכל השבועות שבתורה הואיל ונאמרו כל השבועות שבתורה סתם ופרט לך הכתוב כאחת מהם (שבועת סוטה) שאינה אלא כיו"ד ה"א מכאן לכל שבועות שבתורה שאינן אלא כיו"ד ה"א. (וראה מכילתא שם לפסוק ז). ודרשה זו הובאה בספרי לבמדבר ה, כא (ובבבלי — שבועות לה, ב, ולח, ב) — בשם ר' חנינא בר אידי) וסתם ספרי ר' שמעון. ומצינו לר' שמעון גם במקום אחר, שלומד שאר שבועות משבועת סוטה, ראה קדושין כה, א «תנינא רשב"י אומר נאמרה שבועה בחוץ ונאמרה שבועה בפנים כו"». אך ראה ספרי לבמדבר ה, כא «לא תשבעו בשמי לשקר; מה ת"ל? לפי שנאמר לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא שייכול אין חייבים, אלא על שם המיוחד בלבד מניין לרבות את כל הכנויים ת"ל בשמי בכל שם שיש ל"י». וכנראה הכונה לשמות שאינם נמחקים.

וכן אנו מוצאים לירושלמי והשאלתות והבה"ג, שמפרשים איסור שבועת שוא ושקר שהוא מה שמזכיר שם לבטלה(7), ואם שאיסור זה הוא רק אחרת עשה ג'. יותר בזיון וחלול השם כשמשותף שם ה' בשבועה על שוא ושקר או בקללת חברו.

ראה ירושלמי שבועות יב, יא, שבכל שבועת שוא ושקר עובר על הזכרת שם ה' לבטלה. והוא כדעה הקדומה, ששבועה היא בשם ה'. וראה שאלתות דר' אחאי שאילתא כג,

נוקב לישנא דברוכי ... אימא פירושי שמייה הוא דכתב ויקח משה ואהרן את האנשים האלה אשר נקבו בשמות, ואזהרתיה מהכא את ה' אלהיך תירא, וראה רש"י שם וסה"ט להרמבם עשה ד; וראה יוסף בן מתתיהו, קדמוניות ד, ה, ו רויפל שה"ל, וראה מל"מ מלכים, י, ז, ד"ה שוב בדעת הירושלמי, שכן נח מצוה על שבועת שקר משום, שהוא בכלל ברכת השם להשבע בשמו לשוא או לשקר.

וכבר הערתי בספרי על ההלכה של הקראים ע' סא, שגם ענן מפרש כתוב זה כפילון. (5) ואפשר שגם מה, שנאמר בפסיקתא שם «כך לעתיד לבא כל מי שהוא מפרש שמו של ירושלים חייב מיתה» הוא משום דרך בזיון.

(6) ראה פוסקים שהביא הרא"ש שבועות ד, כד. ור"ן ריש נדרים ושבועות פ"ד; ספר המכריע לר"י חזקן ס' צ ואור זרוע סנהדרין פג, ס' יז (ודבריו שם צ"ע).

(7) מן הכתוב את ה' אלהיך תירא. ראה סנהדרין נו, א ותמורה ד, א, וכן בסה"ט להרמבם עשה ד. אך ראה רמבם שבועות יב, יא, שלמד זה מן הכתוב ליראה את השם הנכבד והנורא. ודעת ר' יוחנן (ברכות לג, א), שמברך ברכה שאינה צריכה עובר בלא תשא, אם, שהזכרת שם

שכנראה גרם כנדרים ה, א כהא דרב גידל אמר רב מנין שנשבעין לקיים את המצוה שנאמר נשבעתי ואקיימה לשמור משפטי צדקך ואמאי כיון שמשבע עליה מהר מיני הוי ליה מוציא שם שמים לבטלה (וראה גירסת הנמ"י ושם"ק לנדרים שם אך ראה רא"ש שם). וראה שאלתות סוף גנ. וראה תמורה ג, ב. שלומדים, שנשבעין לקיים את המצוה מן הכתוב ובשמו תשבע, והוא משום, שכל שבועה בהזכרת השם.

וראה הלכות גדולות ריש הל' שבועה: "ולא מיבעי אפוקי שם שמים ובטולי דאסור, אלא אפילו לאפוקי, כי לא צריך, אסור, ועובר משום לא תשא". והוסיף עוד: "ומאן דרגיל לאפוקי שם שמים לבטלה פסול לשבועה דתנן שכנגדו חשוד על השבועה. ואמרינן החיא איתתא דאיתחייבא שבועה כי דינא דרבא; אמרה לו בת רב חסדא ידענא דחשידא אשבועת שוא, אפכה רבא לשבועה אשכנגדה ומפרשי רבנן דקא חזינא לה דהות מפאא ליה שם שמים לבטלה" הלא נראה, שקיקר איסור שבועת שוא הוא משום הוצאת השם לבטלה<sup>8</sup>.

ואם שמצינו להגאונים עוד במאה התשיעית למה"ג, שתקנו חרם ואלה על תנאי במקום שבועה, פשטה תקנה זו בכל מקום. ראה בתשובה, שהיא, כנראה, לרב נטרונאי ולרב פלאי (חסדה גנוזה ס' כב) "וכן אמר אדוננו מר רב צדיק גאון ז"ל במתיבתא, שזו מתניתן (שארין נשבעין על הקרקעות) כדורות הראשונים, שהיו משבעין בשבועה של תורה כס"ה. אבל השתא משום הרמאין... מנעו בתי דינין מלהשביע בס"ת... ועוד מפני שאמרו חכמים: כל עברות שבתורה נפרעין ממנו וכאן נפרעין ממנו ומכל העולם כולו. וראו בתי דינין (שרבים) נשבעין בשקר וגורמין פורענות בעולם, נמנעו מהשביע שבועה בתורה וסלקוה כל עיקר; משרכו הרצחנין במלה עגלה ערופה; אף כאן במלה להשביע בתורה<sup>9</sup>. ומדברי ר' שרירא (שערי צדק עא, עג ובשנוים בתה"ג הרכבי ס' שפז) נראה, שקיקר התקנה היתה, שלא להשביע ביי אלהי השמים ואלהי הארץ<sup>10</sup>. וראה בריש שערי

שמים היא רק אזהרת עשה. ומשאלתות סוף שאילתא נג נראה, שהוא מן התורה. וכן נראה מספר הפרס המיוחס לרשי הל' פילין ס' לפ. וכנראה כן דעת הרמבם. ראה שו"ת הרמבם. ועל פי זה צריך לפרש דבריו ברכות א' טו ושבועות יב, ט. ובדעת האחרונים ראה ברכי יוסף אות ס"ס רסו; וראה כה"ג, שהבאתי בפנים. וראה שו"ת "חתם סופר" יוד ס' רכו ד"ה והנראה. וראה רמב"ן סמות כ, ז. "לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא... ועל דרך הפשט אסור עוד שלא ישא על שפתיו השם הנכבד על הנם כלשון לא תשא שמע שוא". וראה אע"י ובחיי שם וכד הקמח מערכת שבועה.

8 ולר"ת היתה גירסת אחרת בדברי הבה"ג. ראה תוס' שבועות מו, ב ד"ה, אבל דברי הבה"ג כפי שהם לפנינו הובאו בתשובה המיוחסת לרב יהודאי בשערי צדק עז, א, ס' כח. וראה תה"ג ניצבכורג קמ"קמח; וראה מה שהאריך בברכי יוסף לח"מ ס' ד' ס"ע יז.

9 וראה תשובת רב פלסטי בתה"ג ליק ס' י, ובשאלה בשערי צדק עג, א. אך ראה בתשובה המיוחסת לרב סעדיה (שערי צדק מב, א): "ואם יעלה עלי לב אדם, שכשם שראוי לעשות פשרה על ממון כך ראוי לעשות פשרה על שבועה, שאינו חייב בה, הרי הסוכר כך שגג, שאין ספק שבועה כספק ממון, ועוד להזכיר שם שמים כדבר, שאינו צריך". וכנראה היו עדיין נשבעין בשם.

10 וצ"ע לפי זה בדברי רב האי (שערי צדק ס' קט ותה"ג ליק ס' לה). והענין הוא כך, שאין במשחה פורים לרחות שם שמים. ונראה, שהיו נשבעים שבועת כסוי בשם. וראה חובת הלבבות שער ישוריו פ"ג.

שבועה לרב האי ונזכרה תקנה זו בשם הגאונים (מרדכי שבועות פ"ג ס' תשנח). וראה רש"י שבועות דח, ב ד"ה בספר, ואור זרוע גיטין ד, ה, כנראה לא שם הרמבם לב לתקנה זו. ראה שבועות יא, יג. וראה מה שהשיג עליו הראב"ד שם: "שמעתי, שתקנו הגאונים שאין משבעין עכשו לא בשם ולא בכינוי, כרי, שלא יהא העולם חרב על ידי החוטאים שרכו אלא שמחרימין אותו<sup>11</sup>) ומקללין אותו.

למדים אנו, כי פילון וחכמי הקבלה מסכימים, ששבועת שוא ושקר חמורה משאר עברות, מפני חלול השם, ולפי המפרשים ונקב שם ה' מות יומת, שהוא למזכיר שם ה' דרך בזיון, חייב מיתה על שבועת שקר. ואפשר, שכן פרשו כתוב זה גם האסוים ודברי ר' לוי שה"ל "כל מי שהוא מפרש שמו של הקב"ה חייב מיתה שני ונקב שם ה' מות יומת" הוא הד דעה זו. וחכמי הקבלה, אם שמחייבים מלקות על שבועת שוא ושקר כמו על שאר האווין שבתורה, שלא נתפרש בהם עונש אחר, מודים, שאין העונש כידר אדם מנקה את החוטא מעברה זו מפני חלול השם.

ודעת פילון (על החוקים המיוחדים ב, כו) — שמו שיודע במי שעבר על השבועה ואינו מעיד עליו ענשו כמו שנשבע לשקר<sup>12</sup>). וראה ספר היובלות ל, ידרטו גודל עונש של העוצם את עינו בפני מי, שיקח אשה מכנות נכרים או יתן מכנותיו לנכרי ואשר יחללו את מקדש ה' ואשר יחללו את שמו ושבועת שקר בשם ה', הוא מחלל שם ה' בדברי הכתוב ויקרא יט, יב.

11 וראה כ"מ שם. וכן כתב הרמבם מוען ונפען א, יא — "הורו רבותי שכל מי שנתחייב שבועה... ותקנה טובה לבעלי דינין כדי שימנעו מפענת שקר ולא יגרמו להוציא שם שמים לבטלה ולא ישואו שמע שוא". ונראה, שהיו עדיין נשבעים בשם וראה בפוסקים שהביא הסור חז"מ ס' פז.

12 וראה ריב"ר שם ע' מו, שכנראה מקורו בתרגום השבעים לויקרא ה, א. וכדאי להעיר, שגם חת"ת המיוחס ליב"ע מפרש כתוב זה, ביודע שחברו עבר על השבועה או חמא חד מעלמא דעבר על חת"ת מוסתא או דידע בחבריה דבטיל שבועה ולום אין לא יחוי יקבל חובה". וראה תרגום זה לבראשית ג, ז. "לוי ארעא בגין דלא הוואת לך חובה". וראה פדריא ס' יד: "ארץ סח חסאה שנתארה אלא שלא הגידה — המעשה לפיכך נתארה". על פי זה יש להשלים דברי ריב"ר, (פילון וחלכה, סח הערה א). וראה תוספתא שבועות ג, ד, א. אלקור בן מתיא אומר וכו'.

וראה ספר היובלות ד, ה, שהיודע ברציחה ואינו מעיד חייב מיתה. וראה סנהדרין ד ה, שחייב להעיד כד"ל. וראה תוספתא שבועות ג ד, שזה בע"ז ג"ע וש"ד. וראה כ"מ עדות א, א. שחייב מפרק לחמו.

שכנראה גרם כנדרים ה, א כהא דרב גידל אמר רב מנין שנשבעין לקיים את המצוה שנאמר נשבעתי ואקיימה לשמור משפטי צדקך וואמאי כיון שמשבע ע"ה מהר סיני הוי ליה מוציא שם שמים לכמלה" (וראה גירסת הנמ"י ושם"ק לנדרים שם אך ראה רא"ש שם). וראה שאלות סוף גג. וראה תמורה ג, ב. שלומדים, שנשבעין לקיים את המצוה מן הכתוב ובשמו תשבע, והוא משום, שכל שבועה בהזכרת השם.

וראה הלכות גדולות ריש הל' שבועה: "ולא מיבעי אפוקי שם שמים ובטולי דאסור, אלא אפילו לאפוקי, כי לא צריך, אסור, ועובר משום לא תשא". והוסיף עוד: "ומאן דרגיל לאפוקי שם שמים לכמלה פסול לשבועה דתנן שכנגדו חשוד על השבועה. ואמרינן ההיא איתתא דאיתויבא שבועה בי דינא דרבא; אמרה לו בת רב חסדא ידענא דחשידא אשבועת שוא, אפכה רבא לשבועה אשכנגדה ומפרשי רבנן דקא חזינא לה דהות מפקא ליה שם שמים לכמלה" הלא נראה, שעיקר איסור שבועת שוא הוא משום הוצאת השם לכמלה (8).

ואם שמצינו להגאונים עוד במאה התשיעית למה"ג, שתקנו חרם ואלה על תנאי במקום שבועה, פשטה תקנה זו בכל מקום. ראה בתשובה, שהיא, כנראה, לרב נטרונאי ולרב פלאי (חסדה גנוזה ס' כב) "וכן אמר אדוננו מר רב צדיק גאון ז"ל במתיבתא, שזו מתניתן (שארין נשבעין על הקרקעות) כדורות הראשונים, שהיו משבעין בשבועה של תורה כס"ה. אבל השתא משום הרמאין... מנעו כתי דינין מלהשביע בס"ת... ועוד מפני שאמרו חכמים: כל עברות שכתורה נפרעין ממנו וכאן נפרעין ממנו ומכל העולם כולו. וראו כתי דינין (רכים) נשבעין בשקר וגורמין פורענות בעולם, נמנעו מהשביע שבועה בתורה וסלקוהו כל עיקר; משרבו הרצחנין כמלה ענדה ערופה; אף כאן כמלה להשביע בתורה (9). ומדברי ר' שרירא (שערי צדק ע"א, ע"ג ובשנויים בתה"ג הרכבי ס' שפז) נראה, שעיקר התקנה היתה, שלא להשביע ביו אלהי השמים ואלהי הארץ (10). וראה בריש שערי

שמים היא רק אזהרת עשה. ומשאלות סוף שאילתא נג נראה, שהוא מן התורה. וכן נראה מספר הפרס המיוחס לרש"י הל' תפילין ס' פ"ט. וכנראה מן דעת הרמב"ם. ראה שו"ת הרמב"ם. ועל פי זה צריך לפרש דבריו ברכות א' טו ושבעות יב, ט. ובדעת האחרונים ראה ברכי יוסף אות ס"ט רפ"ו; וראה כה"ג, שהבאתי בפנים. וראה שו"ת, חתם סופר" וי"ד ס' רכו ד"ה והנראה. וראה רמב"ן שמות כ, ז. "לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא... ועל דרך הפשט אסור עוד שלא ישא על שפתיו השם הנכבד על הנם כלשון לא תשא שמע שוא". וראה אע"י ובחיי שם וכד הקמא מערכת שבועה.

(8) ולר"ת היתה גירסא אחרת בדברי הבה"ג. ראה תוס' שבועות מו, ב ד"ה, אבל דברי הבה"ג כפי שהם לפנינו הוכחו בתשובה המיוחסת לרב יהודאי בשערי צדק ע"א, א, ס' כח. וראה תה"ג גינצבורג קמ"דקמ"ט; וראה מה שהאר"י ברכי יוסף לח"ס ס' ד"ד ס"ע יז.

(9) וראה תשובת רב פלסווי בתה"ג ליק ס' י, ובשאלה בשערי צדק ע"ג. א. אך ראה בתשובה המיוחסת לרב מעדיה (שערי צדק מב, א): "ואם יעלה על לב אדם, שכשם שראוי לעשות פשרה על ממון כך ראוי לעשות פשרה על שבועה, שאינו חייב בה, הרי הסובר כך שגג, שאין ספק שבועה כספק ממון, ועוד להזכיר שם שמים כדבר, שאינו צריך. וכנראה היו עדיין נשבעין בשם.

(10) וצ"ע ל"פ זה בדברי רב האי (שערי צדק ס' קט ותה"ג ליק ס' לה) "והענין הוא כך, שאין במשחה פורים לדחות שם שמיים". ונראה, שהיו נשבעים שבועת נטוי בשם. וראה חובת הלכות שער עשירי ס"ז.

שבועה לרב האי ונזכרה תקנה זו בשם הגאונים (מרדכי שבועות פ"ג ס' תשנח). וראה רש"י שבועות לה, ב ד"ה בספר, ואור זרוע גיטין ד, ה, כנראה לא שם הרמב"ם לב לתקנה זו. ראה שבועות יא, יג. וראה מה שחשיג עליו הראב"ד שם: "שמעתי, שתקנו הגאונים שאין משבעין עכשו לא בשם ולא בכינוי, כדי, שלא יהא העולם חרב על ידי החוטאים שרכו אלא שמחרימין אותו (11) ומקללין אותו.

למדים אנו, כי פילון וחכמי הקבלה מסכימים, ששבועת שוא ושקר חמורה משאר עברות. מפני הלול השם, ולפי המפרשים ונקב שם ה' מות יומת, שהוא למוכיר שם ה' דרך בזיון, חייב מיתה על שבועת שקר. ואפשר, שכן פירשו כתוב זה גם האסוים ודברי ר' לוי שה"ל "כל מי שהוא מפרש שמו של הקב"ה חייב מיתה שני' ונקב שם ה' מות יומת" הוא חד דעה זו. וחכמי הקבלה, אם שמחייבים מלקות על שבועת שוא ושקר כמו על שאר לאוויין שבתורה, שלא נתפרש בהם עונש אחר, מודים, שאין העונש כדרי אדם מנקה את החוטא מעברה זו מפני הלול השם.

ודעת פילון (על החוקים המיוחדים ב, כו) — שמי שיודע במו שעבר על השבועה ואינו מעיד עליו ענשו כמו שנשבע לשקר (12). וראה ספר היוכלות ל, יד"טו גודל עונש של העוצם את עינו בפני מי, שיקח אשה מכות נכרים או יתן מכותיו לנכרי ואשר יחללו את מקדש ה' ואשר יחללו את שמו ושבועת שקר בשם ה', הוא מחלל שם ה' כדברי הכתוב ויקרא יט, יב.

(11) וראה כ"מ שם. וכן כתב הרמב"ם טוען ונשען א, יא — "הורו רבותי שכל מי שנתחייב שבועה... ותקנה טובה לבעלי דינין כדי שימנעו טפעת שקר ולא יגרמו להוציא שם שמים לבטלה ולא ישאו שמע שוא". ונראה, שהיו עדיין נשבעים בשם וראה בפוסקים שהביא הסור חז"מ ס' פז.  
(12) וראה ריש שם ע' מו, שכנראה מקורו בתרגום השבעים לויקרא ה, א. וכדאי להעיר, שגם חתרום המיוחס ליב"ע מפרש כתוב זה, כיודע שחברו עבר על השבועה או חסא חד מעלמא דעבר על חגמי מוסתא או דידע בחבריה דבטיל שבועה ולום אין לא יהוי יקבל חוביה". וראה תרגום זה לבראשית ג, ז. "ליום ארעא בגין דלא חויתא לך חובתי". וראה פדריא ס' יד: "ארץ מה חסא שנתאררה אלא שלא הגידה — המעשה לפיכך נתאררה". על פי זה יש להשלים דברי ריש"י, (פילון וחלכה, מה הערה א). וראה תוספתא שבועות ג, ד, "אלעזר בן מתאי אומר וכו'. וראה ספר היוכלות ד, ה, שהיודע בריצחה ואינו מעיד חייב מיתה. וראה סנהדרין ד, ה, שחייב להעיד ברצח. וראה תוספתא שבועות ג, ד, שזה בעיז ג"ע וש"ד. וראה כ"מ עדות א, א. שחייב מפרח לחמו.

פיוטי ראש השנה ויום הכפורים לרבי אלעזר הקליר

ס א ת  
יוסף מרסום

א.

מלך הציב שבועה מרומים ויפד שבועה הדומים

כי ביה יי צור עולמים

מלך והבדיל בין סים למים והתנוף רמיע בתוך המים

והצה בלילי אש ומים

פז

5 אפוד לבושים עשרה זר רפוד תפארת ועטרה

ברא עולם במאמרות עשרה להתנהג בדרות עשרה

קדוש

מלך זרם מלוחים מיבשה עולים ופזיהים

דשאים ופרות וצמחים

מלך תקק חמה ולבנה ושת דרכם בשמי מעונה

להאיר בכל פנה

10

מלך טהור מושל בגבורה וזרומים השריץ מעזפפי אברה

ברא מיני ממאה ומיני מהרה

פז

כ"ו אלר 2814

1. הדומים, כנוי מלציו להאריך, 2. ישעיה כ"ו, ד', 4. ע"י בראשית רבה ד', ז'; חגיגה יב.
5. אפוד, מקושט; לבושים עשרה, ע"י פסיקתא דריכ, פסקא שוש אשויש, 6. נאמרו עשרת הדברות כנגד עשרה מאמרות שבהם נברא העולם וכו', פסיקתא רבתי, כ"א, ע"י ק"ח, 7. מלוחים, כנוי למים וכן זרומים בשורה 11.

אופן

ארבעה כתרים הצנפת יום השביעי

בפגשו בנשקו באחד לחדש השביעי

גמרת עולם בששה ונהת השביעי

דין ומשפט תעשה באחד לחדש השביעי

5

החדש קדש ביום

וראש שנה הוכן באחד לחדש השביעי

והגו שלשה עם יום השביעי

והברו שלשה באחד לחדש השביעי

טעם זכור ושמור את יום השביעי

10

יום זכרון היתק באחד לחדש השביעי

בשפטה תזכר רחמיה בחדש השביעי

לדין בעמדה באחד לחדש השביעי

מלהקה אז אסרת ביום השביעי

נתת יום שבתון באחד לחדש השביעי

15

סעודות שלש עננת שומרי השביעי

עשות יום מקרא קדש באחד לחדש השביעי

פקדת בשלשים ושלשה מקומות שמירת יום השביעי

לצית בשני מקומות נהוג אחד לחדש השביעי

1. ארבעה כתרים, פיוט זה נוסד לראש השנה שחל להיות בשבת, לא ברור לי מה הם ארבעה הכתרים, 7. זוגו שלשה עם יום השביעי, עיין ויק"ר לר, סז: וקראת לשבת עונג, זו שבת בראשית, מכובד, זה יוחי, וכברתו, זה יו"ט, מעשות דרכיך זה חלו של סועד (הערת פרום, לוי גינצבורג) 8. [חברו שלשה], שורה זו חסרה בהעתקתי, ולא יכלתי למצוא את הכ"ו לבדקו שנית, והשלמתי לפי השעתי, וע' ר"ה ו"א:
- בר"ה נפקדו שרה רחל ונחמה, והשלשה הם יצחק יוסף ושמואל, 13. מלחמה אז אסרת, ע"י גינצבורג, לענענדם, כרך ו' עמ' 174; ב"ר ס"ז, פ' ששן מצינו שלא נכבשה וירחו אלא בשבת, 16. סעודות שלש, ע"י שבת קיז"קיה, 17. בשלשים וששה, לא מצאתי מקור למדרש זה, \*
18. בשני מקומות: ויקרא כג, כד; במדבר כט, א.
- פקדת בשלשים וששה מקומות, לפי פרום, גינצבורג המלה מקומות שוחרת, ושלשים וששה כוננו לדרשה בשבת בא על אלה הדברים, אלה בגימ' ל"ו, והמלה מקומות נוספה אגב שיגרא דלישנא על פי כ"ט נפ, ב: מפני מה הזהירה התורה בל"ו מקומות ואמרו לה בל"ו מקומות ברג, אפשר כיון הפיסוק, שכל"ו מקומות הזהירה התורה בפירוש על שמירת שבת.

20 קדשת מכל ימים יום ראש שנה סים באחד לחדש שני כבשים תכפילתי תקנה שבעה חורית באחד לחדש תושיענו בתם רוכב שמי

למענה זכר צדמת נמת לו אל תשלח ידה על אשר צדיתו אל תשלח ידה זכר געקד וחתם בתם נחזקק בכפא כבודך לחסנו כמשפט ביום פקדך

בשבת יום זכרון באנו בקר לב לעבדך יה זכר לנו ברית נאמנה

השביעי  
השביעי  
השביעי  
השביעי  
השביעי

ב.

אתה בחרתה

אז מכל קצב פלסתה  
בחלשי תמוך בו  
גורל תבצלת העליתה  
דרוש מקדם בו  
5 הוד למרום ועומם הדרתה  
ותלול וגובה נשאתה  
זמנתה פרוב פם ערבות  
חקתה להדום ראש תכל  
מרפתה דורות וחנוכתה  
10 ישבתה מאורות וחנוכתה  
במתתה דורות ועליתה  
למשחת בנים היקרת  
מלכים המלכתה וסימתה  
נקדשתה באהלים וכבודך  
15 ספרתה שנים וחדותה  
עברתה לשמים וקדשתה

אז מכל קצב. כ"ו אדר 2672, קלר.

1. כנגד כל מספר ומרה שקלת מספר שביעי. ע"י ויקרא רבה, כ"ו, ט: כל השביעין חביבין לעולם; ופסיקתא דרב כהנא, פסקא כ"י בחודש השביעי; ופרד"א, יח.
2. בחלשי תמוך, החודש השביעי אחוז בגורלי, לתת לי שבע מצוות — שופר, כפור, סוכה וארבע מינים שבלולב. 3. תבצלת, כנוי לישראל. 4. להשביעי — חודש שהוא משוכע בכל, גינות בחוכו; גיחות בחוכו, כל מיני מגדים בחוכו. 5. למרום — למעלה השביעי חביב — סולו לרוכב בערבות. ועומק — שבעה ימים ברא הקביה ומכלם לא בחר אלא ביום כנרת. 6. שבעה הרים ברא הקביה ומכלם לא בחר אלא בהר סיני. 7. ערבות — ע"י הערה לשורה 5. 8. בארצות שביעיות חביבה — והוא יששופ תכל בצדק. 9. בדורות שביעי חביב — ויתהלך חנוך. 10. מאורות, לפי דעת מורי פרום. לוי גינצבורג, כונתו למדרש לקח טוב, (בוכער עמ' ז') שבעה מעלות לשבעה כוכבים — מעלה שביעית לשבתי 11 באבות שביעי חביב — ומשה עלה אל האלחים. 12. בכנים השביעי חביב — דוד השביעי. 13. במלכים השביעי חביב — ויקרא אסא אל ה'. 14. נקדשת באהלים — העירני הנ"ל על בראשית רבה נד, ה: אמר לו הקביה... אתה נתת שבע ככשות כנגד כן כנוי מחויבין מכוין שבעה משכנות ואלו הן, אהל מועד, וגלגל, נוב וגבעון ושילה ובית עולמים תרין. וע"י חגי ב, ט. ומורי פרום. משח היימוזן העירני על משנה זבחים יד.

פְּשִׁיטָה יָמִים וּבְרַכְתָּהּ

שְׂבִיעִי

צִינְתָהּ חֲדָשִׁים וּבְרַאֲתָהּ

שְׂבִיעִי

קוֹל תְּקִיעָה בּוֹ אָרִיעַ

בְּשׁוֹעֵי

רְגֵנוֹת לְחֶאֱרִיךְ בְּשֵׁל

לְהוֹשִׁיעֵי

20

שְׁפָרֵי יִצְחָצְחָ שְׁמִיךְ

רְאֻשָׁעִי

שְׁאֲנָתִי יִלְבִּין צוֹאת

פְּשָׁעִי

תְּשִׁלּוּמֹת פְּרִים אֶעֱרֹף

שׁוֹעֵי

תְּמַד מִסָּפֵי יוֹם חוֹדֶשׁ

שְׂבִיעִי

ככתוב בתורה ובחודש השביעי וגו'  
אלהינו ואלהי אבותינו היה עם פיפיות וגו'

נשילת רשות

אהג כפתי ובער

בפתיות וכיער

גרזני מחולף אשר

דפזח דלתות שער

הגניגי מה יפיק מאער

והוא (?) מל....

מלכיות

אנסיכה מלכי לפנינו בהתחלתי (קליר, עי' אוצר השירה והפיוט).

ג.

בשם יי

ויהי חפל במאמר ראשון ואחרון

אשר ברא יצורים לבדתי ספרון

ומעבירים בכל שנה ביום זה פכנומרון

וחוקק אותם בספר זכרון

ותולדה לתשובה עד יום עשור כפתרון 5

ומתם מחייב ומתם מזכה בכשרון

וגור ביום זה תקיעת שופר בסכרון

פנים: וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם

ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם והיו

לכם זכרון לפני אלהיכם קדוש.

יוצר

מלך אוהב נסני כף בראש השנה אדרוחו ככף

כל השמים תקעו כף

מלך בישועתו לרננתו בריה במעשיו לשכנה

הריעו לאלהים במול רנה

5 מלך גדול בגבורה בריה גדולה עם נברא

כי יי עזיון נורא

פז'

לעד ומליכה עזיון על כל מלך

זכור רחמייה לבני מלך

ארוסקה אלהי המלך מדוש

10 מלך דר בשמי ערץ בריה דכבינו ירץ

מלך גדול על כל הארץ

כי אדלר 3848

(6). ככשורן, כיושר וככושר. (7). בסרון, בתקוה ותוחלת.

(8). בסדבר, י, י, י. (9). השנה השנייה, רש"י.

יוצר. פיוט זה נוסד על תהלים מז. (5). עם נברא, תהלים קב יט. (10). דכבינו, מלולנו, דברנו.

21: שפרי יצחצח. ויקרא רבה כט, ה: אמר להן הקביה לישראל אם שפרתם מעשיכם -  
אני עומד מכסא הדין ויושב על כסא רחמים. בפיוט: אהג כפתי, וכיער-בערות. מה יפיק מער -  
חבור ודבוק בהקביה, עפ"י כמעט איש וליות (מלכים א, ז, לו).



מלך היום אל יחמנו בר"ה הוא יערב שיתחננו  
 ידבר עפים תחתינו  
 מלך ותים בשמו ידגילנו בר"ה ובראש חדש יגאלנו  
 15 ולאפים תחת רגלינו פו  
 מלך זוכר מחילתנו בר"ה זוכר תילותינו  
 יבחר לנו את נחלתנו  
 מלך חלק ומנת יעקב בר"ה חיים שם ינקב  
 את גאון יעקב  
 20 מלך טעמו אגיד ואמלסל סלה בר"ה סירו יבנה פסלססה  
 אשר אהב סלה פו  
 מלך יתוצנו חיום מרעה בר"ה יבוב פי לתריעה  
 עלה אלהים בתרועה  
 מלך פריעתנו לו תושפר בר"ה פלמתנו תופר  
 25 יי בקול שופר  
 מלך לשמו תאמירו בר"ה לקחו לא תמירו  
 זפרו אלהים זפרו פו  
 מלך מדכים לו יפארו בר"ה מלד יענו ויאמרו  
 זפרו למלכנו זפרו  
 30 מלך גושא על כל גבותים בר"ה נוראותיו יפצחו כטחים  
 פי מלד כל הארץ אלהים  
 מלך סולח לכל משפיל בר"ה סוד אמתו לתשפיל  
 זפרו משפיל פו  
 מלך עזירותיו בכל הגוים בר"ה עזוזו ינצחו דגוים  
 35 מלך מלך אלהים על גוים  
 מלך פעות כל בדרשו בר"ה פקוד עם קדושו  
 אלהים ישב על פסא קדשו

(16. זוכר, נוחן במתנה. 20). בסלסלה, בסלסול ורוממות. 22). עי' ר"ה ד, משנה ו: שער תרועה כש"ש יבכות. 34). דגוים, שפרו ורכו כרגום. עי' קליר, אנסיכה מלכו: מלכו דגוים.

מלך לאופה נעלמים בר"ה וצדקנו יוציא מקרואמים  
 נדיכי עפים  
 40 מלך קרב ולב נחשפו בר"ה קרבתו נכספו  
 עפים נאספו  
 מלך לם רשעים יתם בר"ה לתמיו פאורו יגיתם  
 עם אלהי אברהם  
 מלך שופט כל בתרין בר"ה שופר יקשיב מערין  
 45 פי לאלהים סגני ארץ  
 מלך תקוה כמטה ובמעלה בר"ה תמיד בתרועה ובקול שופר  
 נתעלה  
 מאד נעלה קדוש

ד.

סלוק

מי יערך אליך מענה לספר  
(חלק מן 'שושן עמק' לקליר, ע"י אוצר השירה והפיוט.)

סופו: קדוש קדוש קדוש קוראים וחותרים  
ככתוב וקרא זה אל זה ואמר  
אופנים

קריאתם	וחיות ארבעו בארבעה פנים
גדולתם	בדמות אדם ודמות אדם
גדולתם	גובה ופני ארנה אל הימין
הדרתם	דלוהר ופניו שור אל השמאל
ועידתם	והווד ופניו נשר לארבעתם
וריותם	וקת ופש עשרה פנים
חזיתם	זוהר ונשים וארבע
טיסתם	חשמל וארבע כנפים לאחת
יקרתם	מזוהר במקמים והמשים ופש להשבון
כדולותם	יופי ויודו אדם מתחת כנפיהם
להורותם	כבוד לקבל שכים עדיך
מרוצתם	לקת לא יפבו בקלתם
נאיכותם	מזרא ורצוא ושוב
סליחתם	נועם בעד עם להחיש
עונותם	סדור בצום העשור לכפר
פציתתם	עזיון מחול בחסד ואמת
צדקתם	פדם בצדק והוציא [כאור]

כ"י אר"ר 2819. לפיוט זה, הנוסד על יחזקאל א, השוה פיוטו קליר: וחיות ארבע אשר כס  
עומסות; וחיות ארבע נושאות כסא; וחיות אשר הנה מלכעות לכסא (אוצר השירה והפיוט). 6. ע"י  
חרגום אונקלוס לססוק ו: שחת עטר אפיון לבריותא חדא. 7. שם: מנין אפוא דארבע בריון שתין  
יארבעא אפיון. 9. שם: מנין גפוא דארבע בריון מאתן וחמשין ושתיא גפיון. וכן יסד בפיוט: וחיות  
אשר הנה מרבעות כסא, וכן במאתים וחמשים ושש מכניפות כסא. 11. ע"י פסחים ק"פ, ע"א: ידיו  
של הקביה פרושות תחת כנפי החיות כו"י לקבל בעלי השובה. 13. מורא ורצוא ושוב. ע"י הגיגה יג, ע"ב.

קריאתם	צוה במשפט ומשוב
רחישתם	קדוש מבר וראה
שועתם	רם יערב לפניה ושעה
הנשוכתם	לשמע נא ורצה
התקנתם	הרצה וכה יצדמו אלמי
	תקנתם ונצתם אגדושתם
	שגש בפצתם פשרתם
	קוראים והאופנים לעפתם
	לעמתם
שוכה	ועקה תמוך בחסד ואליהם
רבה	והשיבה ואם תטאתם
קצפה	יום זה נתתה למו
צבא	להתכפר בו קוראים לה
פרוה	להטהר ביד מוכל בבית
עגוה	בפניו ירחץ וילבש
סרבה	יתאזר ויצדיק אום
גדבה	יתודה רפא משוכתם
מצויה	נבחרה ונקלה זואת
לעזבה	וטוהרת ד[רה] רעה
בתוכה	מהילכה אם תשוב בדת
משוכה	תשוכה .... סלחף
מוכה	סליחה אום מלך בדרף
חרבה	ואם [בתטאינו] מעת בירה
זכה	ואפס [מכהן ורוחקה פאשה
ועזובה	אגלה] וקרה ונותרה עצובה
השיכה	זה כפה [אנא] למענה
דאכה	כימי אז כי נפשה

29. צבא, כנוי לישראל ע"י דניאל ח', יא-יג; ואולי הוא כנוי להקביה. 30. ע"י יומא ל"ד: ע"ב.

מַתְּנַת יָד כֹּל יוֹם מְנַה	גְּלוּכָה
יּוֹם יוֹם וְהַמְּלִיכָה	בְּחֶבֶה
עֲלֵיהֶם תְּרוּגָה וְאוֹתָהּ לְעַבֵּד	אֶתְחַבֵּה
שְׁלוֹם פְּרִים שְׁפִתֶיהָ	תִּאָכֵה
שִׁמְךָ לְיַחֵד	פְּלוּצְחִים בְּאֶתְחַבֵּה

פַּעֲמִים

וְאַתָּה אֵלֹהִים סִלְיָחוֹת מֵעַמְּקֵי	הַתְּמִיּוֹת
תִּבְרִין וְתִשָּׂא לְבָבִי	בְּשִׁעֵי־וֹת
בְּעַד וְדוֹנוֹת עִם	שְׁנֵי־וֹת
שְׁכַח וְגַם מִנְּסִמְרוֹת נֶגֶה	נְיֻוֹת
גַּם נִשְׁמֹת תְּדִיחַ וְיִהְיֶה	לְצִוֹת
לְאוֹיֹת לְקָבוֹת שְׁבוּרוֹת	דְּכוּיֹת
דְּרוֹשׁ, דְּחַח עֲנוֹת	קְדַמְנֵי־וֹת
קְדוֹשׁ אֵל תִּזְכֹּר זְכַר נָא	הַדְּוִיֹת
הַסִּפֵּת מִנְּפִשׁוֹת לָךְ	צְחִיֹת
צְדָקָם הוֹצִיא וְצַחֵל לְבוֹת	וּכְלִיֹת

# מַפְלַת מִנְּחָרִיב בְּאַרְצֵי יְהוּדָה

מֵאֵה

## שְׁמוּאֵל י' פִּינִין

עַל סוּף מַלְחַמַת מִנְּחָרִיב בְּאַרְצֵי יְהוּדָה מְסוּפֵר בְּמִקְרָא: "וַיְהִי בַלִּילָה הַהוּא וַיֵּצֵא מִלֶּאֶךְ ה' וַיִּדְּ בַמַּחֲנֶה אֲשׁוּר מֵאֵה שְׁמוֹנִים וְחֲמִשָּׁה אֲלָף וַיִּשְׁכִּימוּ בַבֶּקֶר וַהֲנֵה כָל־סַם פְּגָרִים מֵחַיִּים" (מְלָכִים ב' יט, לה). אוֹתוֹ הַסְּפֹר חוֹזֵר בְּשְׁנֵי־מָקוֹמַיִם קְלִים גַּם בְּמִקְוֹם אַחֵר: "וַיֵּצֵא מִלֶּאֶךְ ה' וַיִּכֶּה בַמַּחֲנֶה אֲשׁוּר מֵאֵה וְשְׁמוֹנִים וְחֲמִשָּׁה אֲלָף וַיִּשְׁכִּימוּ בַבֶּקֶר וַהֲנֵה כָל־סַם פְּגָרִים מֵחַיִּים" (יִשְׁעִיָה לז, לו).

הַשְּׁנֵי־מָקוֹמַיִם בְּשֵׁמוֹשׁ הַעֲתִיד הַמְּקוּצָר (וַיִּדְּ-וַיִּכֶּה) וּבַחֲזֵרֵת ו' הַחֲבוּר לְפָנֵי הַמְּסַפֵּר הַשְּׁנִי (שְׁמוֹנִים, וְשְׁמוֹנִים) הֵנֵם, בְּלוֹ סֶפֶק שְׁנֵי־מָקוֹמַיִם בְּלִי מַכּוּוֹנִים. וְאַמֵּנִם יֵשׁ נִוְסַחֲאוֹת שְׁאִין בְּהֵן כָּל הַשְּׁנֵי־מָקוֹמַיִם הָאֵלֶּה. יֵשׁ סְפָרִים שֶׁבְּהֵם כְּתוּב גַּם בְּסֶפֶר מְלָכִים ו ש ט ו נ י מ (1) אוֹלַם הַשְּׁמִטָּה הַמְּלִים "וַיְהִי בַלִּילָה הַהוּא" בְּסֶפֶר יִשְׁעִיָה אוֹ לְהַפְךָ, הוֹסַפְתָּן בְּסֶפֶר מְלָכִים, חֲנָה אוֹלֵי בְּכוּנָה.

יֵשׁ מְשַׁעְרִים שֶׁהַמְּלִים "וַיְהִי בַלִּילָה הַהוּא" הִיוּ גַּם בְּסֶפֶר יִשְׁעִיָה כְּמוֹ שֶׁהַמְּלִים "וַיִּשְׁכִּימוּ בַבֶּקֶר" מוֹכִיחֹת. הֵן הַשְּׁמִטָּה מְסַפֵּר יִשְׁעִיָה כְּדִי לְהַרְחִיק אֶת הַמַּחֲשֶׁבֶת, שֶׁהַמַּכָּה חִיתָה בְּאוֹתוֹ הַלִּילָה, תִּכְף אַחֲרֵי נְכוּוַת יִשְׁעִיָהוּ. וְאַמֵּנִם בְּתִרְגוּם הַיוֹנִי אֵין הַמְּלָה "הַהוּא", כִּי אִם "וַיְהִי בַלִּילָה"<sup>(2)</sup>. כִּנְגַד דַּעַה זֹאת אֲפֻשֵׁר לְמַעַן, לְמַה צְרִיךְ הִיחַ הַמְּסַדֵּר שֶׁל סֶפֶר יִשְׁעִיָה לְהַשְׁמִיט אֶת כָּל הַמְּלִים וְלֹא הַסְּתַפֵּק בְּהַשְּׁמִטָּה הַמְּלָה "הַהוּא" בְּלִבֵּר.

שְׁמוּאֵל קְרוּיִם סוֹכֵר, כִּי מְסַדֵּר סֶפֶר יִשְׁעִיָה "הַשְּׁמִיט אִיוֹז מְלִים לְפִרְסוּמֵי נִיִּסָּא, בְּלוֹמֵר הֵנִם נַעֲשֶׂה גְלוּי לְעֵיִן כָּל בְּעוֹר יוֹמָם. אוֹלַם לֹא עָלָה לוֹ הַדְּבַר, כִּי "וַיִּשְׁכִּימוּ בַבֶּקֶר" מוֹכִיחַ שֶׁהִיתָה הַמְּגַפָּה בַלִּילָה"<sup>(3)</sup>. כִּנְגַד זֶה יֵשׁ לְמַעַן כִּיִּצַּד לֹא הִיחַ הַמְּסַדֵּר חוֹשֵׁשׁ לְסִתִּירָה מִהַפְּסָקָה הַסְּמוּכָה.

אֲפֻשֵׁר לְשַׁעַר, כִּי הַמְּלִים נִוְסַפוּ בְּסֶפֶר מְלָכִים, כְּדִי לְהַדְּגִישׁ שֶׁהֵנִם קָרָה בְּאוֹתוֹ הַלִּילָה מִמֶּשׁ, אַחֲרֵי שֶׁה' הוֹדִיעַ לְיִשְׁעִיָהוּ, כִּי מִנְּחָרִיב לֹא יִצוּר עַל יְרוּשָׁלַיִם. אוֹלַם הַפְּסָקָה "וַיִּשְׁכִּימוּ בַבֶּקֶר" מוֹכִיחָה, שֶׁגַּם בְּסֶפֶר הַמְּקוּרִי הִיוּ הַמְּלִים "וַיְהִי בַלִּילָה הַהוּא". הַשְּׁמִטָּתָן בְּסֶפֶר יִשְׁעִיָה אֵינָה אֵלֶּא מְקִרִית.

(1) כ. ד. גינצבורג, נביאים ראשונים, 1911, עמוד 413, בערוהו למלכים ב' יט, לה ספרט ששה כתבי יד, דפוס ראשון ושלשי, התרגום הארמי והפשיטתא, שבהם כתוב ושמונים. קיטל מזכיר 34 כתבי יד שבהם ושמונים.

שם הערה 541, 1913, Rud. Kittel, Biblia Hebraica edited  
 (2) G. Dillmann, Der Prophet Issia, (5 ed.) 1890, 330  
 (3) תורה נביאים וכתובים עם פירוש מדעי בהוצאת אברהם כהנא, ישעיה תרסד, עמוד 68.

אולם תוכן הפסוק קשה מפני הטעמים הללו:

א. המלאך הכה מאה שמונים וחמשה אלף" אבל איננו יודעים את מי הכה. מובן שכונת הכתוב היא, שהמלאך הכה מאה שמונים וחמשה אלף איש, אך אין כל טעם להשמטת המלה איש אחרי המספר. מספרים, הכאים אחרי הפעל ה כ ה, מלויים, לרוב, על ידי המלה איש: "ויכו מהם אנשי העי כשלישים וששה איש" (יהושע ז, ה); "ויך את פלשתים שש מאות איש" (שופטים ג, לא); "ויך מהם שלשים איש" (שופטים יד, יט); "בלחי החמור הכיתי אלף איש" (שופטים טו, טז); "ויכו ממנו אלפים איש" (שופטים כ' מה); "ויך בעם שבטים איש חמשים אלף איש" (שמואל א' ז, יט); "ויך בפלשתים מאתים איש" (שמואל א' יח, כז); "ויך דוד כארם עשרים ושנים אלף איש" (שמואל ב' ה, ה), הספור כא אחרי המספר במקרא.

אמנם לפעמים רחוקות יחסר הספור אחרי המספר. ויש גם מקרים, שבהם חסרה המלה איש אחרי המספר, שבהם מופיע הפעל ה כ ה: "מהכרתו את ארם בני מלח שמונה עשר אלף" (שמואל ב', ח'ג) — "ויך את אדום בני מלח שנים עשר אלף" (תהילים ס, ב); "הוא הכה את אדום בני המלח עשרת אלפים" (מלכים ב' יד, ז). אולם במקרים האלה אנו מוצאים את הספור נזכר כראשונה בתור יחס הפעול והמספר מוסב עליו. דוד הכה שמונה עשר או שנים עשר אלף אדומים שנזכרו כראשונה; בן אמציה הכה עשרת אלפים אדומים שנזכרו ראשונה. אבל בפסוק הנדון לא נזכר אשור בפירושו. רק "במחנה אשור" נזכר. חוסר המלה איש אחרי המספר מעורר שאלה בכונת הדברים.

ב. מחבר דברי הימים משמיט את המספר הגדול של המתים במחנה אשור ורק מזכיר את חשיבות המוכים "וישלח ה' מלאך ויכתד כל גבור חיל ונגיד ושר במחנה מלך אשור" (דברי הימים ב' לב, כא) קשה הוא שמחבר דברי הימים יהא משמיט את המספר הגדול לו היה המספר כצורתו במקור.

ג. לו מתו במחנה אשור מאה שמונים וחמשה אלף איש לא היה שולח חזקיהו לנינוח את חמס הגדול, כראותו, שמסתריב שב כלי צבא לאשור. גם האסון היה נזכר בודאי בכרוניקה ה' כב' ל' ת, המזכירה האסונות של האשורים.

מפני הטעמים האלה נראה שבמקור, שהיה לפני מחבר דברי הימים, כראשית ימי שלטון היונים בארץ ישראל (קרוב 250 לפני הספירה), היה כתוב "ויך במחנה אשור מאה שמונים וחמשה אי", המלה איש היתה כתובה כראש תיבה, א' מחבר דברי הימים באר, שהמתים היו "גבורי חיל נגידים ושרים", היינו ראשי הלוחמים, מנהיגי הצבא ופקידיו השונים, כשהחלו למלא את ראשי התיבות ולכתוב את המלים בשלמות נכתב במקום א' — איש, את המלה אלף וחסרה המלה הדרושה איש.

השערת מיוסדת על ההנחה, שהשמוש בראשי תיבות, הרגיל עתה, עתיק לימים הנהו. ואמנם יש עדויות, חיציניות ופנימיות, כי השמוש בראשי תיבות הוא עתיק:

(א) מטבעות היהודים מעידים, כי השתמשו בהם בראשי תיבות כמו ש—שנה; יה—יהודים; לחר—לחרות; א, ב, ג, ד, ה, — אחת, שנים, שלש, ארבע, חמש.

(ב) יש דעה תלמודית, שהילני מהדיב כתבה את פרשת סומה "על מבלת זהב כ' א' ב היינו בראשי תיבות" או "במירוגין", היינו המלה הראשונה בפסוק בשלמות והאחרות בראשי תיבות (יומא לו, ב). הדעה מיוסדת, כודאי, על השמוש בכתובת פסוקי המקרא בראשי תיבות. ואם אין דעת התלמוד מלמדת על זמן הילני המלכה, תעיד על זמן אחרת: ריש לקיש משום רבי ינאי.

(ג) כתבי יד של המקרא המכילים ראשי תיבות, שעמד עליהם קניקוט ואחרים. נמצאו גם קטעים הכתובים כמרוגין.

(ד) השנויים הרבים בין נוסח המסורה ובין התרגומים העתיקים מתבארים כזה שכחבי הוד הכילו ראשי תיבות והמתרגמים טעו בהשלמתם.

(ה) גם השנויים בנוסח אותו המקטט בספרים שונים מתבארים מקצתם על ידי מלוא ראשי התיבות על ידי מעתיקים שונים.

רבים החוקרים, שהשתמשו בהנחה על השמוש בראשי תיבות לבקורת הנוסח. אולם בעיקר תוקף זכות זאת על פעולת החוקר היהודי פ. פרלס ז"ל, שבספריו ברר את הטונחים התלמודים, שקדמו למונת ראשי תיבות, הזכיר את החוקרים, שעסקו בשאלה זאת וחוסף עליהם הרבה (4).

גם החוקר הזהיר מרדכי יום טוב מרגלית ז"ל קבל את הדעה הזאת והשתמש בה כבאורו העברי למקרא (צפניה א, ד) (5).

האחרון, שהשתמש בהנחה זאת לבאור שמות פרטים הוא ג'מס א. מונטגומרי. לפי דעתו השם ברקר — "בעל דקר", בעשא "בעל עשא", בעז (מלכים א, ז, כא) בעל עז (6) מחלת השיבו כצבא סנחריב

שערתו שמספר המתים במחנה סנחריב היה מאה שמונים וחמשה איש. אך האפשר שמשפך כזה של מתים יכריח את סנחריב להעתיק את מחנהו מארץ ישראל? מחבר דברי הימים, שעמד, כאמור למעלה על הקושיה הזאת, תרצה בזה שהמתים היו הנבחרים כצבא. אבל הכתוב במקור הקדמון לא הזכיר חשיבות המתים.

יוסף בן מתתיהו מספר: כאשר שב סנחריב ממלחמתו על מצרים לירושלים הוא מצא את מחנהו תחת רבשקה שר צבאו בסכנה ממגפה, כי אלהים שלח דבר במחנהו. וכליל המצור הראשון השחתו מאה שמונים וחמשה אלף, עם ננידיהם ושריהם" (קדמוניות היהודים ספר עשירי, פרק א', סעיף ה').

Felix Perles, *Analekten Zur Textkritik des Alter Testaments*, 1895, 4-35; (4) *Analekten ... Neue Flöge*, 1922 1-10 Cf.

Wilhelm Gesenius *Hebraischs Gramatik* (29 הוצאה) verfasst von G. Bergstrasser, 1, Teil, 1918, 5k, 33

*Jewish Encyclopaedia* 1, 42; *Zeitschrift für das alttestamentliche Wissenschaft*, (5) 1907, 267

חזק עם פירוש מדעי, בהוצאות אברהם כהנא, תרי עשר חלק שני תריץ עמוד צו.

*Jewish Quarterly Review, New Series*, 1935, 264—265

לפני הפסקה הזאת אומר יוסף: "וגם ברוסוס, שכתב על עניני הכשרים, מזכיר את המלך הזה, שנחריב, ואומר כי הוא משל על האשורים וכי הוא ערך מסע מלחמה כנגד כל אסיה ומצרים וכן הוא אומר" (שם סעיף ד). מזה יכולים היינו לדמוד, כי הדברים שיוסף מספר על המנפה הם שאובים מברוסוס. אבל אין הדבר כן. יוסף מכסם את דבריו על מלכים-ישעיה עם הוספת דברי הימים. המלים "וכן הוא אומר" אינן אלא הוספת קורא, שחשב, שדברי יוסף הם לקוחים מברוסוס. ואמנם יש כתבי יד, שבהם חסרות המלים האלה<sup>(7)</sup>. ואם המלים "וכן הוא אומר" מן המקור הן, יש לשער, כי השמיטו כאן דברי ברוסוס כלשונם. יש איפוא במקום הזה, השמטה<sup>(8)</sup>. ברור כי דברי ברוסוס הוסכו רק על זה שסנחריב היה מושל האשורים וערך מלחמה כנגד כל אסיה ומצרים. גם המלה האחרונה "ומצרים" חסרה בכמה כתבי יד. אבל לא בצדק, כי הדברים מברוסוס הוכחו לאשר את מסע מלחמתו של סנחריב כנגד מצרים.

והנה אנו רואים, שיוסף בן מתתיהו באר את המכה של המלך בתור מגפה, דבר. זאת היא גם דעת כל חכמי המקרא וההיסטוריה היהודית, האשורית והמצרית, אם כי לא כולם מסכימים לדעה אחת בדבר טיב המחלה. הם משתמשים במלים הלועזיות המסמנות את הדבר:

היינו דבר, מגפה, נגף, דבר הטעונים, וכדומה.

חכמי האגדה בארו, כנראה, כי המלך היה מין אש. מלך האש. דעתם נשמרה בתרגום "ושדר מימרא דיי מיכאל וגבריאל מלאכא ושיצי בלייא דפסחא באשא מנתכא ואוקיר נשמתהון בגותהון" (דברי הימים ב, לב, כא).

השם מיכאל כנראה הוספה, כי הפעלים משמשים כיחיד: ושיצי, ואוקיר. ומכיון שנכריאל הוא שר האש (פסחים ק"ח, א) הוה אומר, כי מיכאל נוסף.

גבריאל מכנים את האש בתוך הגוף ומשחית את הנשמה, כאופן, שהגוף נשאר כמו שהוא, אף כי אש עברה בו. התרגום מכאן את תכונת האש: אשא מנתכא "אש נתכת" היינו מתפשטת, כלתי מרוכזת, היא ממיתה אבל אינה שורפת.

ר' מנדיף וואהלמאן ז"ל<sup>(9)</sup> מסתייע מהתרגום, שהאש, שעליה נבא ישעיהו, היתה התפרצות וולקנית, שהשמירה את האשורים על ידי הלאווה הנתכת ועל ידי אדי הנפרית, ששרפה את נשמתם. אולם אין לזה סמך כגוף התרגום.

גם יוסיפוס וגם התרגום מסכימים, שהמיתה היתה כלתי מצויה, וכן מוכח מהכתוב ויצא מלאך ה'.

מהנאמר אנו רואים. שהדבר יכול להיות המכוון כמכת המלאך, אבל אין ראיה, כי אכן לדבר הכונה. כל מחלה פתאומית המביאה מות היתה, כודאי, מסומנת בתור מכת המלאך. ואדרבא, לו היה כך, אז היה נאמר כבשמואל ב, ככ, טו: "ויתן ה' דבר"

(7) Flavii Josephi Opera adited B. Niese II, 1885, 335, notes.  
 (8) A. K. Shilleto, Flavius Josephus II, 1889, 205  
 (9) תקופת ישעיהו וחזיונותיו תרפ"ט עמוד 272, הערה לב.

או יו"ך ח' בדבר" כמו בשמות טו, טו; "וישלה ה' דבר" (עמוס ד, י) או היה מוסיף את המלה "מלאך" לפני השם ה'. השמוש במלים "ויצא מלאך ה' ויך במחנה אשור" יוצא לדבר, כי כאן היתה מעין מחלה פתאומית, אבל לא הדבר הידוע לסופר.

אולם אם אין המכה של המלאך מחלת הדבר אין כל צורך לשער, כי מספר הפתים היה גדול. המספר מאה שמונים וחמשה איש הוא מספר מספיק להוכיח, כי זאת היא מחלה פתאומית וכלתי רגילה, הנה תופעה אלהית ולא טבעית.

סנחריב, כמובן לא היה חושש למות מאה שמונים וחמשה איש, אבל, כנראה, היה פח שהוא כמיתתם הפתאומית, המיתה על ידי מלאך, שעורר אותו לחשש לסוף מסע מלחמתו. המיתה הזאת היתה, כנראה משמשת אות מבשר רעות.

בספרות הככלית-אשורית יש סוג ספרות עשיר מאד: כתבי נחוש (Omens). אלה מכילים חכמת הכבלים להגיד עתידות הכלל והפרט. ביחוד מצויינים כאותות חסגידים עתידות הנחשים על פי האברים הפנימיים כמו הכבד, הכליות, המרה, המעים וכדומה. כל נחש מכיל שני חלקים: אות והגדת עתידות לכל אשר יקרא לצבא חסג'ך או האויב: נצחון, מפלה, קיחת שלל או להיפך, לכידת ערי הגבול, וכדומה. והנה בהגדות אלה אנו מוצאים לפעמים זכר למוטגנו "מנפה" דג'ר "דבר".

במקסטים אחרים יש הגדה כזאת: שֶׁ-בִּלְאִי אֲמָנָא אֲצִיבִית או שֶׁ-בִּלְאִי אֲמָנָא נִכְרִי אֲצִיבִית (10) "השיבו יתפוס את צבאי" או "השיבו יתפוס את צבא הנכרי", היינו האויב, שבא מארץ נכריה. השיבו הנה איוז מחלה, התוקפת את הצבא, היינו סתנפלת עליו פתאום ומחזיקה בו.

השיבו היא מחלה הקשורה בחום גבוה. כאחת ההגדות אנו מוצאים: שֶׁ-בִּלְאִי אֲמָנָא אֲצִיבִית (11) "השיבו ילהב את צבאי" הפעל לִאֲבִי פרוש "להט כלהכה" "בער באש" כמו להכה בעברית. השיבו הנה איפוא, מחלה הקשורה בחום.

מחלה פתאומית, הקשורה בחום הנה כודאי מחלה מרבקת. המתפשטת בצבא ועושה בו שמות. הצבא, כודאי, יפחד מפני הופעת מחלה כזאת אפילו אם היא בראשיתה, כי מחלה כזאת עלולה להחליש את הצבא וממילא לחזק את האויב. ואמנם באותה ההגדה על "השיבו ילהב את צבאי", יש משפט קצר, דִּגְנִן גִּכְרִי, "התחזקות האויב".

כשראה סנחריב כי בליעה אחד הלו ומתו, פתאום מאה שמונים וחמשה איש, הבין, כי אכן מחלת השיבו הופיעה. סנחריב האמין בנחשים וראה במחלה זאת להתחזקות האויב. הוא עזב את ארץ ישראל לבלו שוב אליה. ואם כי צבא אשור לא נזק הרכה היחודים הריוחו הרכה מאד: נפטרו ממצור ואולי גם מעבדות גמורה. לכן שמחו על החצלה הזאת.

הפסוק המספר על מכת המלאך עורר תמיהה: "וישיכמו בבקר והנה כלם פגרים"

Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum Vol. XX (10) Plate 13 rev. 7, 10; CT XXX Pl. 26a: 4.  
 Musee du Louvre, Textes Cuneiforme Tome VI No/2:53 CT Vol. XX Pl. 28:7 (11)

מתים". אם כלם פגרים מתים. איך יכלו להשכים? רוחם רואה בכטוי הלצה עממית שדוגמתה נמצאת בנרמנית<sup>12</sup>. כמוכן, "וישכימו בכקר" מוסכים לא על המתים, כי אם על אלה שנשארו בחיים<sup>13</sup>.

אולם השאלה היא: מדוע לא הודגש. כי הנותרים הם מעט וכל הצבא מת? לפי השערתי אין בזה כל תמיהה. בלילה אחד הודיעו לשרי הצבא שמאה שמונים וחמשה איש חלו פתאום במחלה עזה ובחום גבוה. והנה כאשר השכים כל המחנה בכקר מצא, כי חללו כולם פגרים מתים, אף אחד לא נשאר בחיים. ברור, כי אין זאת מחלה רגילה, מנעית, כי אם מחלה יוצאת מהכלל. אין זאת מחלה עוברת, כי אם מחלה, העלולה להתפשט יותר ולהחליש את הצבא. והיא גם מבשרת את התחזקות האויב. לכן הקדים מנחריב ועזב את הארץ לשמחת היהודים,

השיבו היא אש שהזה ישעיהו

שערתי שמכת המלאך במחנה היא תופעת מחלת השיבו, אולם מכת המלאך שעליה נבא ישעיהו, מתוארת כאש. יש, איפוא, להוכיח, שיש גם בשם שיבו מהשם "אש", וגם כי מגפה יכולה להיות מסומנת בתור אש.

ואמנם המלה שיבו פרושה, כנראה, "אש פנימית", או יותר נכון, דבר, שיש בו משום תכונת האש, שרפה. אחרים מהשרשים המורים על "בערה" מרכיבים מן אות שרוקה ואות שפתית עם הוספת אות שטופה:

א' זרב — עברית ואכדית — השרש זב ור' שטופה נוספת. זוב בעברית מרכבת מן דב, היינו לשונית ושפתית<sup>14</sup>. ב) שרב — עברית וארמית — השרש שב ור' נוספת, ג) צרב — עברית ואכדית — השרש צב ור' נוספת. ד) שרף — עברית, ארמית, מצרית, אכדית (בש' ימנית) — שפ השרש צב ור' נוספת. ה) צרף — עברית ואכדית — "שרף" (בש' ימנית) — שפ השרש צב ור' נוספת. ו) רשף — עברית ותנור". מכאן צרף "טהר מתכת מסיגים". השרש צף ור' נוספת. ז) רשף — עברית וארמית — ר' נוספת בראש השרש שפ. רשב באכדית "שרף". ז) שביב, שבב באכדית, בסורית שוב, השרש שב בהרחבת תנועה או בהכפלת האות האחרונה. ח) בשל — עברית ואכדית — מרכבת מן כש ול' השטופה נוספת. ואמנם השרש כש "מופיע במצרית — פם בלי הוספת ה' להוראת "בשול".

המלה שיב או שב, הנה, איפוא, משרש שב או שבב שפרושה "בער" "שרף" שיבו היא האש הפנימית, הנסמרת, השורפת את האדם בקדחתה, מכלי שתראה לעין האדם, כנגוד לאש, שלחכה נראה לעין כל.

12) ראה רוחם, Das Buch Jesaja שם

13) ראה הערה 2; עין גם מצורת דוד לפסוק.

14) השרש זרב הוראתו, כנראה, גם באכדית "שרף". המלה זרב מופיעה באקסט אחד

כנרפת למלה חרב.

(ש-מ-ט) אַן נַר מַלְּ חַרְבַּ כִּי מִן זַרְב־אִם) בְּנַחַר הַזֶּרֶם חֲרַב. במקום שני זרב" (C T

XXXIX Pl. 20:136) היינו כנוסח אחד היה הכתוב חרב, בשני זרב, הנה אומר כי זרב נדרף

לחרב באכדית

עתה נראה שאש הקדחת מסומנת בעברית בתור אש ה'. אחרי שהאספסוף התאוו במדבר לבשר ומלא את תאווה בכשר השלמים, במשך חדש ימים פרצה מחלה בעם. התורה מספרת: "ואף ה' חרה בעם ויך ה' בעם מכה רבה מאד. ויקרא את שם המקום ההוא קברות התאווה, כי שם קברו את העם המתאווים. מקברות התאווה נסעו הצרות" (במדבר יא, לג-לה). אותו הספור מסופר גם בפני עצמו בראש הפרשה. "ויהי העם כמתאוננים רע, באזני ה' וישמע ה' ויחר אפו ותבער במ אש ה' ותאכל בקצה המחנה. ויצעק העם אל משה ויתפלל משה אל ה' ותשקע האש. ויקרא שם המקום ההוא חֲבַעְרָה, כי בערה במ אש ה'. (במדבר יא, א-ג). מכת ה' מתוארת כאש כוערת, ממש כמו השיבו מתוארת בתור לוהטת.

לפי מה שראינו יכולה אש המחלה להקרא כלשון המראות אש. לא יפלא איפוא שישעיהו נבא, שמחנה אשור יחרכ על ידי אש והיא לא היתה אלא אש המחלה שהפילה מעמים.

ישעיהו מנבא:

"כל סאון סואן ברעש,

ושמלה מגוללה בדמים,

והיתה לשרפה מאכלת אש" (ישעיה ט, ד)

במקום אחר הוא מנבא:

"לכן ישלח הארון ה' צבאות

במשמניו רוזן,

ותחת כבודו יקד יקד

כיקד אש.

והיה אור ישראל לאש

וקדושו ללהבה

ואכלה שיתו ושמירו

כיום אחד" (ישעיה י, טז-יז)

כנראה שישעיהו חזה אש ממשית, מוחשית, "להב אש אוכלת" (ישעיה כט, ו; ד, ז), כי דבר הנראה הוא, כמוכן, דבר מוחש. הנביא מוסר בשם אלהים את התמונה שהראהו. ישעיהו ראה אש כוערת במחנה אשור. הוא מסר לעם את מראהו, מחזה אש אוכלת. אולם האש לא היתה אש ממשית, המשמדת את הגוף ואת הנפש, כי אם אש מחלה, חום גבוה.

ר' זאב יעקב ור' מנדיץ וואהלמאן ז"ל, דורשים את הפסוקים כישעיהו כמשמעם. הם גם נעזרים מחזיונות אחרים שבמקרא, שלפי השערתם יכוונו לספלת מנחריב. מיסודים הם את דבריהם על מאמרי חז"ל, הבנויים על דרשת הכתובים. החוקרים האלה משערים שקטסטרופה היתה אז: התפרצות וולקנית על יד ירושלים, כרמוזים על האש כישעיהו, בקיעת הר הזיתים לשנים כחזון בזכריה<sup>15</sup>.

15) זאב יעקב, תולדות ישראל כרך ב' עמודים 188-192; 140-142 מנדל וואהלמאן תקופת

ישעיהו וחזיונותיו, עמודים 267-272.

אולם אין כל צרך בהשערות כאלה. הנביא ראה בחזיונו אש ואת חזונו הגיד לעמו. אולם למעשה היתה האש קדחת של מחלת השיכו. אולם הנבואה נתקיימה: יהודה נצלה ממצור על ידי "האש" הזאת.

#### סנחריב והעכברים.

ההסטוריון היווני הרודוטוס, שנסע במצרים בימי ארתחשטא הראשון ארץ-הימים קרוב לשנת 460 לפני הספירה, מספר ספור פלא, ששמע במצרים בקשר עם פסל כהן המחזיק עכבר בידו. "אחריו (אחרי אניסוס) מלך כהן הפסמוס ושמו סתון. הוא זלזל בכבוד החילים המצריים ולא החשיבם כלל, כאלו לא יצטרך להם לעולם. הוא העליבם בדרכים שונות. הוא גם עשקם בנזלו מהם את חלקם בקרקעות, שכל אחד היה מקבל בימי המלכים שקדמו לו, חיינו שתיים עשרה ארוואם ממיטב הארץ.

אפס אחרי כן בא סנחריב, מלך הערבים והאשורים, כראש מחנה גדול על מצרים. אנשי הצבא המצרים מאנו לעזרו. ביאושו בא הכהן למקדש והתאונן אל פסל האל על האסון, הנשקף לו. ובעודו מתיפת, נפלה עליו תרדמה. בחלומו ראה את האל עומד עליו ומעוררו להתעורר, הוא מבטיחו, שלא יסכול ממסעו כנגד הערבים, כי הוא עצמו ישלח לו עוזר. המלך סמך על החלום הזה, אסף אותם המצרים, שהתרצו ללכת אחריו, ותקע את מחנהו בפילוסיום, כי דרך היא המובילה למצרים. גם אחד מאנשי הצבא לא הלך אחריו; רק תגרים, בעלי מלאכה וחולכי בטל (היו אנשי מחנהו).

והנה כאשר הגיע שמה זרמו עכברי שדה למחנה אויבו ואכלו את כל אשפותיהם, כל קשתותיהם וכל רצועות מגניהם. למחרת הם (האויבים) ברחו בלי נשק והרבה מהם אבדו. והנה המלך הזה מוצג על ידי (פסל) אבן במקדש הפסמוס ועכבר בידו ואומר בכתבתו: "כל רואני יהי חסיד!" (הרודוטוס, היסטוריה, ספר שני, סעיף 141).

בתקסט הזה יש סתירה: סנחריב מכונה "מלך הערבים והאשורים", ויש לחשב, כי נסע בודאי כנגד מצרים כראש צבא ערבי-אשורי; אולם האל מבטיחו, שלא יסבל ממסעו "כנגד הערבים", והאשורים לא נזכרו כלל. הנה אומר כי המלה "והאשורים" השמטה כמעט במקום השני.

יוסף בן מתתיהו מזכיר את ספור הרודוטוס בקצור. "והנה בדבר סנחריב זה, גם הרודוטוס אומר כספרו השני של ספוריו כי המלך הזה בא לקראת המלך המצרי, שהיה כהן וולקן. וכאשר הוא צר על פילוסיום הפסיק את המצור מטעם זה: המלך הזה התפלל לאל והאל שמע את תפלתו ושלח אנשים על המלך הערבי (אבל כזה טעה הרודוטוס, שקרא את המלך הזה לא מלך האשורים, כי אם מלך הערבים), כי, הוא אומר, המון עכברים כרסמו בליה אחד את הקשתות ושאר הנשק של האשורים. וכפני טעם זה כשקשתות לא נשארו לו העתיק המלך את מחנהו מפילוסיום (קדמוניות היהודים ספר עשירי, פרק א, סעיף ד).

אנו רואים כי יוסף בן מתתיהו השתמש כספור הרודוטוס, שבו מכונה המלך הזה "המלך הערבי". הדבר הזה הפליא כל כך את ההיסטוריון היהודי עד, שהפסיק את ספורו

ואמר בפרוש, שהרודוטוס טעה, כי סנחריב הוא מלך אשור ולא ערב. ולא עוד הוא חכמים את המלה "האשורי" אחרי המלה "הנשק" במקום הערבי, הדרושה לפי הענין. ואמנם במקור של הרודוטוס אין זכר לא לנשק אשורי ולא לנשק ערבי ויוסף בן מתתיהו לא דקדק בהערכת הדברים. אולם אין ספק, כי במקור בהרודוטוס היה "סנחריב מלך הערבים" אלמלא כך לא היה אומר עליו יוסף כי הוא טעה. המלה "והאשורים" נוספה על ידי מעתיק, שידע, כי סנחריב מלך אשור היה.

האניפטולוגים מתקשים בזהו שם המלך סתון ובהתאמת הספור למציאות המצרית החיסטורית. ברור, שהרודוטוס לא קרא את הספור בדוקומנט מצרי. הרודוטוס, בלי ספק, לא ידע מצרית, ולא קרא את הכתבות המצריות במקורן. הוא חי מפי המתורגמנים, סוחרים יונים, שלא ידעו כתב החרטומים. הספור בשלמתו אינו אלא ספור עממי, אבל יש בו גרעין היסטורי. ואם יש להטיל ספק, שהמעשה קרה עם אותו הכהן, המחזיק עכבר בידו, האומר בכתבתו: יהי חסיד! אם יש לפקפק, שחזה הלום מעודד, הנה אין להטיל ספק בעובדא שמצרי, מלך או שר צבא, נצל מצבא ערבי, שנשלח על ידי סנחריב לפילוסיום על ידי כרסום העכברים של קשתותיהם ומגניהם. עובדות כאלה אינן קלוטות מחאזיר, יש להן מסרת היסטורית.

נראית דעת החוקרים, כי סתון אינו שם מלך, כי מלך כזה לא היה במציאות. (אפריקאנוס שאב מהרודוטוס ולא ממסרת מצרית). סתון הוא שם תואר של הכהן הגדול של הפסמוס, הוא האל פתח בעיר מופ (ממפיס). כל כהן גדול מצרי נקרא בשם סס, סתם, סתמת, סתנה, כמו שכל מלך מצרים נקרא בשם פרעה: "בית גדול", היכל (איגל "בית גדול" בשומרית). הרודוטוס שמע, איפוא, ספור על סתן-סתון והוא חשב כי שם מלך הוא (16).

נראית מאד הדעה, שהפסל המוצג איש ועכבר בידו אינו כלל הפסל של המלך או של הכהן הגדול, שנצל על ידי עכברים מידי סנחריב, כי אם הוא פסל מוקדש לאל המצרי חור, שהעכבר קדוש לו (17).

הרודוטוס טעה, איפוא גם בשם המלך וגם בפסל. אבל למרות הטעויות של הרודוטוס אין להטיל ספק בעובדא, שסנחריב שלח קשתים ערבים כנגד מצרים לפילוסיום והמצרים, שלא היו מלומדי מלחמה, נצלו ע"י כרסום עכברים של נשק הערבים.

ברור, שאין כל קשר בין הספור העברי על המלאך, המכה במחנה אשור, היינו מחלה, שהופיעה במחנה; ובין הספור המצרי על העכברים, שכרסמו את הנשק. כספור העברי — אשורים מנוגעים במחלה, כספור המצרי — עכברים מכרסמים נשק ערבי. בכל זאת חוקרים רבים מזהים את הספור העברי והמצרי, שמלאך ה' והעכברים מסמלים

F. L. Griffith, *Stories of the High Priests of Memphis*, 1900 3-4, 8 (16)

Wilhelm Spiegelberg, *Die Glaubwürdigkeit von Herodotos Bericht Über* (17)

*Agypten im Lichte der Agyptischen Denkmälen*, 1926. 20f.

את מלאך המשיחית, מפני שהעכברים סמל המגפה בארץ ישראל<sup>18</sup>), והספור המצרי מוצא מהפיניקים לפי דעת שפיגלברג<sup>19</sup>).

אולם היסוד לחזו זה רעוע מאד כמו שהכיר כבר מרטי<sup>20</sup>). הידיעה, כי הדבר המתפשט על ידי עכברים הנה מאוחרת, כידוע. הראיה המדומה מהעובדא, שטרני פלשתים שלחו חמשה טחורי זהב וחמשה עכברי זהב (שמואל א ו, ד"ה) אינה מוכיחה כלום, שהעכברים גורמים למחלת המחורים. הפלשתים סבלו לא רק ממחלת המחורים, כי אם גם מן מ"העכברים המשיחיתים את הארץ", היינו המכרסמים את תבואת הארץ. עד היום, סובלים אכרי ארץ ישראל מהעכברים. כשטרני פלשתים פיסו את ה' הוסיפו גם עכברי זהב, כדי שיסיר מהם גם את מגפת המחורים וגם את משיחית תבואת הארץ. הם כארו את שתי התופעות כעונש על עלבון אלוהי ישראל, שלקחו בשבי את ארונם. ואם העכבר הוא סמל ההשחתה, הרי זה לא מפני, שהוא מסמל את הדבר, כי אם משום טבעו לזרסם את התבואה, פרי עמל תושבי הארץ.

שני הספורים, העברי והמצרי, אינם כלל אחד, כי אם שני מקרים שונים. הם לא עשו רושם רב על סנחריב ואין להם זכר בתולדות אשור. אולם בשל הקורות האלה נסמך סנחריב מלכבש את ירושלים ומלחנתפל על מצרים ולהכניעה.

ת ר ה ק ה ו ס נ ח ר י ב

הרודוטוס מספר כי סתון יצא להלחם כנגד צבא הערבים. אולם סתון, כמו שנאמר הוא תואר כהן גדול ולא שם פרטי. השאלה היא: מי הוא, איפוא, האיש שיצא אז כנגד הצבא הערבי של סנחריב? גריפית משער, כי שמו הוא תרהקה, במצרית תרהקה, בן פיענחי. דודן (שאבאכא), מיסד בית המלוכה הכושי במצרים. תרהקה לא היה מלך בזמן מלחמת סנחריב בארץ ישראל, בשנת 701, אלא נשא אז את התואר סתם, הוא תואר הכהן הגדול של פתח, בעיר טוף במצרים התחתונה. תרהקה שהיה דרומי, התיחס כבטול לצבא הצפוני, ועורר כנגד עצמו את הצבא. תרהקה הציג את מצרים מהתנפלות הערבים, שהיתה מביאה בודאי לכבוש מצרים בימי סנחריב. יוסף בן מתתיהו אומר בפרוש, כי תרהקה מלך כוש היה האיש, שמפניו נסוג צבא אשור מפילוסיים. הוא מספר שצבא אשור, ובראשו סנחריב, צר על פלוסיים. מכיון, שהמקום היה המבוא לארץ מצרים, כמובן, שהיה גדוד, שעצר בעד האויב המתפרץ לתוך הארץ. כאשר שמעו, כי תרהקה בא, הסירו את המצור. יוסף מביא בקשר עם זה גם את ספור הרודוטוס על העכברים. אבל סותם אם חושב הוא את מעשה העכברים לגורם העיקרי או השמועה עצמה על בוא תרהקה היא הגורמת. אבל אפשר לאחד את שני אלה. המצור הושם על ידי גדוד ערבים על פלוסיים. סנחריב קוה, שהמצרים לא יתנגדו, אחרי, שהם הוכו על יד אלתקה<sup>21</sup>).

Otto Procksch Jesaia I 1930, 430, 4, 2 Kittel, Gesch. des (18 Volkes Israel

19 שם הערה, 2 ; 1925, 436,

20 K. Marti, Das Buch Jasaia 1900, 258f. (20

Oriental Institute Prism col II : 82-III : 5 D, D. Luckenbill, The Annals of (21

סנחריב טעה : תרהקה יצא להלחם אתו. תרהקה היה אז סתם של טוף. אמנם צבא תרהקה לא היה מסודר, אבל כאשר תרהקה בא לפלוסיים קרה אז המקה, שעכברים פרסמו את רצועות הקשתות, והערכים כרחו. תרהקה לא יכול היה לחדר לארץ ישראל ולהלחם בצבא האשורי של סנחריב, כי צבאו לא היה מסודר, היה מרכב מתגרים, אומנים ויושבי קרנות.

במקרא נאמר: "וישמע אל תרהקה מלך כוש לאמר הנה יצא להלחם אתך" (מלכים ב יט, ט) — "וישמע על תרהקה מלך כוש לאמר יצא להלחם אתך" (ישעיה לו, ט). השאלה הידועה היא : תרהקה לא היה עדיין מלך כוש בשנת 701 לפני הספירה. על יסוד הקושיה הזאת חשבו, כי כל הפרשה הזאת היא מוזמן מאוחר, כשתרהקה היה כבר מלך כוש, בשנות 667-693 לפני הספירה. אבל יותר נראה, כי במקרא מלך כוש על שם טופו<sup>22</sup>). ובשעה, שנכתב הספור היה כבר מלך כוש.

המקרא סתם את סוף ספור זה. יוסף משער, בודאי על יסוד הכתוב הזה, כי סנחריב עזב את ארץ מצרים ללא הצלחה. חוקרי המקרא מאחדים את החצי הראשון של הפסוק הזה עם הפסוק, המספר על עזיבת סנחריב את הארץ, כאלו הוא עזב את הארץ מיראתו את תרהקה (מלכים ב יט, ט ח"א יחד עם לו — ישעיה לו, ט ח"א עם לו). כל הספור, שבא בין הפסוקים האלה על שליחת אגרות לחזקיהו ומכת המלאך, הוא לפי דעתם ממקור אחר, המפסיק את הספור<sup>23</sup>).

אולם אין כל צורך בעקום כתובים כזה. יותר נראה, כי דוקא השמועה על תרהקה היא, שעוררה תקות חזקיהו להפטר מתשלום המס הכבד לאשור. אבל גם עוררה את סנחריב לדרש מחזקיהו שימסר בידו את ירושלים. הפעם לא שלח סנחריב אנשים כמו בפעם הראשונה, כי אם הסתפק במכתבים, הדומים בראשיתם לזכרי השליחים. בודאי, שהאגרות הכילו גם דרישה למסור את העיר. חזקיהו לא נשמע לדרישת סנחריב.

נסיון סנחריב לחדר למצרים לא הצליח. האבדה היתה קטנה, כי הצבא לא היה אשורי כי אם ערבי. סנחריב היה מוכן לצור על ירושלים ולענוש את חזקיהו. אפס בינתיים קרה המקרה הרע בצבאו : החלה המחלה, ששמשה לסנחריב אות, כי צבא האויב יתחזק. תרהקה, שנצח את הצבא הערבי על יד פילוסיים, יחדור בודאי לארץ ישראל ויכבוש ממנו את הארץ וכל עמלו במסע מלחמתו השלישי יעלה בתוהו. הערבים המורחים הגזימו בודאי את ערך הנצחון של המצרים וכך עזב סנחריב את הארץ, מבלי שצר אפילו על ירושלים.

אך מדוע החשה המקרא מסוף השמועה על יציאת תרהקה להלחם עם סנחריב ?

Sennacherib 1924, Taylor Prism col II : 76-82 ; Friedrich Delitzsch, Assyrische Lesestucke, 1912, 62-76. H. C. Rawlinson, The Cuneiform Inscriptions of Western Asia, III Pl, 12 : 24-25. Breasted, History of Egypt, 1924, 552 (22 Duhm, op. cit. 240, 249 ; Otto Procksch, op. cit. 440, 450-452 (23



מצרים ועל אשור, גם מעשי חזקיהו בכמול הכמות ומצב הצבא. כשבקשו השרים, שרכשקה ודבר ארמיה, כי העם על החומה שומע לדבריהם, הרים את קולו ודבר דוקא יהודית, הרף את חזקיהו, המסית את העם, ודרש מהם, שימסרו, לטובת עצמם, בידי אשור. חזקיהו פנה לישעיהו, שיתפלל בעדו. וישעיהו מודיעו בשם ה' "הנני נותן בו רוח ושמע שמועה ושכ אל ארצו והפלתיו בחרב בארצו" (לז, ז).

רבשקה שב פתאום מירושלים ומצא את סנחריב נלחם אז על לבנה. הגיעה שמועה לפנחריב, שתרהקה מלך כוש יצא להלחם אתו. סנחריב שלח מלאכים וספרים בידיהם, שבהם סקצת מהדברים שבדבריו רבשקה הקודמים: אל יסמוך חזקיה על אלהים, כי לפני אשור כבשו ארצות כל הגויים. חזקיהו פרש את המכתב לצדי ה' והתפלל אליו על העלכון, שהעלבים אשור את ה'. ישעיהו אמין גם הפעם את לבב המלך. הוא מסיים את דבריו: "כה אמר ה' אל מלך אשור, לא יבא אל העיר הזאת ולא יורה שם חץ ולא יקדננה מגן ולא ישפוך עליה סוללה, בדרך אשר בא בה ישוב, ואל העיר הזאת לא יבוא, נאום ה'" (לז, לד). ואז באה מכת המלאך. סנחריב שב וישב בנינוה. בניו הרגו אותו ואסרחרון בנו מלך אחריו (ישעיה לז-לז).

הספפור הזה יוצא, כי מכת המלאך גרמה, שסנחריב ישוב לארצו. אין דבר נזכר על הכנעת חזקיהו, על המס שהטיל עליו, מה שהוא בנגוד לכתבת סנחריב ולעדות מקרא אחרת. גם כספור הזה עצמו יש כמה דברים בלתי ברורים. מדוע שב רבשקה מירושלים פתאום? מדוע שלח סנחריב ספרים בידי מלאכים כששמע על תרהקה? למה מסופר, כי סנחריב חומת בידי בניו, ואסרחרון מלך תחתיו? איננו מוצאים במקרא ספורים על מלכי אשור, אם אין הדברים נוגעים ישר לקורות ישראל ויהודה.

והנה הספור הזה נשנה בשלמותו גם בספר מלכים, אבל יש בו הוספה חשובה אחת. אחרי שבארבע עשרה שנה למלך חזקיהו תפס סנחריב את כל ערי יהודה הבצורות שלח חזקיהו מלך יהודה אליו למלך אשור ללכיש ובקש סליחה. מלך אשור הטיל על חזקיהו שלש מאות ככר כסף ושלשים ככר זהב. לשם זה נתן את כל הכסף הנמצא באוצר המקדש ובאוצר המלך וקצץ אפילו את דלתות המקדש ואת האומנות אשר צפה (מלכים ב', יח, יד-טז).

אחרי כן שלח סנחריב את תרתן, את רב סרים ואת רבשקה לירושלים. כל הספור הפוזיטיב בספר ישעיה נשנה גם בספר מלכים בשנויים קלים (מלכים ב', יח, יז-יט: לז). השאלה מתעוררת: מדוע אין בספר ישעיה זכר להכנעת חזקיהו? אבל קשה ביותר מדוע שלח סנחריב שרים לדרש מחזקיהו, שיכנע, אם המלך היהודי כבר עשה זאת ונשא את הענש על מרידתו? ויש משיבים: רק ההוספה בספר מלכים הוא מקור היסטורי והשאר (ספור היסטורי<sup>27</sup>). אבל כיצד לא ראה המסדר של ספר מלכים את הסתירה שבין הספורים? נראה, שהמסדר שאב משני מקורות שונים ומסדרם זה על יד זה.

על זה יש להשיב, כי המחבר היהודי לא היה מעוניין במלחמה עצמה אלא בהשפעתה, שגרמה לכך, שסנחריב ישלח עוד פעם שלוחים לחזקיהו. מהרודוטוס אנו למדים, שסנחריב שלח ערבים נגד פלוסוסים. השאלה היא: מאין לקח סנחריב ערבים? אמנם הערבים היו נכנעים לאשור. סרגון מתפאר שהכניע את הערבים<sup>24</sup>. גם סנחריב עצמו נלחם עם הערבים<sup>25</sup>. אולם שאלה היא, אם הם נשארו בשעבודם. סנחריב עצמו לא הזכיר אפילו את נצחונו על הערבים ורק מכתבת בנו אסרחרון אנו למדים, כי נלחם עמם. כנראה, שהערבים היו משועבדים רק למראית עין. אבל על ידי שכר והכמתה שלל נפתו בודאי הערבים להלחם על פלוסוסים ולנסות לחדור למצרים. הערבים היו נשכרים לאנשי צבא, כמו, שאנו מוצאים ערבים בצבא חזקיהו<sup>26</sup>. לו הצליחו הקשתים הערבים לחדור לארץ היה כא סנחריב וחילו אחריהם. משום כבוש מקווה זה הסתפק, כנראה, סנחריב בראשונה בהמלכת ענש על חזקיהו ולא דרש ממנו את מסירת ירושלים לידו, כי רצה לרכו מסביבו את כל חילו, הדרוש לו לכבוש מצרים. אבל העכברים הרחיקו את הערבים. המחלה הפחידה את סנחריב. הוא התחיל להתירא מפני המצרים. הוא עזב את הארץ, במרה ידועה, כבשת פנים, כי הלא התפאר שיצור על ירושלים ויכבשנה. הדבר לא עשה רשם על האשורים. אבל המצרים והיהודים, שמחו על ההצלחה ושמרוה בזכרונם במשך דורות רבים.

ו. המקורות ההיסטוריים

שערתי, כי במחנה אשור מתו מאה שמונים והמשה איש על ידי מחלת השיבו, הקשורה בחום נכוה ונראתה לישעיהו בחזונו כאש. וכשם שהיהודים שמרו את זכרון מקרה רע שקרה לאשור, כן שמרו המצרים בזכרונם את הפגע, שנפגעו הערבים, שנשלחו על ידי סנחריב.

השאלה היא: א) האם המקור, שבו הופיע הספור על מכת המלאך נאמן הוא? האם הוא מקור היסטורי או מעין ספור היסטורי לשם מטרה מוסרית? ב) האם אין הספור מופרך מעדיות מקרא אחרות, שכמקורות היסטוריים אחרים? ג) האין הספור מתנגד לספור סנחריב על הכנעת חזקיהו?

והנה הספור במקרא על מלחמת סנחריב בחזקיהו באמת מוקשה קצת ועורר את את החוקרים לנתוח המקורות ולפסול מקצתם. מהספור בישעיה אנו למדים, כי בשנה הארבע עשרה למלך חזקיהו עלה סנחריב על כל ערי יהודה הבצורות ותפשן. כשהיה המלך בלכיש שלח את רבשקה בחיל ככר ירושלים. שרי המלך יצאו אליו והוא אמר להם שאל יסמך חזקיהו על מצרים, על ה' ועל כחות עצמו. מצרים מבטיחה ואינה מקיימת; כנגד ה' חטא חזקיהו בכמול הכמות; כחות חזקיהו מעטים: אין לו די רוכבים אפילו. ולא עוד ה' עצמו הוא השולחו. רבשקה ידע, איפוא, מן האשורים, שהיו בודאי בירושלים מימי הכנעת אחז לתגלת פלאסר, את הדעות הרווחות בירושלים: השקפות ישעיהו על

D. D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, 1927 II 17,18,5 (24

Luckenbill שם 518a, 536 (25

Oriental Institute Prism col. III : 39-41 Taylor Prism col III 31-33 IIR Pl. 12:31 (26

1) מקור רשמי. כתבי הזכרון של המלכים. במקור הזה מסופר היה בקצרה, כי בימי חזקיהו מלך יהודה עלה מנחריב על כל ערי יהודה הבצורות ותפשו, וחזקיהו נכנע מפני טעם זה. במקור הזה לא נאמר על משא ומתן בין אשור ויהודה; כי אם רק העובדות היבשות: כבישת הערים והכנעת חזקיהו.

מנחריב מלך אשור, בכתבותיו השונות (28), ספר באריכות, איך כבש במלחמה זו ארבעים ושש ערים בצורות ועל מספר האנשים, שהגלה, והשליך שנפל בידו. הוא מספר בפרוטרוף, איך הכניע את חזקיהו מלך יהודה, מפרט את הדברים השונים שהוציא מירושלים (29). מחבר ספר מלכים קצר אולי את רשימת המתנות, שנתן חזקיהו למנחריב. ואולי לא היו חשובות בעיני בעלי המקור.

ואמנם מנחריב מספר, שחזקיהו שלם לו שמונה מאות ככר כסף. והמקור העברי מזכיר רק שלש מאות ככר כסף. אבל, כנראה, שהאות ח' "שמונה" נתחלפה לאות ג' "שלש". השוה "שמונה מאות חלד" (שמואל ב' כג. ח.), "שלש מאות חלד" (דברי הימים א יא, יא) אין כל צורך ויסוד לשער, כי ככר הכסף האשורית שונה היתה מהיהודית (30). במקור הזה אין להמיל כל ספק. לא רק, מפני שמנחריב מאשרו, כי אם בעיקר מפני, שאין איש בודה רעות והשפלות לעצמו. ואמנם רוב החוקרים מקבלים את המקור הזה.

2) מקור נבואי. אבל מלבד המקור הממלכתי, שממנו שאב את ידיעותיו — מ"דברי הימים למלכי יהודה" (מלכים ב' כ, כ), קם סופר מבית מדרשו של ישעיהו ששאב את ידיעותיו גם מתוך הארכיון המלכותי, וגם מתוך ספרי היסטוריה של הזמן החשוב ההוא, וספר את פעולת ישעיהו במלחמת חזקיהו. המקור הזה, הוא איפוא, מקור נבואי. אבל הידיעות שאובות מתוך היסטוריות של אותו הזמן. המקור הזה מספר על שליחת רבשקה, ומה שדבר וחרופיו, שהם עוררו את נבואת ישעיהו, שמנחריב ישמע שמועה וישוב לארצו ויפל כחרב בארצו. המקור הזה אינו מספר כלל על דבר הכנעת חזקיהו, לא שהתביש בה ורצה להסתירה, כי אם מפני שההכנעה לא היתה פעולת ישעיהו, ובדואי, שהנביא גם לא הסכים לה. המקור מספר על שליחת המכתב של מנחריב לחזקיהו, אחרי שוב רבשקה ואחרי שמועת המלחמה של תרהקה. הוא מוסר את ראשית המכתב, שיש בו גדוף כלפי ה' ונבואת ישעיהו, שמנחריב לא יצור על ירושלים. ואמנם הנבואה נתקימה, סכת המלאך קימה את הנבואה. שאשור יפול בחרב לא איש. מנחריב שב לארצו ונהרג בארצו על ידי בניו. הספור הזה שעיקרו בספר ישעיהו והנהו פרי תלמיד בית המדרש

(28) קלזונר "השלח" כרך י"א, עמודים 59-352; 42-210. אולם יש כמה קריאות שנתישנו, גם טעויות קריאה; Luckenbill שם 239, 240, 284, 309, 310, 312, 347, 489; Oriental Institute Prism col III Taylor Prism Col III: III R Pl. 12:31-32; (29) Rassam Cylinder Zeitschrift fur Assyriologie III p. 311-12; E. Schrader, Die Keilinschriften und das Alte Testament 1872 p. 197 f. cf. (30) H. Winckler, KAT (3ed.) 1903 p. 341-42

של הנביא ישעיהו (31) נכנס גם לתוך ספר מלכים, כמו שהעברו הרבה מספורי הנביאים אל ספר מלכים.

חאם נאמן המקור הנבואי? אין לנו כל סבה להמיל ספק בנאמנותו בדואי, שהסופר שאף לחוכיה כי ישעיהו, מיסד בית הנבואה, נאמן. אבל הוא לא בדה עובדות, כי אם רקטם מספרי היסטוריה. הוא השתמש בדברי הימים למלכי יהודה, הוא השתמש גם בידועות דברי ימי אשור, כשנצרך לכך. כמוכן ששמות הפקידות: רבשקה, תרתן, רב סרים, שם מלך כוש תרהקה, שמות הארצות, שנכבשו על ידי אשור שמות שרי חזקיהו וינם קלוטים מהאור, כי אם לקוחים מספרי היסטוריה של אותו הזמן. אבל איך אפשר לאחד את המקור הנבואי עם המקור הממלכתי? אם חזקיהו נכנע לאשור, מדוע, איפוא, שלח את רבשקה כנגדו? על זה יש להשיב, כי רק המקורות נסדרו זה אחר זה, אבל המאורעות לא היו תכופות. מחבר ספר מלכים הכיל רק את הספור הקצר כבוש ערי יהודה על ידי מנחריב והכנעת חזקיהו. ההצלה לא היתה חשובה בעיניו, כי סוף סוף שלם חזקיהו מס גדול, הערים נקרעו מעל ארצו ונתנו לשכני יהודה הרעים. ומה בכך אם מתו מאה שמונים וחמשה איש במחנה אשור? ומה בזה, שלא נגש מנחריב ליצור על ירושלים? לעומת זה מסדר ספר מלכים הרחיב את הדברים על ידי הנביא את כל הספור מספר ישעיהו. לכן מתקבל עתה הרושם כאלו שליחות רבשקה באה אחרי הכנעת חזקיהו, בשעה שבאמת קדמה להכנעה.

השתלשלות המאורעות

מנחריב כבש את הערים הבצורות של יהודה (מלכים ב' יח, יג, ישעיה לו, א) שלשי כתבת מנחריב היו ארבעים ושש במספר. הוא כבשן אחרי מלחמות קשות (32) בזמן, שמנחריב היה עסוק בכבוש ערי יהודה שלח את תרתן, הוא שר צבא, את רב סרים ואת רבשקה לירושלים (מלכים ב' יח; יז). אף כי התרתן היה יותר חשוב, היה רבשקה הרוח החיה, כי הוא ידע עברית. גם הוא היה, כנראה, הדיפלומט של מנחריב. הם קראו את חזקיהו למשא ומתן. רבשקה דרש הכנעה. כודאי, שהיו כאלה, שהציעו לחזקיהו להכנע. ישעיהו, כנראה, התנגד להכנעה. הוא דרש בטחון ואמץ רוח (מלכים ב' יח, יז—יט, ז. ישעיה לו, ב — לו, ז).

רבשקה וחילו נשאר על יד ירושלים להמיל את פתחם על העיר, אף כי לא צר על העיר. העם התרגל למחנה אשור, החונה לא רחוק מהעיר. מזמן לזמן היה כנראה משא ומתן דיפלומטי. עוד כטרם שנגש לכבוש את ירושלים הוציא מנחריב את פרי

(31) מספרי ישעיהו יש עוד כמה פרקים מספר שהכיל ביאגרפית ישעיהו (ישעיה ו, ז: א"ז ח: I. Benzinger, Die Bucher der Konige 1899. 177 (Knizer Handcommentar (32) zum Alten Testament herausgegeben von K. Marti) על בית נבואה של ישעיהו ראה כמאמרי ב"שבילי החנוך" שנה רביעית תרפ"ה עמוד ק"ט. Oriental Institute Prism col III: 18-31 Taylor Prism col III: 11-29 III R. Pl. (33) 12, 27-30 D. D. Luckenbill Ancient Records 239, 312

מלך עקרון, שהיה אסיר בירושלים, והושיבו על כסא עקרון. אבל אפשר כי הוצא פרי אחריו ההכנעה ונזכר המאורע בראשונה לשם השלמת הענין עם עקרון (33). כשראה חזקיהו, שנבואת ישעיהו אינה מתקיימת מחר, חלשה דעתו. כל בני בריתו הוכו. אפילו המצרים, שכאו לעזרת הפלשתים הוכו. הערים הולכות ונפחתות. אנשי החיל החלו, כנראה, להתרעם ולא חפצו להלחם. ביחוד כחרו הערכים השכורים לשבת במל מלהלחם (34). אז עשה חזקיהו דבר שלא כדעת הנביא: הוא שלח שליחים לסנחריב, כשהוא צר על לכיש, ונכנע לו. הוא שלם עד כמה שירדו היתה מגעת והכטיח בודאי לשלם את הנותר בנינוה. (מלכים ב' יח, יד-טז).

כמוכן, שרבשקה סר אז מעל ירושלים ושכ לסנחריב, שהיה נלחם בשעה שהיא על לבנה (מלכים ב' יט, ה ישעיה לו, ח). כזה מתברר, מדוע עזב רבשקה את ירושלים הוא השיג את מטרתו — הכנעת חזקיהו.

כשהכניע סנחריב את יהודה, אויבו האחרון והגדול, החליט לשלח גדוד קשתים ערכים לפלוסים לנסות לחזור למצרים. הצבא, שהיה עם רבשקה נמצא עתה על ידו, שאם יצטרך לכבוש את מצרים יעשה זאת בכחות מאוחדים. הוא היה בטוח, כי המצרים הסוכים על יד אלתקא בודאי לא יתנגדו ולא יצאו כנגדו בכחות מאוחדים.

אבל סנחריב טעה בחשבונו. תרהקה, שהיה סתם האל פתח בטוף, אסף חיל ויצא לקראתו. מרגלי סנחריב הודיעו למלך אשור: "תרהקה יצא להלחם אתך!" אמנם החיל היה מורכב מאומנים תגרים ויושבי קרנות, אבל דבר זה לא יכול היה סנחריב לעת עתה חשש, שמא ומרוד חזקיהו בו ויהיה לעזר לתרהקה. הוא שלח מכתב ובו דרש הכנעה גמורה, מסירת העיר בידי הצבא האשורי. ראשית המכתב הכיל את התיאורים על גדולת אשור, שכבשה את כל ערי הגוים. הסוף בודאי הכיל דרישה קצרה: מסירת

33 R. W. Rogers History of Babylonia and Assyria (6. ed.) 1915, II, 369

מנדל וואהלמאן שם עמוד 213 הערה 10

34 במקור כתוב: אִמֶל עֲרַב וְ אִמֶל צַב שֶׁ דִמְקוּת שֶׁ אֲנִי דִנְיָאן אֶל אִי־סִלְא־מִי־מֶל אֶל שִׁרְוֹתֶיךָ אֶשְׁרִי־בֵם אֶרְשֶׁוּ בְּסִלְא־אֶת (31-33); Taylor Prism III: 31-33

Oriental Institute Prism III: 39-41 — III R Pl. 12:31  
 הערכים וחילו הסוב של חזק ירושלים עיר מלכותו הביא קנו בלה, היינו נתבלו. פשוט הם מאסו במלחמות שהיו עושים עם חיל רבשקה. לפי לו (OLZ 1928 Sp. 152-3) היו הערכים והצבא הנבחר חלק של המס, ששלם חזקיהו לסנחריב. הוא מקשר את הפסוקים האלה עם הבא המתחיל: "את־ת 30 בִּלְתִּי תִרְצוּ וכו'" עם שלשים ככרי זהב וכו' כנגד זה יש להעיר: א) אלו היה הצבא בתור חלק המס לא היה נמנע סנחריב להזכיר את מספרו שהיה בלי ספק גדול. ב) לפי סברתו אכ־שֶׁוּ בְּסִלְא־אֶת קשור עם הספור הבא על המס והוא כעין נותן מעט "מפני שבמל"ו נתנו ביחד עם הכסף לסנחריב. אך לפי זה הנוסח היה צריך להיות בְּסִלְא־אֶת אֶרְשֶׁוּ־מֶ אחריו שהיו בפלוסים. ראיותו מצלנדר רסם (ZA III, 311-312) אינה מוכיחה כלום. בפרוסמות כתוב: "את שלשים כבר זהב וכו' .... בנותיו וכו'". בצילנדר רסם כתוב: "שלשים ככרי זהב וכו' את בנותיו וכו' (שורות 58-56) בפרוסמות: את הכסף נתן גם נפשות בני ביתו, בצילנדר "הכסף נתן את בני ביתו", רק הכסף ונפשות הבית היו בחשבון מס, אבל לא הצבא.

העיר בירי האשורים (מלכים ב' יט, טיג. ישעיה לו, טיג). הסוף חסר עתה במקור, כי נבואת ישעיהו מוסכת דוקא על ראשית המכתב, והספור נבואי במקורו. חזקיהו החליט לספור את דינו לשמים. הוא התפלל לה' וישעיהו אמין את לבו, שסנחריב לא יבוא אל העיר ירושלים ולא יצור עליה, כי אם ישוב בדרך שהוא בא (מלכים ב' יט, יד-לד. ישעיה לו, יד-לח).

מה היה סוף מלחמת תרהקה איננו יודעים מהמקרא. אבל הרודוטוס מספר לנו את סופה: העכברים כרסמו את הנשק של הערכים והם שבו כלעומת שיצאו. תקות סנחריב לחזור למצרים עלתה בתהו. והנה גם מירושלים שבו המלאכים ריקם. חזקיהו לא נתן להם תשובה חיובית. ירושלים התכוננה למצור.

סנחריב כעס והחליט לכבש את העיר כדי להראות לעמי ארץ ישראל שרעה נגד פני מתנגדי סנחריב. צבא סנחריב היה כבר קרוב לירושלים (ישעיה י, כח-לכ). אבל בלילה האחרון לפני גשתו לירושלים (ישעיה י, כח-לכ). פרצה מחלת השיבו במחנה. מאה שמונים וחמשים איש מתו בלילה אחד פתאום (מלכים ב' יט, לה. ישעיה לו, לו). סנחריב פחד, שתרהקה, שהכה את הצבא הערבי על יד פלוסוס יבוא עתה אל ארץ ישראל ויערך אתו מלחמה וינצחו, כי השיבו הוא אות להתחזקות האויב.

סנחריב עזב את הארץ מבלי שנגש לירושלים, כמו שנבא ישעיהו. מספר המתים המוער לא היה, לכאורה, מספיק להרחיקו. אבל הנביא אמר: "הנני נותן בו רוח ושמע שמועה ושכ לארצו". רק מין שנעון היה בזה. רק שמועת שוא שמע. מה שיבו למד, כי אויבו תרהקה מתחזק. אבל הוא בכל זאת שב לארצו. הוא התישב בנינוה. הוא עשה את נינוה לכירת הממלכה כמקום דור-סרגון של אביו (מלכים ב' יט, לו; ישעיה לו, לו). אמנם מכתובות סנחריב אנו יודעים, כי היו לו עוד מסעות מלחמה, אבל המספר היהודי אינו מעונין בהם. הוא מעונין רק בזה שהוא "שב לארצו", כדבר הנביא.

הנביא נבא: "והפלתיו בחרב בארצו". גם זה נתקיים. חזר המספר על ספורי היסטוריה אשורית ומצא, כי סנחריב נהרג על ידי בניו, שנמלטו לאררט. אבל אם נמלטו לאררט מה היה לכסא אשור? ספר המחבר כי אסרחדון מלך תחת סנחריב אביו. (מלכים ב' יט, לו; ישעיה לו, לח).

ראינו, כי אמנם הספור על מכת המלאך הוא מהמקור הנבואי. אבל הוא מתאים למסגרת ההיסטוריה של הזמן ואין להטיל ספק בו. בודאי, שכן הנביא לא היה מעונין בהיסטוריה כשהיא לעצמה, אבל העובדות הוא מספר כפי, שמצא בתעודות ההיסטוריות או כפי שקבל בעל פה.

סנחריב לא חשב את עצמו מנוצח כלל. אדרכא הוא היה מנצח בעיניו. כל ארץ ישראל היתה תחת ידו או תחת השפעתו, יש ששלמו מס ויש ששלחו מתנורת. ואפילו חזקיהו. ראש הברית כנגד אשור, שלם מס. אולם היהודים שמחו על ההצלה ממצור חדש על העיר.

הכנעה ופתרון

חזקיהו וסנחריב היא בעיה היסטורית וספרותית-בקורתית מסוכנת, שרבים דנו

בה<sup>35</sup>). אי אפשר כאן לרונ כהשתלשלות הכעיה ולהרצות את הרעות השונות. אוכיר כזה את ראשי הרעות וארמן, מדוע לא קבלתי את דעותיהם. גם כהרעות אסתפק בחזרת רק אחרים מהדנים בבקיה זאת.

כפי שראינו אין צורך לפסול את עדותו של סנחריב על הכנעת חזקיהו אחרי, שגם המקרא מאשר אותה<sup>36</sup>. אולם אין כל צורך לפסול את המקור הנבואי בתור סיפור היסטורי, המכיל רק פרורים היסטוריים של זמנים שונים, אבל כלו נכתב רק לשם מטרה מספרית. הכל מתאים בו היטב להיסטוריה, הכל מבואר. אי אפשר לנו להחליט, שרשקת לא ידע עברית, שלא היה סדכר באפן אי-נמוסי כזה עם אנשי חזקיהו. ארכא עלינו לדמד מהספור, שהיו כמתנה אשור פקידים, שידעו עברית וגם היו נוהגים משא ומתן באופן כזה. רשקת, שישב במל על יד ירושלים בודאי השתמש בתרופים מול היהודים היושבים על החומה.

אין כל צורך לשער, כי הספור על מכת המלאך מוסב על הצלת פלא כימי סרגון<sup>37</sup> כי המחבר ידע את שני המלכים. גם אין כל זכר, כי סרגון עשה מלחמה ביהודה. נראית לי הרעה, שהיה רק מסע מלחמה אחד בארץ ישראל בשנת 701 לפני הספירה<sup>38</sup>. אין צורך לשער מסעות מלחמה אחרים, אחד בשנת 701 לפני הספירה, ואחד בסוף ימי, כאשר תרחקת היה מלך בכוש (667-693). במסעו השני היתה המגפה בצבא אשור, שעל ידה נצלה ירושלים<sup>39</sup>. אולם אין כל זכר במקורות האשורים לשני מסעות מלחמה לארץ יהודה.

35 דר. 5. הונגור מנתח את כל החשערות השונות ברבר מסע מלחמה של סנחריב בארץ ישראל, גם מנתח את המקורות האשורים והמקראים עד כמה שהיו יודעים לו בספרו המועיל L. Honor, Sanherib's Invasion of Palestine 1926; Julius Levy OLZ, 1928 Sp. 150-152  
36 A. H. Sayce, The Encyclopaedia Britannica 1929, 329 (Sennacherib)  
37 Julius Levy, OLZ, 1928 Sp. 161-162  
38 גרשקת-ספר תולדות ישראל, כרך א' עמודים 159-158; קלוזנער, היסטוריה ישראלית, כרך א, תרס"ט עמודים 55-54; שמחוני, דברי ימי ישראל חלק ראשון, ספר ראשון, תרס"ב עמוד 96; ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך א', תרפ"ט עמוד 188.

J. Wellhausen, Israelitische und Judische Geschichte, 1921, 121; A. T. Olmstead History of Assyria 1923, 308; History of Palestine and Syria 1931, 481, J. H. Brasted op cit 552; D. D. Luckenbill, The Annals of Sennacherib 1924 13; Rud. Kittel, Geschichte des Volkes Israel 1925 II, 378-390 430-439; Ira Maurice Priece The Monuments and the Old Testament, 1925, 324.

יש עוד חוקרים רבים המחזיקים בדעה זאת, כמובן, שלא כל הרעות שוות בהסברת הענינים רק בעיקר דעתם היא, שהיה מסע מלחמה אלא שאין דעתי מסכמת להסברת הענינים ולנתוח המקורות של רוב החוקרים.

H. Winckler, Die Keilinschriften und das Alte Testament von Eberhard (39 Schrader (3 ed) 77, 83, 87; The History of Babylonia and Assyria 1907 255-258; החוקר הזה מבסס את הרעה הזאת, גם סוקר הוא את התפתחות הכעיה מיאשיתה. Prasek op. cit. עד זמנו;

בלתי מסתברת הרעה, שמסע המלחמה הבלתי מוצלח של אסרחדון כנגד מצרים בשנת 675 נצטרף כמעות למסע המלחמה המוצלח של סנחריב בשנת 701<sup>40</sup>). המחבר ידע היטב את שני המלכים האלה ולא היה טועה בהם. הוא גם מספר על מות סנחריב ועלות אסרחדון על כסא המלוכה אחריו.

לפי כאורו אין צורך גם בעיקום המקטט. המקור הנבואי מכיל ביחד עם המקור ההיסטורי רק ספור על מסע מלחמה אחד ולא שני ספורים: א) מסע מלחמה הראשון של סנחריב (מלכים ב, יח, יג-יט); ישעיה ד, ב-לו, ז; ב) מסע מלחמתו האחרון (מלכים ב, יט, ח-יג ישעיה לו, ח-ל"ח)<sup>41</sup>. לו היה הספור האחרון על מסע מלחמה שני, בימי סנחריב או בימי אסרחדון, בודאי, שהמספר היה מתחיל בפסוק הדרוש לספור הרש.

אין צורך לרונ את כל הספור על שליחת רשקת בספור היסטורי; המכיל רק פרורים היסטוריים ולחבר את הפסוק ויסע וילך וישב סנחריב מלך אשור וישב בנינוה" (מלכים ב, יט, לו, ישעיה לו, ז) לפסוק האחרון על תשלומי חסם (מלכים ב, יח, מז)<sup>42</sup>. גם נאמן עלינו המחבר הנבואי, שידע, על פי מסרת נבואית, באיזה זמן נאמרו הנבואות.

כמו כן אין לנו צורך לשער, כי במקור היה מחובר וישמע על תרחקת מלך כוש לאמר יצא להלחם אתך וישמע ויסע וילך וישב סנחריב מלך אשור וישב בנינוה" (מלכים ב, יט, ט, חלק א' מחובר לפסוקים יט, ד-ל"ח ישעיה לו, ט, חלק א' מחובר לפסוקים לו ישעיה לו, ט, חלק ב' לו, ז) אינו אלא הקבלה לספור הראשון. לפי הנתוח הזה מכת המלאך אינה היסטורית, והגורם, שעזב סנחריב את הארץ היתה השמועה ששמע סנחריב על תרחקת<sup>43</sup>. לפי דעה זאת יוצא, כי הקטע המקביל, נכנס באמצע הפסוק, ואין זה רגיל במקרא כלל. דא שני קטעים מקבילים לפנינו, כי אם שני חלקים של דוקמנט אחד. הראשון מכיל הספור על מעשה אשור לפני הכנעת חזקיהו. השני — אחרי ההכנעה, ששמע סנחריב, שתרחקת יצא להלחם אתו.

חזקיהו ופעולותיו

מתי החל חזקיהו להנהיג את תקונו, לטור את המקדש, וכדומה. יש חוקרים

R. W. Rogers op. cit. 383-387; Alfred Jeremias, Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients 1916, 525-534; H. R. Hall, The Cambridge Ancient History vol III 1929, 278.

ר' מנדל וואהלסאן, תקופת ישעיהו וחזונוותיו, עמודים 262-256; 244-237. צודק, כי אשור רשקת קדם להכנעת חזקיהו, אבל שלשת המצורות על ירושלים בלתי מיוסדת. דברי סנחריב 1929 עוסקים על מצור רשקת.

(40) Sidney Smith Babylonian Historical Texts 1924, 8-18; The Cambridge Ancient History Vol. III, 1929, 74.

(41) Winckler, Prasek, ibid, I. Benzinger, op. cit. p. 185

(42) Julius Levy, OLZ 1928 Sp. 157

(43) Duhm, op. cit. pp 240-249 Marti op. cit. p. 248 ff; Procksch, op. cit p. 440.

המאחרים את פעולותיו אלה לסוף ימיו, אחרי מפתל סנחריב אולם דעה זאת היא מוכחשת על ידי עדות המקרא. רבשקה מזכיר, שחזקיהו הרס את הכמות (מלכים ב' יח, כב ישעיה לו, ז) גם ספר מלכים מקדים את פעולת חזקיהו בטהרת הדת למלחמת סנחריב. "הוא הסיר ושבר את המצבות וכתת את האשרה וכתת נחש הנחשת" (מלכים ב, יח, ד).

חזקיהו רכז את הפולחן בירושלים, הוא הסיר את הכמות ושבר את מצבותיהם. יותר מזה הוא רכז את הפולחן רק במקדש; הוא כתת את הנחושתן, הוא נחש הנחושת, שהיה נעבד בודאי על יד עין רוגל, ששם היתה אבן הזוחלת (מלכים א' א: ט) "במת הנחש" הוא נסה גם לאחות את הקרע בבית ישראל מאחרי מות שלמה: הוא הזמין את שרודי עשרת השבטים לבוא ירושלימה לחוג את חג הפסח (דברי הימים ב, כט-ל). הקדמו בודאי לבוא ירושלימה הסופרים והמלומדים אחרי גלות ישראל וגם לפני: הנביאים אחדו מה שהמדינאים הפרידו.

אנו רואים, שחזקיהו היה תלמיד נאמן לישעיהו. הוא סר מדרך אביו גם כזה שלא סמך על מלך אשור. הוא שאף לעמוד ברשות עצמו. גם בטל המעם להיות נכנע לאשור: לא היה צורך לו בהגנה מאפרים ומדמשק, כי אלה גלו. חזקיהו טרד באשור, חדל לשלם מס. המקרא מרגיש כי המרד הוא תוצאה מדככות חזקיהו בה' "וידבק בה' לא סר מאחרי וישמר מצוותיו אשר צוה ה' והיה ה' עמו, בכל אשר יצא ישכיל, וימרד במלך אשור ולא עבדו" (מלכים ב, יח, ו-ז).

חזקיהו הכה את הפלשתים והכריח אותם, כנראה, למרוד כנגד אשור (מלכים ב, יח, ח) הוא בא, בודאי, בקשר עם מצרים (ישעיה לא: א-ג). חזקיהו נס התכצר. הוא בצר את החומה שנפרצה, בודאי מימי אחז לסימן הכנעה. גם בנה חומה שניה מחוצה לה. העלה את המגדלים, חזק את המצודא של עיר דוד והכין נשק רב. הוא סר שרי מלחמה, אסף את נכחרי הצבא היהודים וגם שכר ערבים. הוא העביר את מעינות המים שמחוץ לעיר לתוך העיר, הוא סתם את מוצא הגיחון העליון, באופן, שהאויב לא ימצא מים מחוץ לעיר (כתובת השלוח; מלכים ב, כ:כ, ישעיה כב: ה) היא דברי הימים ב, לב: בדה, ל).

אמנם חזקיהו לא הצליח. כל ארץ ישראל נכבשה. המצרים הוכו. העיר ירושלים היתה סגורה. ערי יהודה הכבדות נפלו. חזקיהו נכנע. סנחריב בקש גם אחרי זה את מסירת העיר ירושלים בידו. אם היתה ירושלים נכבשת היה עם יהודה גולה בימי סנחריב כמו שקרה לישראל בימי סרגון אביו. אבל אז פרצה מחלת ה' ש' ב' כ' כמתנה סנחריב. סנחריב עזב את הארץ לפני שכבש את העיר. יהודה נצלה והצליחה להתכצר ברוחה ולא פחדה שוב, מאשור ומבבל ומכל כחות הצבא. אז התחילו להתקורר ולהתחזק מכפנים, ברוחם, שעמדה להם כמבצר עז כשגלו מן הארץ אחרי כן.

## המאורע הגדול של גלות בני ישראל לבבל

פ א ת

### פ. חורבן

כך מכנה המעתיק הסורי לספר, שהוציא א. מינגנא בשנת 1927 בשורת הוואודברוק "מורדים" בשם A Jeremiah Apocryphon ספר ירמיהו אפוקריפי זה, נתפרסם לפני זה, על ידי לירוי ודיב בשנת 1910 ב. Revue de L'Orient Chret. עם התרגום צרפתי (104-124; 1911; 398-409; 255-74). את התרגום הצרפתי של הספר הזה נתן כבר אמילינו בשנת 1888 בספרו Contes et Romans de L'Egypte Chretienne, 2, 79-151. ספר זה הגיע לידינו בצורת הספרים שבגארשוני" — כתוב בלשון ערבית ובכתב סורי. את צלום המקור נתן מינגנא עם התרגום אנגלי. ענינו של הספר הזה הוא פרשת הגלות של נבוכדנצר ושיבת הגולים מבל. המעשים שתרכיזים מסביב לירמיהו. מחבר הספר מתחיל עם דבר ה' לירמיהו על חטא העם חורבן ירושלים והגלות. הוא הולך ומרציא את תלאות ירמיהו מידי צדקיהו והשרים, העוינים לו והמסרבים לאזהרותיו. שמים אותו בכלא. משליכים אותו אל הבור ושוב חוש בפלא. פרקליטו וגואלו הוא עבד מלך הכושי (אבימלך בספר זה), המכמיר עליו את רחמי המלך ומעלהו מטיט הבור, שהושלך לתוכו. ירמיהו מבטיחהו, שלא יצא בגולה ויחיה עד אשר יסיר ה' את חרונו. וכאשר יצאה הגזרה של החורבן והגלות, נשלח המלך אל טיבאל לעורר את נבוכדנצר מלך בבל, שיעלה על הארץ ויעשה את המשפט החרוץ על העם. נבוכדנצר מהסס. הוא מתירא מפני העם הזה, שה' סתר לו. אשתו המלכה מהלכת עליו אימים. אבל אחרי, שנוכח שצדקיהו רועה עבודת הבעל, ואחרי גם שמעשה להטים חורו בכך, הוא עולה בחיץ עצום על ירושלים. בינתים גונג ירמיהו את כלי הקודש ואת המפתחות של ההיכל. את עצם המלחמות סותם המחבר כאילו כבש המנצח את העיר במסירה מלמעלה. כן אינו מזכיר את חורבן ביה"מ, כאילו נעילתו היתה חורבנו. וכן הולך המחבר ומתאר את עמל הגולים ואת חרפת צדקיהו. אותם הגולים, שלא מתו בדרך והגיעו אל בבל, נתענו בעבודת פרך של חומר ולכנים וחוטבי עצים. קשה היה ביחוד גורל הגולים, כשכורש, שר הצבא של נבוכדנצר, מלך אחריו. הוא רוצץ אותם הוא הכריח אותם לשיר את שירי ציון. והנה נתבשר ירמיהו, שהגיעה שעת הנאולה. אבל בורש עומד במרדו, עד שנעשו אותות ומופתים, שהפילו את מוראם עליו. כמשך כל ימי הגלות היה עבד מלך הכושי שקוע בשנה במערה אחת. שבועים שנה ישן, ובחמיצו משנתו, ועודו מתפלא על התמורות, שכבצו לפניו, והנה ירמיהו ועדת הגולים נכנסים לירושלים ושמתת עולם על ראשם. אז נתברר לו, שהוא נצל מדינה של פורענות החורבן והגלות.

ירמיה שמה לקראתו. הנביא פותח את ההיכל. מחזיר את הכלים, שהצניע (מלכד הארון) ולכוש שוב את אדרת הנכואה, שפשט מעליו לפני שגנל את ההיכל. והוא וכל ישראל נותנים שבח לה'. לתוך הספר הזה נכנסה אנדה על עזרא, שיש בה גם מספורי דניאל, והיא אינה משתכצצת יפה ברקמת הספר הזה. בן באו בסוף הספר הוספות, שבאו מידי נוצרי. ספר זה קובע מחיצה לעצמו, בנוונו המדרשי. הרבה חומים נמתחים בינו ובין ספרים אחרים שבספרות האפוקריפית, אף עשיר הוא הספר הזה במדרשי המאורעות שרכים מהם נתפשטו ונתגלגלו בצורות שונות לתוך אוצר האנדה שלנו. דומה, שספר זה היה המעין, שמתנו קלחו הללו לתוך רשות האנדה. אף נכנסו לתוכו תיאורים, שאין להם דוגמה במספורי הקורות של ימי החורבן והגלות ושיבת ציון, והם אינם מסתכרים יפה, אלא ברוח הערכה של תקופות קדומות.

רנדל האררים, שכתב את המבוא לספר זה, טעה כמשפטו, שכפר זה הוא מעשה ידי מחבר נוצרי. חכם זה, מסתפק בהוכחות רפויות לכיסוס דעתו זו. נשען הוא על נקודות-המנע, שיש בין ספר זה ובין ספר "יתר דברי ברוך", שאת מקורו היוני הוא ערך, ושחושב אותו למעשה מחבר נוצרי-נגד דעת רוב החוקרים (גם אלה שמכין הנוצרים), המקיימים את חותמו היהודי (כן שירר, gesch. 3,394 (הוצאה ד'); הארנאק, Alt. Lit. 2,5; ריסל באואוש 2,402-3) כי אין ראיות ברורה גם ביחס למקור הנוצרי של אנדת עזרא, משום שבדומה לה יש בכשורה על הילדות. וכבר העמיד אותו על טעותו א. מארמורשטיין (והלאה 1928, 327 z. n.). הוא מראה שכמה מדברי ספר זה נטועים באנדה ומדרש. בדרך כלל, אין סימני נוצריות בכל הספר הזה, מלבד בהוספות, שבסוף הספר. יש תכונות כולמות בספר הזה, שאין ליחס אותן בשום אופן למחבר שאינו מבני ברית. לא רק מראה המחבר רצון למטבעות לשון של המקרא, אלא מחכב הוא גם את הציוור המקראי. שבצלמו הוא יוצק את המקרה. את גלות ככל הוא מתאר בקוי הספור של גלות מצרים. כך יהיה שעבוד העם: "בחוריהם יעבדו בלבנים וחומר וקניהם ירדו חוטבי עצים ושואבי מים" (162). וכך עושה נבוכדנצר (175). הגולים בנו "כפרים רכים מגדלים, בתים, מחסנות ומכצרים" (שם). כורש (שהוא מעין פרעה הרשע בספר זה) אשר מלך אחרי נבוכדנצר, מצוה לנרע את לחם חוקם ומכביד עליהם את עבודתם (177). וכשירמיה מופיע לפנינו בשליחות ה', שיוציא את העם הוא קורא, כפרעה: "ומי הוא אלהי ישראל? אתם העברים שובו לעבודתכם והרחיקו מכם דברים כאלה" (183). וכמו המצרים אז, נקהלו הכלדים וצעקו אליו שיוציא את העם. נבוכדנצר מבקש אות מאת ה', שיטה את צל החרב אליו — זכר למעשה הזקיה. אשת נבוכדנצר מיעצת לבעלה שכאשר יגיע "לעיר" יהודה ירד ממרכבתו ישים את שכט הזחב על ראש איל ואם יפנה האיל ליהודה — ילך בלי פחד (164). וכך עשה נבוכדנצר (165). מעין העצה היא זו, שנתנו הכהנים והקוסמים לפלשתים בדבר ארון ה' (ש"א פרק ו). בני ישראל מציעים לנבוכדנצר, שיתן מקלות עצי זית בידי הצעירים (ובתוכם ירמיה, שהוא צעיר כי הלא הוא אומר "כי נער אנכי"). והאיש, אשר מקלהו יפרח הוא הנביא (170). ניכר בכך רושם הספור של פריחת מטה אהרן (במד. יז, כג). עבד מלך טכנה לנביא:

מבי (171-167) — שם, שאלישע הנביא כנה בו את אליהו (מי"ב, ב, יב) ומלך ישראל את אלישע (שם ו, כא) צדקיהו יהא' נדון לעבודת ריחים — כשמשון. המחבר כתב את ספרו עברית. הלשון העברית מתגלה מבעד השכבות של התרגומים. קודם כל השמוש הנפוץ של זו הספור. (למשל 151-152). הוא משתמש במליצות מקראיות, שגם יהודי הלנסתי, כותב יוגית, לא היה כרצון נוקק אליהן. למשל: שכחתם את שמי (150) מוטעני חרב ימותו כחוריהם ... ועיניכם רואות ... עתה הסתרתי את פני מכם, עתה אם הצעקו אלי לא אענה לכם ולא יאומר הנני (שם); מה לך ולי ... ישפט ה' ביני וביניך (156); דבר ה' אשר כפי (156, 157) הסיר ה' את חמתו ולא שחת אותם (160); ופרשת את ידיך (162); אשר לא ידע (חבדיל) בין טוב לרע (177); ויכו כף (שם); פח לך ולכלבים האלה (178). הללו הן דוגמאות בודדות והן עדות ברורה על הלשון המקורית.

ובן יש קו לשוני אחר בו, שאינו מצוי. הוא משתמש בשם "עברי" שאינו מצוי גם בכ"ח. השם הזה מופיע שלש פעמים ביהודית; שלש פעמים במכבים ב' ושבע פעמים במכבים ד'. בכל המקרים האלה השם הזה מופיע כמו בכ"ח כפי נכרי, או כדבור אל נכרי. אף המחבר של הספר הזה הלך בדרך השמוש הזה של השם עברי. לנבוכדנצר וכורש והכלדים היהודים הם או עם ה' או עברים. המחבר אינו משתמש אף פעם בשם יהודי. דרך סגנון זה מסמן תכונה ספרותית, שיש להכיר גם בה מעין קורטוב של אותה האהבה, שהיתה נודעת לאסכולה של סופרים יהודים, לצורות מקראיות. מחבר לא-יהודי או מחבר מאוחר לא, היה כרוך אחריה.

החוסן הנפלא של עם ישראל, שאין אומה ולשון שולמות בו כשרצון ה' חופף עליו, מלפף גם את לב המחבר של הספר הזה. הוא חוזר על הרעיון הזה בשקידה והכרה מיוחדת. חושש הוא נבוכדנצר לאותו כח האיתנים, המפוצץ אדירים. "מי אני אפוא; אומר נבוכדנצר, שאלחם בעם נאמן ואכהו, עם, שכשיוציא למלחמה אינו לוקח לו כל דבר-קרב, רק כאשר פורש את ידיו מלאכים עוזרים לו מן השמים ונלחמים בעדו?" (163). ומיבאר עונשו "אם כל העם שומר את מצוות ה' אין פוגעים בו" (שם) נכחלת גם אשת נבוכדנצר: "מי הוא חסדך, שנלחם בעם זה ויצא בשלום? שמה אי-אתה יודע, שעם ה' הוא וכל עם, ששואלים מאת ה' הם מקבלים מידו? דברים כגון אלה משמיעים גם שני שריו, פורש ואסירוס (164). גדודי נבוכדנצר קראו: נלחמה בעברים... שאיש לא העז לרא ולחזיקם עד היום הזה" (168). רעיון זה רווח באנדה ובמדרש (ובענין זה הן מרמורשטיין שם 315), אבל אחיזתו רחבה ביותר בספרות האפוקריפית של חוץ לארץ. רעיון שעשועים הוא לחם. המחבר של ספר יהודית שם את הרעיון הזה כפי אכיוור (ח, כ"ג) וכפי יהודית (יא, י"ב). וכן נאמר במכבים ב'. "לויאש.. כחכירו, שהעברים הם כלתי מנוצחים" (טו, לו-לח). "בני העברים לבדם, אומר אחד משכעת הכנים, אינם מנוצחים כשפושטם הטובים" (ומעין זה במכבים ג'יו, ד"ג; מכבים ד' ט, יח). ומשום כך כשמחבר יהודי הלניסטי יוצא להרצות מעשה נצחון, שהיה ליהודים, הריהו מכנים לתוך הספר מראות פלאים של מלאכים, החולכים לפני מחנה ישראל ומטרידים את

אויביהם<sup>1</sup>). ניסח ספרותי זה נובע מתוך אותה ההכרה החזקה של אותם הסופרים על הגבורה העליונה של עם ישראל. על אדמת ההכרה הזאת צמחה גם ההשקפה על הרבוי הרמיוני של עם ישראל. "במצרים, אומר אכיוור, היו להמון עצום, אשר איש לא יכל לספר את עמם" (יהודית, ה, י). תושבי יהודה, אומר פילון, אין קץ למספרם" (על המלאכות, לא) ואף מחבר הספר ירמיה שונה בהשקפה זו, הפלגתו במספר בני ישראל, היוצאים בגולה והשבים ממנה, היא למעלה מהרמיון (170).

יש הרבה תאורים מטפחים בספר הזה, שלא היו יכולים לצאת מעטו של מחבר מאוחר. קודם כל שתיקתו של המחבר מהריסת בית המקדש ומכנינו (מלבד באותו הקטע על דבר ה"אבן הראשה", שהוא כנראה הוספה ואפשר גם נוצרית 171). דומה, שאת עצם מעשה החורבן של ביה"מ ראה המחבר בגנוות הכלים של ירמיה ואת בנינו כשיבת הכלים האלה (בגלות ככל, אחרי ששרו הלויים לכורש זקרה הנם, שהאדמה נשאה אותם למעלה נאמר: ענן ירד מהשמים וכסה את ביה"מ כירושלים 179) ובכן קים היה ביה"מ גם בימי החורבן). ציור חורבן מוזר כזה אין לו דוגמה בשום מקום. שמה היה מחבר ספר יהודית מושפע ממנו שהרי בתארו את המצב בירושלים אומר: "וכל עם יהודה נתקבץ מקרוב והכלים והמזבחה והכית נתקדשו אחרי שנתחללו" (ג, ד"ו). אינו מדבר כאן לא על חורבן ולא על בנין אלא על חילול וחנוך הכית. החוקרים נלאו בכאור הדברים האלה. הם גלו כהם רמז למעשי אנטיוכוס ויהודה, שבימי המחבר. אבל מה הזיק את המחבר לרמז שכזה, שהיה כדאי לו בשבילו לשנות את המשמעות של חורבן ביה"מ ובנינו? יש לקיים את הדברים כפשוטם. ציור כזה היה מקובל גם בידי המחבר של יהודית. אין בירינו לעמוד על השתלשלות המושג הזה על מאורע החורבן והבנין של בית המקדש. אבל ברור הוא, שאם היה מחבר הספר הזה חי אחרי חורבן בית שני, עת היו זעזועי החורבן רועדים בנפש, ודאי לא היה בא לכלל שתיקה כזו מעצם מעשה החורבן<sup>2</sup>). המחבר חוגה חכה לנבוכדנצר, "ראש למחריבים". הוא משרה עליו רוח חסידות. נבוכדנצר מסרב לשלח יד בעם ישראל. מתחילה חושש הוא, שמה אין פתוי זה, שיעלה על ירושלים, אל מצודת כליון לו ולמדינתו. פחד זה סר מעליו כשהוא מגלה, שאמנם חטא יהודה — חטא עבודה זרה כידו! דומה. חשב המחבר, שנבוכדנצר לא היה כלל

1) השוה סנ, קח, כ.: "אייתי הקב"ה לאברהם ואותיה מימיניה והוה שרינן עפרא והו חרבי גילי והו גירי". ובב"ר (סג, א): "ר"י אומר אברהם היה משיך עליהם עפר והוא נעשה חרבות, קש ונעשה חיציים". והשווה גם פתיחתא איכ"ר ל, ושוח"ט ע"ט.  
2) בדברי אכיוור אמנם נאמר, שמקדש אלהיהם "היה לעפר". אבל אין במשמעה של מליצה זו חרבן ממש. יש להבינה גם כמובן של עזיבה. ענין זה בסככים א, ד, ח: "והם (יהודה וחבירתו) ראו את בית מקדשנו כשהוא שמש והמזבחה מחולל". וכן אין חורבן בית המקדש אמור בצוואות האבות. הרמז לשרפת ביה"מ בצוואת יהודה (יפ, ג) הוא, כנראה, הוספה מאוחרת, וענין צירלם Pseudoepig הערה שם. מחוורת דעתו, שסופרים בזמן הבית לא היו נוהים להזכיר את חורבנו. המליצה: היה לשמחה, שנאמרה בצוואת לוי (טו, א) הוראתה כזו שבמכבים א'. גם בן סירא אינו מזכיר את חורבן ביה"מ. ספר טוביה לבדו הוא יוצא מהכלל. ונזכרים בו גם חורבן הבית וגם בנינו (יד, ד"ו).

מעובדי עבודה זרה. יודע הוא בנפשו, שלא זכה להיות מכני אברהם יצחק ויעקב. הוא מתודה לפני ה' "אשר לא ידעתי... של העברים החסידים ושל אברהם יצחק ויעקב, ה' שאינו ראוי להעלותו... "על שפתי אשר רמו" (166). ואם שנבוכדנצר ענה את הגולים — כרו למיים את הגזרה — הרי מטעים המחבר, ש"נבוכדנצר רחם את העברים כל ימי חייו" (176).

צדקה זו, שעשה המחבר של הספר הזה עם נבוכדנצר, מפליאה מאד. כבודו של נבוכדנצר לא היה גדול בעיני חז"ל. אף בספר דניאל אין נבוכדנצר מלת נקיה. הוא מתנשא על ה' ושונה "בצלם די דהב", ואילו חכמינו מזכירים אותו לגנאי ונותנים לו את שם הלואי רשע. הוא נקרא שונא ה': "ד"א שנער, שהעמידה שונא וער לקב"ה ואיזה זה נבוכדנצר" (פתיחתא איכ"ר כ"ג). הוא שנוי יותר מנבוכדנצר וסנתריב והמן, שכן מבני בניהם "למדו תורה" רבים. ואילו מבני בניו של אותו רשע כש"בקש הקב"ה להכניסן תחת כנפי השכינה אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה רבש"ע מי שהחריב את ביתך ושרף את היכלך תכניס תחת כנפי השכינה" (סנ. צו. ב). והוא נקרא "עבדא בישא" (פתיחתא איכ"ר שם).

קשה להעלות על הדעת, שמחבר מאוחר מתקופת האגדה והמדרש, יהא דן בנבוכדנצר כאופן כה מוזר וסותר לאגדה. אף אבות הכניסיה הנוצרית יחדו לו מקום של עריץ ורשע, השקוע בעבודה זרה (איזוביוס קונ. 17). ואילו לא יצא המחבר של הספר הזה להרבות בדרמותו של נבוכדנצר סתם, או מהדיוטות: ודאי היה למחבר מוצא נאמן לציורו המתמיה הזה של נבוכדנצר. דומה, שחי בתקופה כזו, שהיו בה מסבירים פנים למלך זה. ואם לא נשתמר בידנו ציור כזה בספרים, שנתחברו בזמן בית שני, הרי שרמוטים בודדים פה ושם מצטרפים לקיים את מציאותה של הערכה כזו על נבוכדנצר. דומה, שכתקופה יודעה בימי בית שני היו יהודים מחככים את ארץ מדי. ודאי היה לאהבה זו מוצא מתנאי החיים של אותם הימים. טוביה מעורר את בנו, שיצא מנינוה וי"ך לגור במדי (יד, יד), כי במדי יהיה שלום עד עולם" ומובי בנו נשמע לו והשתקע באקבטנה. אין לחשוש את המחבר של ספר טוביה כמשוא פנים למדי. ודאי התגלה בדבריו אלה רוח בני דורו. אותו המחבר (דפי נוסחה B והיא כנראה המקורית) מספר, שנבוכדנצר (ואסיאירס) הוא שהחריב את נינוה. קבלה זו היתה גם בידי המחבר של סדר עולם, האומר, שנבוכדנצר כבש את נינוה בשנת מלכותו הראשונה (פרק כד, ובטג"ה יא, כ; ערכין יב, א "דאמר מר שנה ראשונה כבש נינוה") אפשר חשבו שנבוכדנצר היה מלך מדי. מחבר ספר יהודית מיחס לנבוכדנצר את כבוש אקבטנה כירת מדי. נבוכדנצר, כידוע, השתדך עם מלך מדי. אם היהודים מצאו מנוחה ושלום במדי, הרי תלו את ברכת שלותם במלך הארץ. וכך כנראה התחילו מתרממים זכרונות נעימים מסביב לאשיותו של המלך הגדול, מחריב נינוה, עיר הזדון. מכאן אפשר אותה הזוהרות של מחבר ספר יהודית בנבוכדנצר. הוא גולל את כל משא הרשעות כנגד היהודים על שר צבאו, חולופרנש.

יחס של כבוד אל נבוכדנצר מתגלה גם כן בדברי הספר ברוך האפוקריפי. ברוך

מעורר את עדת היהודים בירושלים, שיתפללו "לחיי נבוכדנצר מלך כבל ולחיי בלמשאצר בנו שימיהם יהיו כימי השמים על הארץ" (ברוך א, יא). רוב החוקרים חושבים את המחבר לאחד מאוחזי השלום כימי המרד הגדול כנגד רומי, ובחבורו זה יצא לעשות נפשות לרעיון השלום עם רומי. כנבוכדנצר ובלמשאצר כוון לאספסינוס וטיטוס בנו. אבל דעה זו אינה מתיישבת כל צרכה. קודם כל מרובה המבוא (ג'יא) בסרומים היסטוריים. המחבר מדבר על שיבת כלי בית המקדש מכבל בעוד יזכירה חי (8). הוא עומד בחורבן בית המקדש ומדבר ככזה"ג ובקרבנות בבית המקדש (10). והיו מי שהזכירו מזה שהקריבו קרבנות בירושלים גם אחרי חורבן ביהמ"ם השני — השערה, שאין לה חיזוק מכריע ממקום אחר. אילו היה מחבר הספר הזה מבני דור החורבן וראי לא היה נכשל בהדיוטות היסטוריות. הרצאת מעשים משוכשת לא היתה עלולה להרים את סעלת הספר ולעורר את העבכות. ושוכ ספק בכך, אם היה גם אוהב שלום, אם רק לא נמנה על סיעת חנפים כיוסיפוס, טסכים בדעתו, שראוי להתפלל לשלום מהריבי הארץ, ירושלים ובית המקדש — אספסינוס וטיטוס. וכיחוד זה האחרון, טיטוס, שהאגדה נותנת אותו לאלה, — המחרק ומגדף. גם אין הספר שלם בחלקיו. אין זה כי אם מחבר מאוחר, שלא מכונה מיוחדת, השתמש בחלקי ספר ברוך קדמון. את הערכוביה ההיסטורית מצא בחומר שלפניו, וזרונות קדומים אינם כודקים בטעשים וזמנים. אפשר נאמרו לכתחלה דברי הספר של ברוך על ימי השיבה. סמך לכך יש למצוא בעובדה, שכן בספר ברוך נקרא הכה"ג שבירושלים יויקים וכך נקרא הכה"ג בספר יהודית, יויקים, שחי בזמן הולופרנס, "זמן קצר" לשונם מכבל (ד, ו). ואתם הדברים ביחס לנבוכדנצר ובלמשאצר היו באותו הקטע הקדמון. הם נוכעים כנראה מתוך אותם הזכרונות הנעלים על נבוכדנצר המתגלים אלינו מתוך ספר ירמיה.

לחברה מאגדות נבוכדנצר שבספר ירמיה יש הדים רחבים כאגדות חז"ל. חרשע הזה חם לכבוד ה'. הוא "רהט שלש פסיעות" כדי לשנות את הסדר במכתבו של בראדך בלאדן לחזקיהו ולשים בראש: "שלם לאלה רבה" (סנ. צו, ב). מה כספר זה מסרב נבוכדנצר לעלות על ירושלים כך כאגדות חז"ל. כבספר ירמיה כך כאגדה נתעורר לכך מלמעלה. "יחי שנה היתה בת קול יוצאת בפלמין של נבוכדנצר ואומרת עקרא בישא זיל חרב ביתא דמרך דבנוי לא שמעין ליה" (פתיחתא איכ"ר, כג; ובקצת שנויים בקה"ר קצו ושו"ט עט, ב ושהש"ר פסקא התאנה). נבוכדנצר שהיה משרי סנחריב, שנצלו סמנפת מחנה אשור על יד ירושלים, התיירא שמא "יעבדו כי כי היכי דעבדו בסנחריב" (סנ. צו, ב, פסיקתא רבתי כו ופתיחתא איכ"ר ל: "אלא כיון שאמר לו הקב"ה עשה והחריב ביהמ"ק אמר לא בעי". ושם כנ: "מנבוחו של עולם נתירא"). חשש שמא "הדרי רשעי בתשובה ובעי רחמי" (סנ. שם). בדברי אגדה אלה נכרים רשמי התאורים שבספר ירמיה. וחותר בדברי הספר הזה טבוע גם על אגדות אחרות. כשהגיע נבוכדנצר על אם הדרך בין כבל וירושלים מסופר כספר זה, ירר מעל מרכבתו הסיר את כנדי מלכותו, "הסיר... את הכתר מעל ראשו, לקח את שבט מלכותו ושם על ראש האיל והוא פנה ליהודה — לעבר ירושלים" (165).

כאגדות חז"ל דן נבוכדנצר מרוח ההנחה של החצים. על פי גמין נו. א השתמש במופת זה נירון קיסר. ושם (נו, א) בא זכר גם להסרת הכתר: "שקליה קיסר לחאניה ואותוביה אארעא". מחבר הספר ירמיה מפליג מאד כמנין חיילותיו של נבוכדנצר. הוא לקח עמו שש מאות אלף פרשים וכמספר הזה רכבי ברזל ועל כל רכב טו רוכבים ושש מאות אלף בעלי חנית ומניני עור (165). גזמות מעין אלה שכיחות הן כאגדות הקדמונים. כאשר ערך נינוס מלחמה על הבאקטרים, מספר ריוודרום על פי קטסיוס, היו במחנהו שבע עשרה מאות אלף רגלים ויותר ממאתים ועשרים אלף רוכבים (דיוד. ב, א). כשיצאה שמירמית למלחמה על סטאברו מלך הודו היה לה מחנה ככר של שלשה מיליון רגלי, מאתים אלף פרשים, מאה אלף רכבי ברזל ומאה אלף רוכבי גמלים. חיילותיו של מלך הודו עלו במנינם על מחנה האויב (דיוד. שם). כאגדה נאמרת הפלגה כזו ביחס למחנה סנחריב. "כיון שבא (סנחריב) להכנס לירושלים אמר לאוכלסיו שכבו ובכר אנו משליכין לתוכה טבעות שלנו ונסקל אותן כהם" (תנחומא, בוכר, תזריע י' ושם: חד מששים היה מספק את א"י וכן בשו"ט שם). ציור זה מהמחנה העצום של סנחריב מפורש יותר בתרגום יונתן ישעיה י, לב: "ודבר עמיה מאתן אלפין אחדי סיפין ורומחין ודבר עמיה מאתן ושתין אלפין מחצצי גירין... אורכא דמשריתיה ארבע מאה פרסין... מנין משריתיה מאתן ושתין אלפין רבוא חסר חד" (3).

יש כנראה סמוכים בין הציור של מחנה סנחריב שבאגדה ובין זה של מחנה נבוכדנצר שבספר הזה. ואילו בדברי אגדה אחרים נכרים רשמי הספר הזה. המחבר קובע מקום כהוך ספור המעשים גם לאשה נבוכדנצר חלקיה, (השם נשתכש, כנראה) משום הכבוד, כנראה, למלכה זו. אף היא מסיחה את יראתה לבעלה, המלך, מפני המלחמה ביהודה. מפיה שומע המלך את העצה בדבר האיל. אם האיל ישים את פניו לבבל, היא מזוהרה אותו: "שוב... ואל תלחם עם עם ה' (164). אין יסוד נאמן להשערה, שהמחבר נרר אחרי צלם ה"מלכתא" שבספור בלמשאצר ודניאל, שלא לצורך מיוחד. המחבר חולק כאן חשיבות מיוחדת למלכה. היא מתערכת בעניני המלכות. היא מציעה את דעתה בשאלה חשובה והמלך נשמע לה. שררה וחשפעה היו למלכה, כידוע, במלכות התלמים והסלקים. אבל, דומה, אגרת קדומים שמורה כאן על המלכה אשת נבוכדנצר, שהצטיינה בחכמתה וכישרתה. שמא גם לה עמדה זכות גזעה המדי. היא היתה לפי ספורי היונים בת מלך מדי. כאשר אודאהק מלך מדי נתן את בתו לאשה לנבוכדנצר נדווג אליו נבופילאסר, אבי נבוכדנצר, ומרדו באשור. שמה של בת המלך המדי היה אמוהידין או אמואיטין (השזה שנאבל, ברוסום 270 והלאה). בשם ברוסום הכלדי מספר יוסיפוס, שנכבודנצר בנה גן טיול, מעין פרדס תלוי באויר, לשם אשתו, שנתחנכה במדי (כנגד אפיון, א, יט). חבת היהודים לארץ מדי נודעה גם למלכה של אותה הארץ, אשת המלך הגדול, נבוכדנצר.

(3) מעין גזומה כזו נאמרת גם ביהודית: "עתה ילחכו את פני הארמה כולה ולא תהרים הגבוהים ולא העמקים ולא הגבעות וכלו לשאת אותם" (ז, ד).



כרוכה באגדה זו היא האגדה על מפתחות בית המקדש. גם לאגדה זו היו מהלכים רחבים. בכריתא (תענית כט, א) נאמר: "משחרב הבית בראשונה נתקבצו כתות כתות של פרחי כהונה ומפתחות ההיכל בידן ועלו לגג ההיכל ואמרו לפניו: רבש"ע הואיל ולא זכינו להיות גזכרין נאמנים ... וזרקום כלפי מעלה וכו'". אותה האגדה על הכהנים, שזרקו את המפתחות כלפי מעלה נאמרת גם באבות דר' נתן (ד) ואולם במדרשים אחרים מיוחס המעשה הזה אל הכה"ג. "כשראה כה"ג, שנשרף ביה"מ נטל את המפתחות וזרקן לשמים ואמר: הרי מפתחות של ביתי, אפוטרופוס של שקר הייתי כתוכו" (פסיקתא רבתי כו). וכן בתרגום שני (שם). הכה"ג לבש את מעילו ואת האפור ולקח את מפתחות בית המקדש... והשליך את עצמו לתוך האש. וכן עשו הכהנים. במקום אחר נאמר, דבר זה על המלך יוכניה. "בשעה שעלה נבוכדנצר לכאן בא וישב לו ברופני של אנטוכיה ויצאה סנהדרין גדולה לקראתו ואמרה לו הגיע זמן הבית הזה ליחרב... באו ואמרו ליהויכין מלך יהודה נבוכדנצר בעי לך. כיון ששמע מהן כך נטל מפתחות של בית המקדש עלה לגגו של היכל אסר לפניו רבונו של עולם לכשעבר היינו נאמנין לך והיו מפתחותיך מסורין לנו. עכשו, שאין אנו נאמנין הרי מפתחותיך מסורין לך. חד אמר זרקן וכו' (ירוש, שקלים ו' ג). גם בויק"ר (ט, ז) מתיחסת העלמת המפתחות של ההיכל למלך יוכניה. אף באגדת המפתחות לא נתכרר גופו של עושה המעשה. גם באגדה זו מתיחס מעשה זה אל המלך יהויכין, אף שבימיו לא נחרב הבית, כשם שיחסו את גניזת הכלים ליאשיהו. שמא הנוסח בכבלי, שהכהנים העלימו את המפתחות, נתחבר כתוקף המאורעות על הר הבית בעת שרופת ביה"מ. אז היו כהנים ועמם רבים שזרקו את עצמם לתוך האש, שלחכה את ההיכל (מלחמות ו, ה, א). ואילו המחבר של כרוך הסורי נוגע באגדה זו באופן ברתי ישר, ואף הוא מייחס את המעשה לכהנים. "אותם הכהנים, נאמר בו, לקחו את המפתחות של המקדש וזרקו אותם אל מרומי השמים... ואמרו: שמר את ביתך אתה כי היינו שומרי שוא" (י, יח).

לאגדה זו היה מוצא עתיק. מלכד רבוי הנוסחאות ביחס אל בעלי המעשה הזה, המעיד על קדמותה, הרי יש מהשהוא גלוי מהקדמות בעצם תכנה. אותה האגדה עמוקה בעלמם המפתחות. אין אנו יודעים הרבה על מפתחות ביהמ"ק, אבל מערך כלי קודש לא היה בהם, לא היו מאדירי הקודש שבהיכל. משום מה זכו המפתחות, שהאגדה תחונן אותם בהדר קסמה? ואין זה משום רוממות הציור. האגדה אינה חוזרת אחרי מעשי להמים של הדמיון. כמשמעותה של אגדה זו סגירת בית המקדש. המפתחות של ההיכל, שנזרקו כלפי מעלה הם אלה, שנעלו את ההיכל. זריקתם למעלה היא מסירת ההיכל לשמים. אין כל מובן לאגדה הזאת של העלמת המפתחות אלא לאור ספורי חורבן, שבהם מתואר חורבן בית המקדש כיציאת הקודש מהבית — חורבן של סגירה; נעילת הבית. וציור חורבן זה נמצא בספר ירמיהו. וכו' נמצאת גם האגדה של גניזת הכלים וגם האגדה של גניזת המפתחות.

אחרי שירמיהו, מסופר שם, עבר ברחובות ולא מצא אדם צדיק אחד, שלא התנאל בזכתי האליל והאוהב את רעהו ושכנו, צרח מר, ונכנס לבית המקדש ושם את

חזר... על חסנורה... ויוציאו את בגדי הכהן הגדול ויעל במעלת המקדש ויפנה אל האבן, ראש הפנה, ויאמר לה. פתחי את פיך ושאי את בגדי הכהן הגדול ויהיה עמך עד שירצה ה' וישיב את עמו ישראל. האבן נשמעה לנביא. אל השמש זרק את המצנפת. והוא גזו את יתר הדברים שכבית ה' ואחרי שהסיר מעליו את "בגד האור" (אדרת הנבואה), ושם שק על סתניו ויצא והשתחוה, לקח את מפתחות היכל ה' וזרקם אל המזוזה והיא קבלה אותם מידו (171-173). הרי הספור על גניזת הכלים וגניזת המפתחות. עגינה של זו האחרונה במסגרת הספור כאן ברור הוא. מצד שני גניזת הארון והמשכן אינו נאסר בפירוש אלא מכללא. ירמיה נשאל מאת נבוכדנצר על הארון והמשכן והוא משיב לו ש-הארון הוא על הרי יריתו ונעלם בעפר הרב, שהרוחות העלו עליו. ולאשר המשכן הרי צדקתו כבש אותו תחת האליל בעל". (במקום אחר (159) אומר, שצדקיה הוציא גם את ארון הברית). בנוגע לארון, למשכן, דבריו מעורפלים. שמא כוון להודיע, שצדקיה הסתיר אותו או, שנבלע בארץ כעטיו של צדקיה, שטמא אותו כבעל. בנוגע לארון אפשר כוון שצדקיה הטיל אותו לערכות יריתו בחול. אפשר, שכמעשים, המיוחסים כאן לצדקיהו, נעוצה הדעה, שיאשיהו גזו את הארון, וכן האגדה, שיהויכין גזו את המפתחות. רומה, לא בקש המחבר לספר כאופן ישר את מעשה הגניזה של הארון כרי, שלא להפסיק בהרצאת המעשים של ירמיה בירושלים ובבית המקדש. אגדת הגניזה בצורתה בספר ירמיה היא היותר עתיקה. המקורות היותר קדומים שהגיעו לידינו מייחסים את מעשה הגניזה לירמיהו. המחבר של מכתים ב' (א, ח) מספר, שירמיה גזו את המשכן, את הארון ומזבח הקטורת כסערה בהר נבו וגזר "שלא יודע המקום עד שיקבץ ה' את העם שנית ואז יגלה ה' אותם "וכבוד ה' יראה, גם הענן, כמו שנראה כוסן משה". יש בדברים אלה משום הרחבה והדרו, שהסופרים היהודים כאלכסנדריה היו נוחנים בחומר אנדי. סימן זה, שהמחבר נתן לגאולה, התגלות כבוד ה' וזרידת הענן, טנלה את השפעת ספר ירמיהו. כאשר שרו הלזים את שירי ציון, מסופר בו "ענן ירד מושמים וכסה את בית המקדש בירושלים. וכל אלה אשר היו בירושלים ידעו כיום החוא, כי ה' רחם את עמו ישראל" (179), ובעת שיבת העם וירמיה בראשם, נפתח ההיכל וחושבו המפתחות והפקדונות הקדושים נאמר: "וכבוד ה' ירד ומלא את הבית" (189).

אף אפוליומוס מזכיר את דבר גניזת הארון על ידי ירמיהו (הקטע בהלל. סטור. של פריידנטאל, 320). שמו של ירמיהו אינו נקרא על מעשה הגניזה בשום מקור מאוחר. ואמנם אותו מעשה הגניזה מיוחס לירמיהו גם בספר "יתר דברי ברוך". ספר זה דומה לספר ירמיהו בכמה בחינות. אף בו מסומל חורבן בית המקדש כנעילה, הבנין — כתחחדשותו, לא ככנינו. ירמיהו נקרא בפי ברוך אבי (ב, ב; ה, ה; ה, ה), יציאת בבל מתוארת גם בו כמעין יציאת מצרים, קיבוץ כל הגלויות. כשיצא ירמיה בגלות הסתלקה ממנו הנבואה. ירמיהו, מסופר בספר ירמיהו פשט מעליו את "אדרת האור" לפני שנעל את ההיכל כלומר: התרוקן מרוח הנבואה ושוב אינו חש בצעדי הגאולה בכבל עד שהמלאך מיכאל מתייצב לפניו ומכשר לו את בואה. העובדה הזאת של הסתלקות הנבואה מירמיהו כבושה גם בדברי הספר הזה של ברוך. ירמיהו בכבל אינו בקי בסמני הגאולה.

בואה מתגלה לברוך, שמהיותו על אדמת ארץ ישראל מוחזקת היתה אצלו הנבואה. והוא אשר נעשה נביא לירמיה. ברוך הוא המגלה את הקץ לירמיה (6). אבל דומה מקצתם של דברי ספר ירמיה היו ידועים למחבר של יתר דברי ברוך. קודם כל נתכוון המחבר של ספר ברוך זה לספר ביחוד את עלילותיו של ברוך. וכך לא הכניס לתוך דבריו את מעשי ירמיה אלא כאותה המדה, שהיו נתבעים לו להשלמת הצורה של עיקר ספרו. כאותה שעה הרי נאמר כל הספור בספר ירמיה רק על ירמיה. מקומו של ברוך בספר זה אינו בולט, כמעט סמוי לגמרי מן העין. אלמלי היה המחבר של ספר ירמיה משתמש בספר זה של ברוך לא היה נוהג מדת צרות עין כזו בברוך. ושוב: בספר ירמיה נתלה שמירת העיר רק בזכות ירמיה. אם לא בשל תפלות ירמיה היה ה' מחריב את העיר (160). כח הגנתו של ירמיה נאמר גם כן באגדה (ת"ש שם). המחבר של יתר דברי ברוך משתף לירמיה גם את ברוך. בשל זכות שניהם אין ירושלים נפגעת (א, ב). בברוך הסורי (ב, ז) ירמיה מניח את מקומו לגמרי לברוך. רק זכות ברוך עמדה לירושלים. שמא חס המחבר של "יתר דברי ברוך" על כבוד גבורו הראשי וחלק לו מכה של ירמיה. וכך יוצאת ממשמעות הספור של יתר דברי ברוך העובדה של הסתלקות הנבואה מירמיה, המבוססת על הספור של הסרת ירמיה את "אדרת האור", והוא נזכר רק בספר ירמיה. ואילו בהרצאת הספורים בספר "יתר דברי ברוך", המקבילים לאותם שבספר ירמיה, נכרים מהם אותות הרחבה מאוחרת. הם יותר מלוטשים. בספר ירמיה לא שלט העבוד והשפור. וכך הכניס המחבר של "יתר דברי ברוך" את ארבעת המלאכים, המחריבים את העיר. בספר ירמיה אין זכר לשליחי חורבן עליונים. אבל יש במשמעות דבריו, שהחורבן היה מעשה שמים. וכך הוא שם דברים כפי ירמיה בעת גניזת המפתחות. את גניזת כלי בית המקדש על ידי ירמיה הוא מתאר באופן יותר רחב וקולע. הוא גונז את אוהז העדות באדמה. ספור הגניזה והחורבן במדרש הרחבה שבספר ברוך זה נתפשט. בצורתו זו הגיע כנראה למחבר ההוספה של מכבים ב'. הדברים, שהוא שם כפי ירמיה בעת גניזת המפתחות, מצאו את דרכם לברוך הסורי והאגדה. ירמיה, כך נאמר שם, לקח את מפתחות ההיכל ויצא מחוץ לעיר וזרקם מול השמש ואמר: "לך אני אומר, שמש, קח את מפתחות היכל ה' ושמר אותם עד היום... כי לא היינו זכאים לשמר אותם

(6) מיכאל מתגלה לירמיהו במקדשו (מקום התגודדותו) וירמיה שואלו: "היכן היית, שלא נראית אלי עד היום הזה ואנכי עם העם הזה בצרה גדולה כאב עם בניו". יש במשמעותה של הסתלקות הנבואה מירמיה, שאין השכינה שורה בחוץ לארץ. "ועד שלא נבחרה ארץ ישראל היו כל הארצות כשרות לזכרות משנבחרה א"י יצאו כל הארצות... אלא אמר יונה אלך בחוץ מקום שאין השכינה שורה ונגלית" (מכילתא בא, מסכתא דפסחא, פתחתא). השוה ספרי וזאת הברכה, שגב (ע' קמו, איש שלום) "מפני מה זכה בנימין, שתשרה שכינה בחלקו... ובנימין נולד בא"י". אף יש במשמעותם של הדברים (בספר ירמיהו) שעם חורבן המקדש נסתלקה רוח"ק. זו האחרונה נמנתה בירושל. (שם) בין הדברים, שחסרו בבית השני, את סמל הנבואה הזה, האדרת, שאב המחבר מספור אליוהו ואלישע, כשנצטווה אליוהו למשח את אלישע בן שפט לנביא הוא עבר אליו והשליך אליו את אדרתו (מ"א, יט, יט). ואילו ביחס אל הכנוי אבי לירמיה השוה פסיקתא (שם) "געו כלם בבכיה בקול רם וצווחו ואמרו אבינו ירמיה הרי אתה מניחוני. אבל בשוח"ש (קלו, ב"בובר), נמצא במקומו הכנוי רבינו.

כי היינו אפיטרופסי שוא" (ג, יד). כמעט כאותו סגנון נאמרים הם במדרשים ובכרוך הסורי. וכך אנו מוצאים גם ביחס אל המלאכים, שירדו לפרץ בחומת ירושלים. הם מופיעים גם בתאור החורבן שבכרוך הסורי (ו, ד). ובמדרשים (בפסיקתא רבתי כו, ביחס אל חייבל: "והנה ארבע מלאכים יורדים ובידם ארבעה לפידים של אש ונתנו בארבע זווית של היכל ושרפו אותו"). בשני הספרים האלה נזכר גם הספור של השינה הארוכה של עבד מלך הכושי. ירמיה מבטיח לו, שלא יראה את החורבן. השמש תכלכלו והרקיע יגדלו והארץ שעליה ישכב תנעימו והאבן תהיה לו מחסה מקור החורף ומחום הקיץ ונפשו תנוח בעדן ששון לפי שבטים שנה עד בנין ירושלים (159). הוא נכנס למערה אחת בדרך גן המלך והתנומה הארוכה אופפת אותו. כשהוא מקיץ משנתו ויוצא לדרכו הוא נפעם ממראות מתמיהים. אבל בעודו מורה לעמד על סוד התמיהות והנה נשמע קול ירמיה והעם השבים בתרועות שמחה מכלל. גם באגדה מסופר בשבחו של עבד מלך הכושי. "כשם שהכושי נכר בעורו כך היה (עבד מלך) ניכר במעשיו הטובים בתוך פלטיריו של צדקיהו" (פסיקתא רבתי שם). במקום אחר הוא נמנה בין תשעת הצדיקים שנכנסו בחייהם בגן עדן (ר"א זוטא). אבל גם הספור הזה של תרדמת השבטים נמצא באגדה, אלא, שלא לעבד מלך אירע מעשה זה, כי אם לחוני. בירושלמי נשתמר הספור בצורתו היותר שלמה. קודם כל נאמר שם בפירושו, שמעשה זה קרה סמוך לחורבן הבית. "הדין חוני המעגל בר בריה דחוני המעגל היה סמוך להרבן בית מקדשא". מקום המעשה היה במערה. "מן יתיב גם ודמך ליה ועבד שקיע בשנינתיה שיבעין שנין עד דחרב בית מקדשא ואיתבני זמן תניינות" (ירושל. תענית ג, י). בכבלי (תענית כג, א) חלו בו שנויים מאוחרים, אבל רשומים בו עקבות המקור הראשון. אגדה זו בתלמוד נשענת כלי ספק על ספור עבד מלך שבספר ירמיה ויתר דברי ברוך. על הסמיכות הזאת, שבין אגדת חוני ועבד מלך, הראו כבר קוהלר (JQR 5,416) והלר (REJ 49,202). ואולם יש סמך לדעה, שאגדת עבד מלך בספר ירמיה קדומה היא. אף אגדה זו מופיעה בצורה יותר מעובדת ב"יתר דברי ברוך". המחבר שפר אותה בציוורים דרמטיים. אגדת חוני נעוצה באגדת עבד מלך שבספר ירמיה, שכן כאותה האגדה ב"יתר דברי ברוך" ארכה שנת עבד מלך לא שבטים שנה כי אם 66 שנה.

ירמיה על פי ספר זה גולה לבבל עם העם. הוא מתענה עמחם. בברוך הסורי יוצא ירמיה לבבל על פי פקודת ה' ביד ברוך (י, ב). האגדה כאן כבמקרים אחרים מתעלמת מספורי הכתובים שבכח"ק. אבל אי אלה קוים קלושים של גלות ירמיה לבבל גלוטים גם באגדות חז"ל. משה וירמיה הלכו אל הגולים והגיעו לנהרות כבל (פתחתא איכה ל"ד, פסיקתא רבתי, שם). ירמיה חזר מן הגולים לירושלים (7). ואולם לתפקידו הנעלה של

(7) ממקומות אחרים באגדה יוצא שברוך גלה לבבל (שהש"ר, ה, ה מסקא קמתי) ובמגלה סו, ב: "שכל זמן שברוך בן נביה קיים לא הניחו עזרא ועלת". בסדר עולם (כו) נאמר ששניהם ברוך וירמיה, יצאו לבבל כשנתנה מצרים בידי נבוכדנצר "ונשא המונה... והגלה ירמיהו וברך (עמהן) לבבל". מצד שני יוסיפוס (קר. ו, י, ז) שהולך בעקבות סדר עולם מספר שנבוכדנצר אחרי כבשו את מצרים לקח אותם היהודים, שהיו שבויים שם והוליכם לבבל. והרי ירמיהו וברוך היו בכלל השבויים

ירמיה בספר ירמיה (וכן כ"יתר דברי ברוך") בתור גואל העם אין רמז באגדה אבל רמזים לטיבו זה נמצא במקורות אחרים (מת' טז, יד). אבל מצד שני מספר בעל מכתבים ב', שיהודה ראה בחלומו את חוני ואת ירמיה. "הוא, אומר חוני ליהודה על השני בחלום, אוהב האחים והמרכה להתפלל על העם ותעיר הקדושה — ירמיה הנביא" (טו, יא). כתבה זו, שהמחבר מראה לירמיה, יש גם קורטוב של הערצת הנביא, המתגלה מדברי ספר ירמיה. המחבר של הספר הזה מותח דין קשה על המלך האחרון ביהודה, צדקיה, עליו הוא מרכיב את התועבות שנבואת ירמיה הרעימה כנגדו. הוא רואה אותו כקלסתר פניו של מלך חוטא כמנשה. הוא מתאר את צדקיהו כמלך רשע, המשתולל בתאות עבודת הבעל והמולך. הוא אויב ה'. הוא זועם על הצדיקים, כעסו יעשן לזכר הצדיקים אשר נהרגו ואשר נסקלו (154), אכזרי הוא. הוא מצוה להלקות את ברוך, שקרא לפניו את מגלת ירמיה (155). את ירמיה הוא מזהיר: "אני אשפך את דמך ואורקנו לתוך הקערה, שממנה הנני אוכל" (155). הוא מחלל את בית המקדש. מזהב המנורה עשה עטרה לאלי. את שני עמודי הגזית, שהאירו את בית המקדש, שם לפני בעל וציאום. מהמזבח עשה שלחן לעצמו בהיכל בעל וציאום (159). את המתנות, ששלח אליו נבוכדנצר הוא מקדיש לאילים. מהזהב עשה כתר ושמו בראש הפסל. את הקטורת הקטיר לפני בעל וציאום (165). הוא גזר שיפליטו מהנשים ההרות את פרי בטנן — מנחה לבעל וציאום (159). הוא פקד על כל הילדים עד גיל שנתים, שיוקרבו לבעל וציאום (160). כשירמיה נכנס להיכל מצאו אותו מטפף בדם ילדים רכים. לתמונה מבחילה של צדקיה אין דמיון בשום מקום אחר. אדרבה מותחים עליו חוט של חסד. דורו היה דור של רשעים והוא היה הצדיק בו. "בקש הקב"ה להחזיר את העולם כולו לתוהו וכוהו כשביד דורו של צדקיהו. נסתכל בצדקיה ונתקרה דעתו" (הוריות יא, ב). "ולא עוד, נאמר כמקום אחר, אלא, שנקרא שמך צדקיהו, שאתה אדם צדיק" (פסיקתא רבתי, כח). צדקיהו עשה כלי כסף לבית המקדש לפי המחבר של ברוך האפוקריפי, תחת הכלים שהוציא נבוכדנצר משם (א, ט). גם יוסיפוס מספר בשבתו "ואשר למלך עצמו (צד). הוא לא רגז כלל על ירמיה, כי מטבעו היה נוח וטוב לב וישר" (קדמוניות י, ז, ה). לפי המחבר של הספר הזה מת צדקיה בעוני השעבוד. כהיותו נוחג את סוס המחנה (176). אף כזה יצא מגדר הכתובים. אין רמז לכך בשום מקור. אדרבה נבוכדנצר עשה לו כבוד גדול במותו (סדר עולם כח. וכן יוסיפוס קר. י, ח, ז). לפי תרגום שני (סוף א) נשתנה גורלו בעודו בחייו. בהשתדלות פלמיא בר יהודע הסיר נבוכדנצר מעל צדקיה את שלשלאות הברזל ושנה את בגדיו מאסרו (8). דומה,

שלא היתה בכך משום הערכתו של המחבר. ודאי היתה מסורה מקובלת בידו, מסורה קדומה, אשר נטשטשה לגמרי כדורות המאוחרים בתוקף הרצון של אותם הדורות ללמד זכות על הראשונים וביחוד על מלכי בית דוד. מחבר מאוחר לא היה מורד בנטייה הכללית הזו ומכל שכן להרבות בקטרוגים על מלך מכית דוד. המחבר של הספר הזה כתב את דבריו לאור של הכרה אחרת. אם הוא מטפל בתמונה הזאת בתשוקה מיוחדת חרי זה, משום שנתבע לפתרון שאלה חמורה — צדוק הגזירה של פורענות על עם ישראל, עם ה'. לפיכך הוא הולך ומגולל לפנינו תמונה נוראה של ירידה שבטעיה נגזר דין החורבן והגלות (9). מצד שני רצה המחבר להטיח כלפי עבודה זרה. ומכאן, אפשר הטעמת הכניו של ציאום לבעל. בתמונת הפולחן המסואב של הבעל הוא הכיע את שנאתו ובחילתו לעבודה זרה בכלל.

לתוך ארג המעשים על אדמת בבל הכנים המחבר את הספור על עזרא. יש בו לקווים. מדבר הוא בעזרא ומפסיק באמצע וחוזר לירמיה ולבסוף הוא סכנים לתוך חבורתו גם את דניאל ויחזקאל. אין הספור מחובר יפה ליתר חלקי הספר. עזרא מופיע על הבימה ונעלם. אין המחבר מתפיש מקום לעזרא (וכן לדניאל ויחזקאל) במאורעות החורבן ולא באלה של הנאולה. אין הוא קובע יחסים בין ירמיה ועזרא. סתוך ספור עזרא יוצא, שעזרא נועד להיות גואל העם. עזרא עושה מופתים. יושב הוא לפני המורה ועוד ילדים עברים עם תלמידים כלרים. כשנשכרה כרו הוא צורר מים בכנרו ושופכם על הארץ לעיני המורים, ובגדו יבש. כאשר המורה ראה את הפלא קרא: "הנני אומר לך, עזרא בני, אתה תגאל את עמך מהגלות" (178). הוא מוציא גם מים מצור, שהציק את המקום כאיתנם של גלי הים. מקץ שבועים שנה החליטו עזרא ודניאל ויחזקאל לערך קרבן חמאת במדבר לכפר על העוונות, כדרך שהאבות היו עושים, אולי ישלח ה' אש מהשמים ותאכל את הקרבן. הם עשו ככה. המלאך מיכאל כרמות אדם ירד מהשמים ושכט האש בידו ועמר על יד המזבח והעלה את הקרבן באשו (181). טעשה זה עם הקרבן מזור הוא מאד. העצים שהשתמשו בו — נרד, נטף והכנים — עצים יקרים, שלא השתמשו בהם לקרבן. אף על פי כן אין הספור הזה הרכבה מהחוק. יש בו מרשמי יתר חלקי הספר. אף כספור זה מופיע השם עברים בשמושו המיוחד. גם כספור זה מסתמנת אהבת המחבר לתיאורים מקראיים. ילדי הכלדים מסרבים להתרועע עם העברים. הם אומרים: "הכה ונכדל מילדי העברים ולא נתארח להם, לא

מין על דם הילדים שמצא ירמיהו בהיכל ובין האגדה על הדם התוסס — של זכריה הנביא — שמצא שם נבחרארן (ירושלמי תענית ד, ה; גישין נו, ב; סנהדרין צג, ב; פתיחתא איכר, כג, ולד; פסיקתא רבב כתנא, איכה, קכב, בוכר). וכן יש דמיון בין הנאמר בספר זה על ערמת צדקיהו להמלש סכף אויביו ובין זו שהשתמש בה יוחנן בן זכאי. צדקיהו מתחפש כמת. מצוה לשים אותו במטה ולהליט את פניו בסודר כמת (168). תחבולה זו מיוחסת ליוחנן בן זכאי (גישין נו, א) ואולם יוסיפוס (קר, טו, ג, ב) מספר שקיאופטרה יעצה לאלכסנדרה להשתמש בתחבולה זו, כדי למלש את עצמה ואת בנה מידי הורדוס.

(9) השוה את תיאור החטא של העם לפני החורבן בספר השיבולות (ג, עה"פ).

אכול ולא שתה עמחם, כי אינם עובדים לאלהינו" (178). שאול הוא ציור זה מהספור של אחי יוסף במצרים: "כי לא יוכלון המצרים לאכל את העכרים לחם" (ברא. מנ, כב). עזרא, כמשה, מכה על הצור ומזיל מים. הספור על הקרבן דומה לזה של קרבן מנוח. וכאליהו ואלישע בשעתם (מ"ב ב, ה, יד) נעשה גם למעילו במים.

יש לשער, שספור עזרא זה הוא אחד משיחות הפלא על עזרא, שהתהלכו בין העם, והמחבר נתן לו מקום כאן משום, שהוא עומד בקורות ימי הגלות של בבל. ושמו גם הספור כ"יתר דברי ברוך" על אותם מהגולים, שנשאו להם נשים נכריות, כיון, שסרכו להפרד מהם ולא הרשו להם לחזר לבבל, הלכו והתישבו במקום "הנקרא" שומרון, שייך הוא לאגדות עזרא, שהרי עזרא התעסק בתיקון הקלקלה של נשואי הנכר. ושמו מכאן האיבה של השומרונים לעזרא. אגדות פלא על עזרא היו משוטטות בין היהודים בערב. מחמד מספר עליו את מעשה התנומה הנפלאה (אלא שאצלו ארכה מאה שנה) המיוחס בספר זה לעבד מלך (קוראן ב). ובמקום אחר (ט, ז) הוא מטיח כלפי היהודים, האומרים, שעזרא הוא בן אלהים. המפרשים הערכים הראשונים דורשים סמוכים בין שתי האגדות. היהודים, כך סוברים הם, היו מספרים, שהתורה נשתכחה מישראל בימי גלות בבל. וכאשר קם עזרא לתחיה, אחרי היותו נחשב בין המתים במשך מאה שנה, הקריא את התורה לספרים מחדש. אגדה זו, שעזרא החזיר את התורה ברוה"ק, היתה ידועה גם לאבות הכנסיה הנוצרית (אזכיום פראפ. ה, ח והשוה סייג, קוראן, 152). הללו הם שכרי אגדות, שנשתכחו, הכרוכות מסביב לעובדה, שעזרא היה בכבל בימי שיבת ציון. גם כס"ע (כט) נאמר שעזרא חזר לא"י בשנה השניה לכנין ביהמ"ק. ואילו מסקום אחר (שהש"ר ד' פסקא כמגדל וחי' פסקא קמתי) נשמע, שעזרא היה בין הגולים ונתעכבו הוא וחבורתו ולא עלו עם השבים לארץ ישראל. כל הנאמר לעיל מעמידנו על טיב הספר הזה. אין מקומו בין הספרים המאוחרים. שייך הוא לספרות זו, שבה נשתמרו ספורים ואגדות על אישי העם כאותם ימי גלות בבל והשיבה. לספרות זו שייכים גם הספורים של טוביה ויהודית. גם המחבר של הספור האחרון מהפך אחרי צורות לשון מקראיות, כמחבר של ספר ירמיה (10). ויש איזה מגעים בינו ובין ספר טוביה. אחד משרי צבאותיו של נבוכדנצר בספר טוביה (לפי נוסח B) הוא אסיאירוס (יד, טו) ודומה לו בספר ירמיה (איסארוס, אמארים). בספר טוביה מופיע רפאל המלאך בדמות איש עברי (ה, ד), בספר ירמיה המלאך מיכאל בדמות איש עברי עוסק בקיבוץ העם (183). אשת נבוכדנצר קוראת לבעלה אדוני ואחי (163). טוביה קורא לאשתו אחותי (ה, כא כו). חיי החן של המשפחה בטוביה משתקפים בציור של משפחת נבוכדנצר (176). לספרות זו שייכים ספרי ברוך, ברוך היוני ויתר דברי ברוך; הראשון מפורק בחלקיו ומסורם בתכנו. מתוך דבריו יוצא, שברוך היה בכבל בין הגולים — ודומה לשמועה זו גם במדרש (שהש"ר שם). השני הניע אלינו בצורה יותר מתוקנת. עליו מבוסס ספר

(10) ויש לציין את השמוש שבשניהם בשם עברי. כשניהם ניתן ערך רב לצום. יהודית יושבת בתענית באלה הימים, שמתור להתענות בהם. בספר ירמיה נזכר הצום לשבת גדול: "אם הייתם צמים חייתי מרתם עליכם" (150). אף יש דמיון רב בין דברי אכיור על היהודים ובין דברי נבוכדנצר ושריו.

ברוך (סורי 11). והיו גם אגדות עזרא. ודומה, שלמחבר החוספות למכבים כי היו ידועות גם אגדות על נחמיה, שבהן היה נחמיה הרוח החיה גם בכנין בית המקדש. ושמו נמנים על סוגן של אלה גם אגרת ירמיה, מעשה כל והתנין וחבקוק; ספור שושנה וויכוח זרובבל, שננעץ לתוך הספר עזרא האפוקריפי.

אגדות אלה של מאורעות ימי הגלות והשיבה לא נוצרו כנראה על אדמת ארץ ישראל. הן צמחו כאויר אותה הארץ, שהיתה מקום החיוניות של הגלות — במדינת פרס. שם היו זכרונות הימים ההם חיים בין היהודים. הם היו מעוררים כנפש הדרור, שלא נעקרו ממקום גלותם. זכרונות אלה, שהיו חביבים על העם, הפרו את האגדה. אגדות החורבן והשיבה האלה מצאו להן אויר נוח בארצות הגלות. יהודי הגלות היו בצל המציאות של הגלות. שתחילתה נעוצה בגלות בבל. לפיכך היה לכם ער לכל הגה חרישי של הימים הראשונים ההם. אותם מיהורי פרס, שנדרו לארצות אחרות, הביאו עמחם גם את אוצר האגדות שלהם ממאורעות ימי הגלות ההם. על ידיהם התפשטו האגדות האלה גם בין היהודים במצרים. הם הגו בהן. הם טפחו אותן. הם הושפעו מהן. האגדות האלה חדרו לארץ ישראל לאט לאט ולא נתפשטו שם כמדה מרובה בימי בית שני. בית המקדש היה קים וירושלים עמדה על תלה. שאיפות ותקוות ושאלות אחרות העסיקו אז את הנפש שם. הלב לא היה פנוי לאגדות הטעונות בענני החורבן. ואולם אחרי חורבן ירושלים ובית המקדש, ביגון וכיאוש, שתקפו את העם, התחילו לתהות באגדות העתיקות האלה בהתרגשות מיוחדת. ככבואתם רחפה דמות החורבן החדש. הן נעשו יותר קרובות יותר נאמנות. הפכו והפכו בהן.

ספר ירמיה זה הוא אחד המקורות, שהעניק לאוצר האגדה שלנו אגדות החורבן. ספוריו ותיאוריו התפשטו והוכנסו למחיצת המדרש. ויש בספר זה כדי להפיץ אור גם על אגדת השומרונים. יש בספר הגניזה שלהם קורטוב מתיאור הגניזה שבכפר ירמיה. הכהן הגדול עוזי מתעסק כגניזה הקודש לבדו, כירמיה בספר זה, ונדחף מיד הגזרה. שיבת העם מכבל היא קבוץ הגלויות כולו, כמו בספר זה. ואם אגדת הגניזה היא הכסיס, שעליו הושתתה קבלת השומרונים (ועולם השקפתם הדתי) הרי אותו הרמיון, שכינה ובין ספר זה, אות הוא גם על עתיקותו של ספר ירמיה. מצד שני, אין אחיזה אף להשערה רחוקה, שמחבר של ספר זה הושפע מנוסח האגדה הזאת של השומרונים.

ביחס אל זמן המחבר של הספר הזה אין לקבע מסמרות. מעטים הם בו הסמנים הגלויים של תקופתו. הרי המחבר עוסק באגדות מקובלות ועתיקות. פה ושם הוא משתמש בכיאורים מדרשים — אבל לא מאוחרים. כשהוא מרצה על חסרי חי' לעמו במדבר הוא אומר: "ושמלותיכם לא כלו ונעליכם לא נקרעו" (150, 157). כך באר: ורגלך לא בצקה (דברים ח, ד). ביאור זה קדום הוא נמצא הוא בתרגום השבעים (וכן גם בתרגום אונקלוס — ולא בסוריו). "ובכל העת ההיא, נאמר בו... נתתי לכם לחם מלאכים מן השמים" (שם). כך באר: לחם אכירים אבל איש (תהלים עח, כה). ואותו הביאור של

(11) ביחס לדמיונות שבין שני הספרים האלה השוה רוסל (שם 403).

לחם אכירים נאמר בשם ר' עקיבא (יומא עה, ב' פ"ח אכירים.. שמלאכי השרת אוכלין אותו), והוא גם תרגום הפסוק כשבעים (וכן בסורי). בקטע של אגדת עזרא נזכר חנוך: "ה' אשר העלה את חנוך בגופו... ולמדהו את סודות השמים ומה שיקרה באחרית הימים" (181). הוא מאמר, איפוא, כי לקח אותו אלהים (בראש. ה, כד) לקח ממש. תרגום אונקלוס והאגדה פשוטו לקח במובן של מיתה. ומצד שני אין להסיק בהכרח מדבריו, שהוא המחבר, ידע את ספר חנוך האפוקליפטי. האגדה של חנוך קדמה לחכור הספר של חנוך (12). אף מטעים המחבר את שנאת הגוים לישראל — אבל לא בהטעמה יתירה. גרודי נכוכדנצר מתאווים למלחמה ביהודים. הם מכים כף ומרקעים ברנליהם וקוראים: "נלחמה בעכרים.. כל העמים מזוינים נגד עם ישראל, שאיש לא הקיז לגשת ולהכניעם עד היום הזה" (168). עזרא כתפלתו אומר: "כל העמים שונאים אותנו וכזוים הם ורדופים כעם זה" (177). אבל אין הרמזים הקלושים האלה לשנאת העמים ערות לתקופה מאוחרת, עת התגברה השנאה ליהודים. אלמלי כך היה מרחיב בה, בשנאת העמים, את הדבור. אותם רמזי השנאה נקלטים יפה בתמונת הגלות והחורבן, שהוא עוסק בה. היא שנאת השעבוד, שנשתעבדו ישראל לבלבים בימי הגלות. מצד שני יש לשער, שמחבר הנוספות למככים ב' ידע מספר ירמיה. גם קרוב דובר, שהיה ידוע גם לאפוליוסוס, שחי כמאה השנה לפני הספירה הרנילה, באותו הקטע של ירמיה, שנאמר בשמו אצל פוליהוסטור (פריודנטאל שם) נכרות נקודות-מגע עם הספר הזה. כבספר הזה הוא מתאר אשמת ישראל, שהקריבו קרבנות לאלילים זהב אשר נקרא בעלי. רשעת צדקיה (אצלו: יונכין-יהויקים, בטעות) נרמזת שם. הדברים באותו הקטע לקיים מאד. דומה, שפוליהוסטור ערכב את מלחמת נכוכדנצר בימי החורבן עם ספור נכוכדנצר שבספר יהודית (13). אבל תוקף יש לקיים

(12) השוה בן סירא (מר, יט): "חנוך התהלך עם ה' ונלקח, אות דעת לדור ודור". ושם כ': "מעט נוצר על הארץ כחנוך וגם הוא נלקח פנים". יש במשמע דברים אלה, שחנוך העלה בחייו אל השמים, ושם ג'כ, שהיה טחונן ברעת נסתרות. חנוך למד מהמלאכים את האיציפינינות, מספר אפוליוסוס אצל פוליהוסטור 224. Freud. אם היה המחבר מכוון כאן לספר חנוך וראי היה מרסו אליו. גם בספר היובלות וגם בצוואת האבות (צוואת שמעון ה, ד; צוואת לוי, י, ה; צוואת נפתלי, ד, א; צוואת דן, ה) בטקוס, שהדברים חוזרים על חנוך, נזכר ספר חנוך או נאמרים כתבי חנוך או שכתב את אשר למדהו.

(13) באותו הקטע של אפוליוסוס נאמר, שעם נכוכדנצר עלו גם המדים למלחמה על ירושלים. נכוכדנצר לקח עמו רגלים, פרשים ורכבי כורז — אותה החלוקה הצבאית שבספר יהודית. דומים הם במספר הפרשים, שלקח עמו (בשניהם פרשים יב' אלה). נכוכדנצר מכה את שומרון, את הגליל, את בית שאן והיהודים שישבו בגלעד, מקומות, הנאמרים במלחמת הולופרנש בספר יהודית. אין זכר בו לשרפת בית המקדש. ואף יש בו זכר לעבודת פרך של הגולים בבבל. הללו יעבדו בחפירת תעלות על הפרת וחידקל. ורבר זה לא למד, אלא מתוך הספר הזה. על אותן הרעות, שהטענה בעם בגלות בכל נאמר גם בצוואת נפתלי (ד, כד) וה' וביא גלות עליכם ושם תעבדו את אויביכם ותשוחו בכל מכה וצרה... ואחרי שתחסרו ותמעטו תשובו... ומעין זה בצוואת דן (ה, ח) לכן יוליכו אתכם בגלות ושם תנגפו בכגפות מצרים וכל רעות העמים. שם הושפע המחבר מספר ירמיה, כיון

המשותפים הכודדים וביחוד הזכר לעבודת "הבעלי". הבעל אינו נזכר כלל בספרי החורבן האפוקריפיים (מלבד בספר טוביה). אין בספר זה סיכונים מובהקים למולדת המחבר. קשה להכריע על פי הרמזים הקלים, שיש למצוא בדבריו. כשהוא מתאר את צרות העם בימי שעבודו בבבל, הוא אומר: "בחזריהם יעבדו בלכנים.. וזקניהם יהיו חוטבי עצים.. ונשיהם תשזונה ותארננה צמר" (162,175). דומה, שהמחבר השב את מלאכת נשים זו למלאכה בזויה. אבל לא רק נשי ישראל אלא גם נשי הרומאים היו מצויות אצל מלאכת הצמר. ר' אליעזר מחייב את האשה לעשות בצמר "אפילו הכניסה לו מאה שפחות" (כתובות פ"ה, מ"ה). בתקופות הקודמות היו הנשים היותר כבודות בכבל עושות בצמר (מייסנר, כבל. אונד אסס. 1,254) ואולם בפרם היו הנשים בוחלות במלאכה זו ורק הנשים מכנות העניים היו נזקקות לה (ראוולנסון 202, The fifth mon.). במקום אחר הוא משתמש במשל, שלקוח, כנראה, מן החיים. "שמתי את עיני עליכם כאשר עדינה השומרת על בנותיה הבתולות עד שהיא מוסרת אותן אל החתן" (150). אין אנו מוצאים, שהאמהות היו נוהגות ככה בכנותיהם בארץ ישראל או בבבל. חומר כזה בהשגחה הכנות נאמר גם במככים ג': "הבתולות, שהיו כלואות בחדריהן התפרצו עם אבותיהן" (א, ג) מעין זה — במככים ב' (ג, יט): "הבתולות הנמצאות במשטר". אבל אין להסיק מזה, שהמחבר היה כמצרים. אפשר שככווצא כזה נהגו גם בארצות אחרות כגון פרס ומדי (14).

שאינו זכר לעוני העם בגלות בבבל במקום אחר. אף נאמר בספר ירמיה (177), שהגולים כלו ממצוק ולחץ ומספרים ירד מאד. (14) דומה, שלא היה המחבר בקי בארץ ישראל. מקום גן המד, שלשם הלך עבר מלך והמעייה שבה ישן את שנתו הארוכה, מעורפל בו. המחבר של "יהר דברו ברוך" מסמן את מקום גן המלך — גן אגריפא, לירדן קורא פעם נחל כרמלים (או כרלים) (156) ופיזם ים כרמלים (169). כנראה שהירדן נתחלף אצלו בים כנרת. מצד שני הוא מדבר על ים בבבל. היהודים יבנו ערו מסכנות על "רוף הים" הסובב את בבבל (175). עזרא נכנס לתוך הים (178). ואמנם גם אצל הבבלים הקדמונים נזכר ים בבבל (מייסנר 1, 5, Fab. u. Ass.) וחביל ימא תכילתא דבבל נאטר גם בתלמוד (קדושין עב, א). אבל דומה, שהמחבר מכוון לאותה הארץ השוכנת על יד המפרץ הפרסי.

שאינו זכר לעוני העם בגלות בבבל במקום אחר. אף נאמר בספר ירמיה (177), שהגולים כלו ממצוק ולחץ ומספרים ירד מאד. (14) דומה, שלא היה המחבר בקי בארץ ישראל. מקום גן המד, שלשם הלך עבר מלך והמעייה שבה ישן את שנתו הארוכה, מעורפל בו. המחבר של "יהר דברו ברוך" מסמן את מקום גן המלך — גן אגריפא, לירדן קורא פעם נחל כרמלים (או כרלים) (156) ופיזם ים כרמלים (169). כנראה שהירדן נתחלף אצלו בים כנרת. מצד שני הוא מדבר על ים בבבל. היהודים יבנו ערו מסכנות על "רוף הים" הסובב את בבבל (175). עזרא נכנס לתוך הים (178). ואמנם גם אצל הבבלים הקדמונים נזכר ים בבבל (מייסנר 1, 5, Fab. u. Ass.) וחביל ימא תכילתא דבבל נאטר גם בתלמוד (קדושין עב, א). אבל דומה, שהמחבר מכוון לאותה הארץ השוכנת על יד המפרץ הפרסי.

תלמודה על סדר המשנה, ובלי ספק לא היה דבר אשר לא נהג על הסדר.

הנחה זו, שסדר תלמודם של האמוראים לא היה אלא על סדר המשנה בלבד, שמשנה נקודות מוצא לכל מחקר התלמוד. ולפיכך נתקלו החוקרים בכמה עקולים שקשה היה לפשרם. הרכבה סוגיות, שלמות וערוכות, ישנן בש"ס, החוזרות במסכתות שונות בשנויים קלים, או בלי כל שנוי. וחרושם המתקבל הוא, כי סוגיות מועתקות הן ממקום למקום (7). החוקר יבקש אז לקבוע את מקומה של הסוגיא העקרית, וזה שהסוגיא הובאה לשם אנב גררא. אך לעתים קרובות יצלול במים אדירים ומאומה לא יעלה בידו. לשון הסוגיא תמיד עתיד בכמה מקומות, כי לא העתקה ממסכת אחת לחברתה יש כאן, כי אם שאיבה ממקור אחד משותף (8).

יש גם מסכת שלמה שנוצרה לדעת ר"ז פרנקל מתוך סוגיות מועתקות, והיא מסכת תמיד (9). הגמרא שנתחברה על מסכת זו היא מעטה, בלתי שלמה ובלתי רצופה (10). לפיכך, הוא מסיק כי יצירה מאוחרת היא, של אחרוני הסבוראים, או ראשוני הגאונים, שיצורה מתוך לקוטי סוגיות הדנות בענייני "תמיד", ונמצאות במסכתות אחרות. ואולם, כיצד נפרנס את שאר הסוגיות, שמקבילות אין להן במסכתות אחרות שבש"ס? ומשום מה תהא מסכת זו, שמשנתה היא, אולי, הקדומה ביותר שככל המשנה (11), כסים לגמרא המאוחרת ביותר שככל הש"ס? אם השאירו מסדרי הגמרא מסכת זו, שנושאה הסטורי, או "הלכתא למשיחא" בלי גמרא, מפני מה ראו האחרונים לחבר דוקא עליה גמרא? והרי אילו באו ללקט סוגיות נפוצות שבש"ס, יכלו היו לחבר גמרא על כמה מסכתות אחרות שנשארו בלי גמרא בזרעים ובטהרות וכיו"ב.

ואולם, מסכת זו, שמבחינת צורתה ויחסה אל המשנה אנומלית היא, לא לדבר על עצמה יצאה, אלא ללמד על כלל חבורה של הגמרא. כל מעיין בסיב הגמרא שבמסכת זו, יבחין מיד בשני היסודות שמהם הרכבה הגמרא: פירושי משנה שיש בהם משום בירור והשלמת המשנה הנדונה, וסוגיות שלמות ומסוימות, שיש בהן משום בירור הלכה מקיף, ושהמשנה הנדונה נכנסת בו כפרט. רובן של הסוגיות הן הסוג האחרון הנמצאות בתמיד, חוזרות במסכתות אחרות (פסחים יומא ועוד) ובנויות הן

(7) ראה ר"ח אלבעק, "סוגיות שהעברו ממקום למקום", חריבין שנה ג' חוב' א, שנגע בסוגיות מועתקות כאלו. עפ"י רשימה מפורטת הערוכה בידו, ואשר אני מקוה לפרסמה בקרוב, מיעוט ניכר מכל מסכת מרכב מסוגיות או קטעי סוגיות כאלה.

(8) ראה עירובין פה, ב, תוכר"ה לאו מי אוקימנא. בשבת בפ' חזקת טוקי לה הכי משום פירכא אחריתי. וק"ק דהתם נמי קאמר ולא מי אוקימנא. לא העתקה משבת לעירובין או להיפך ואף לא סימון דבר ממקום למקום יש איפוא לפנינו, אלא מראה מקום לסוגיא גמרא שמשמה מקור לשניהם. וראה מאמרו של ר"א ווייס על "גומא", ואמר ב"ר", כתבי המכון לחכמת ישראל בירושלם, 1929.

MGWJ. V. X (9)

פרקים, א' ב' וד.

(11) רינק' בסוכנה"ז ור"ל גינצברג & Die älteste Mischna, Jour. for Jewish Lore & Phil. Cincinnati 1919.

## לסדר תלמודם של האמוראים

מ א ת

שמואל ק. מירסקי

אין סדר למשנה — כדל זה מקובל היה בידי האמוראים (1). גם דבר הרכבה המשנה מקבצי הלכות, שונים זה מזה בצורתם, כ"הלכתא פסיקתא" ו"הלכתא דריני", דבר המבאר את סבת החזרות והסתירות המצויות שבמשנה, ידוע היה לגמרא. ואולם, ביתם לחבור הגמרא נתעלמה הלכה זו עצמה מחוקריה. בין אלה הרואים כ"סתמא דתלמודא", יצירה השתלשלותית בת דורות ובין אלה הנוטים לראות בו יצירה בת דורו של רבינא ורב אשי, או של רבנן סבוראי, מתוך המון סימנים מנומטכניים ורמזי דברים שנערמו (2), מקבלים כאמת שאין להרהר אחריה את ההנחה, כי סדר התלמוד ביחסו אל המשנה, הוא הוא התלמוד בהיותו ובצורתו מעולם.

כך אומר למשל ר"א הלוי: (3) "אמנם התלמוד ככלל כבר היה נסדר הרכבה לפני רב אשי על פי סדר המשנה, וכרוב מקומות לא נשתנה בזה דבר ע"י רב אשי וסייעתו, ונשאר גם לפנינו כמו שהיה. ולא לכך השמעתות של האמוראים מימים ההם היה להם בתלמודם כי אם כבר היה להם סתמא דגמרא לפירושי מתניתין, והכרייתות השייכות לכל משנה ומשנה, וכבר היו שונים כן במתיבתא את המשנה עם התלמוד אשר כבר נסדר להם". ואחריו חזרה החזיק ר"ז יעב"ץ (4) ואמר: "וכל החתום הזה אשר חתמו רב אשי ורבינא וחבריהם את התלמוד הבבלי, לא היה בלתי אס תוספת סדור שמדרוהו אכ"י ורבא וחבריהם" (5).

אף ר"א ווייס, שהשקפתו על יצירת התלמוד גופו רחוקה מזו של משיגיו אלה, אינו שונה מהם בדבריו על התלמוד, מבחינת סדורו ויחוסו אל המשנה. "הנה אין להכחיד", הוא אומר (6), "כי בכל ישיבה וישיבה אשר קמה בככל, היה להם

(1) ע"ז ג, א. וב"ק קב, א. וראה בתוס' שם ובכ"מ בראש המסכת.

(2) N. Bruell Jahrbücher II

(3) דוה"ר ח"ג עמ' נט.

(4) חלק ח' עמ' 165.

(5) השוה רש"י ב"מ פו, א, ב"ה סוף הוראה "ורב אשי ורבינא סידרו שמועות אמוראין

שלפניהם וקבעו על סדר המסכתות כל אחד ואחד אצל המשנה הראויה לה". ואף אם אין לקבל את כל דברי רש"י על תפקידם של רבינא ורב אשי כמו שהם, יכלו דבריו אלה לשמש לקו בהארת דרך חבורו של התלמוד, המסומן במאמר זה להלן.

(6) דודו"ד ח"ג עמ' 208.

עפ"ר על משניות שבמסכת מדות. ואולם אין מן המדה לומר, כי נעתקו סוגיות אלו מיומא ומפסחים בזמן מאוחר, כשם שאין לומר דבר זה על כמה סוגיות, כיוצא באלו, במסכתות אחרות.

לדוגמא, סוגית הגמרא בקדושין כת, א, וב. כל הסוגיא על משנת כל הנעשה דמים באחר, נמצאת בכ"ט מו, ב, כתורחלק מסוגיא שלמה ומקיפה יותר, בענין חליפין. גם לשון הסוגיא בקדושין מראה, כי לא על המשנה שבקדושין נתחברה בעיקרה, ולא עם משנה זו היא מעורה. אילו נוצרה סוגית הגמ' בקדושין על המשנה המחוכרה אלוה שם, היתה מתחילה, אולי, ככל הנעשה דמים באחר מאי ניהו, במקום "חליפין מאי ניהו". וסוגיא זו שבקדושין, מהוה לא רק קטע מסוגיא, כי אם את הסוגיא כולה שעל אותה משנה. היעלה, איפוא, על הדעת לומר, כי נעתקה סוגיא זו מב"ם ע"י אחרוני הסבוראים, או ראשוני הגאונים, וכי לא נתחברה, לפי"ז, שום גמרא על המשנה שבקדושין, ע"י מסדרי הגמרא העיקריים. וכיוצא בזה יש בערכין יד, ב. כל סוגית הגמ' על המשנה שם, לקוחה וכאה מכתובות מ, א, וב, וכאלו רבות.

המסתבר הוא, איפוא שתלמודם של האמוראים, שעליו הושתת תלמודנו, משני מינים היה. האחד, הוא פירוש משניות ובריות. והשני, סוגיות תלמודיות שנוצרו ונשתמרו לעצמן, מכלי היותן תלויות במשנה מסוימת. ויש לשער, כי אלו האחרונות הן הן הקרויות מתיבתין.

מלה זו — מתיבתין או מתיבתא — הנזכרת במאמרו הנודע של רבה: "ואנן קא מתנינן בעוקצין תליסר מתיבתא" (12). נדרשה כמין חומר, וככמה פנים שרוכזו אינן מסבירות ומניחות את הדעת.

בברכות כ, א, אומר רש"י בד"ה בתליסר מתיבתא: "ב"ג פנים וכו' ומסכת עוקצין גם היא ב"ג פנים, כגון משנת רבי ור' חייא ומשנת בר קפרא ולווי ותנא דבי שמואל וכו'. ובתענית כד, ב (וכן גם בסנה' קו, א) אומר רש"י באותו ענין: תליסר מתיבתא. שלש עשרה ישיבות איכא בהך מתא דגמרי מסכת עוקצין. ובערוך ע' זה נאמר: מתנינן בעוקצין י"ג מתיבתא פו' י"ג אפי ס"א מתיבתין ומפרשין עניינים. ותפוס לשון אחרון. כי כרי שאין הכוונה כאן, אלא ל"ג סוגיות תלמודיות שהקדשו בישיבת רבה לעניני מס' עוקצין. ואמנם, לא יקשה כלל למצא את שלש עשרה הסוגיות שבקדושין המפורזות בש"ם שלנו (13).

גם ניתן לשער, כי לשני סוגי תלמוד הנהוגים ביניהם — המשנה ופירושה, וסוגיות וענינים שלא כסדר המשנה — הונחו שני מונחים שונים, והם: פירקא ומתיבתא. ואף כי אין ראיה מפורשת לדבר זה, זכר לדבר יש בכתובות סב, א. מאי טיילין, אמר רבא בני פירקי, א"ל אבוי מאן דכתיב בהו שוא לכם משכימי קום

(12) ברכות כ, א; תענית כד, א, וסנה' קו, ב.  
(13) ראה חולין ע"ה, א, ובעיקר שם ק"ה, א, עד קכ, א, ושבו, שם קכ"ב, ומנחות כ"ה, א, ושם קא, א, וסוכה יד, א, גדה ג, ב, עירובין כח, ב, כ"ב ס, ב, ועוד.

מאחרי שבת אוכלי לחם העצבים כן יתן לידו שנה, ואמר רב יצחק אלו נשותיהן של ת"ח שמנדרות שינה מעיניהן בעוה"ז ובאות לחיי העוה"ב, ואת אמרת בני פירקי. און מלין תבחן. ומי שזו לו, ישמע מתוך דברי אבוי ורבא כאן, הר מהערכתם של האמוראים את ה"פירקא", שהיה נחשב בעיניהם לקל יותר, ודורש עמל פחות מן ה"מתיבתא", שבה היתה דרושה התאמצות והכנה והכנה במדה גדולה יותר מאשר בלמוד ה"פירקא". (14).

ותאור השעור היומי של "המתיבתא", לעומת זה, עולה מדברי הגמרא במקום אחר. ב"ק, ק"ז, א: אויל [רב כהנא] אשכחיה לריש לקיש דתיב וקא מסיים מתיבתא דיומא לרבנן. אמר להו ריש לקיש היכא אמרו ליה אמאי אמר להו האי קושיא והאי קושיא והאי פירוקא והאי פירוקא אמרו ליה לריש לקיש אול ריש לקיש א"ל לר' יוחנן ארי עלה מכבד לעיין מר במתיבתא דלמחר, למחר אותבוה בדרא קמא קמיה דר' יוחנן אמר שמעתתא ולא אקשי שמעתתא ולא אקשי וכו'.

ו"פירקי" — לסוד המשניות ופירושן (15) — היו ניתנים לא רק לפני חוג מצומצם של "רבנן", אלא גם לפני העם המרבים לבוא בשבתות, וביחוד בירחי דכלה (16). בירחי דכלה אלה נתבררו ונתחווירו מסכתות המשנה על הסדר (17), לעומת המתיבתות היומיות שעסקו בכירוד סוגיות וענינים שלא כסדר המשנה.

קו מבדיל זה בין שני סוגי תלמודם של האמוראים יצהיר מבין שורות הגמ' בכ"ט צ"ז, א: אמרו ליה רבנן לרבא שאיל לן מר. אקפיד, אמר להו לאפקועי מסונא קא בעיתו. אדרבה אתון שאלתון לי, דאילו אנא מצי אשתמוטי לכו ממסכתא למסכתא, אתון לא מצייתו לאשתמוטי. ולא היא. איהו שאיל להו ביומא דכלה, אינהו שאילו ליה בשאר יומי.

לא סוגיות מועתקות ממסכת למסכת הן, איפוא, הסוגיות החוזרות ובאות במסכתות שונות, כי אם סוגיות שנוצרו ונשתמרו מעיקר ברייתן באופן בלתי תלוי במשנה, ושוקעו לאחר כך בבנין התלמודי (18).

וכשם שצורותיהן של שני סוגי תלמודם של האמוראים שונות היו, כך דרכי רשימתן והשתלשלותן מתורה שבע"פ לדברים שככתב לא היו דומות. ורק ע"י רב אשי ורבינא "שסידרו שמועות אמוראים שלפניהם וקבעו על סדר המסכתות כל אחד ואחד אצל המשנה הראויה לה" (רש"י), וע"י רבנן סבוראי "שתקנו פירקי כל תנויי כסדרן" (סת"א), חוברו אלה שני סוגי תלמוד, והיו לאחדים בתלמודנו.

(14) פירש"י על בני פירקי הנקראים טיילים כאן דחוק ומקום אנפשיה.  
(15) השוה כ"ט לה, א, אמר רבא הוה יתיבנא קמיה דרב נחמן ופירקיין הטסקיד הוה.  
(16) ראה חולין מו, א, כי מורי להו רב לתלמודיה מורי להו כרי מאיר וכי דריש בפירקא דריש כרי יהודה משום עמי הארץ.  
(17) תענית י, ב, תלמוד כל ששואלין אותו דבר הלכה בלמודו ואומר ואפילו במסכת דכלה. וראה פ"י ר"ח שם: ואפילו במסכת דכלה שרוצים לשנותה בכלה של ארר.  
(18) אילו היחה כאן העתקה מכוונת מצד האחרונים, בודאי שלא היו משתמשות מתן סוגיות מעין זו שבכתובות סב, א, המתאימה וגם נדרשת במקומה בשבועות לו, ב, וזו שבשבת סב, א, הצריכה לגוף המשנה בע"ז סג, א, וכדומה.

משחק בין שני קוביוסמוסים ששחקו באגוזים, ואחר הרויח מחברו שלשים דינרים והפסיד "חובקו לדין שיחזיר לו מה שהרויח ממנו, אם יוכל להוציאו בדוינין מי נימא גזלן" (2) גמור הוא או נדמה לאבק רבית ואין יוצא? ועל זה השיב הנשאל: "נראה לי ולאבק רבית אין לדמותו... אלא איכא לדמויי לגזלן... ועוד הא דמיא לקוביא... הלכך אוחן שלשים דינר שנמל ראובן משמעון כ"ד מוציאין מידו ומחזירין אותו לשמעון ושניהם בני נדוי, שמניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה ודברי תיפלות וגורמין עצמן לחיות מסולין להעיד עדות בישראל" (3).

וברוח ההלכה הזאת נפתרה שאלה גם מבחינה המוסרית. כספר חסידים מוכא מעשה בקוביוסמוס ששחק עם חברו בקוביא (4) והרויח, והלה שהפסיד הלך ועשה דין לעצמו, והיה לבו נוקפו שמא עשה שלא כדת ויש בו חטא. למען לשכך את מצפוננו המעיקו נוקק, כנראה, לשאלת-הכם. הוא בא והתודה, כי "גנב לאותו שהרויח חתיכה של עץ ששחקים בהן עד שחזר והרויח מה שכבר הרויח ממנו ושאל: אם יש לו עון? אמר ליה: בטר גנבא גנוב מעמא מעים ועוד יאוש עשית כשהרויח ממך ולא יוכלת להרויח אלא דרך גנבה, אבל הגזל אחר הגזלן עביר אניש דינא לנפשיה" (5).

אפיניוים הם המשפטים של אלה שהתדיינו בבתי-דין. לפני הרא"ש (1250-1328) באו שני קוביוסמוסים בדון ודברים ונושא הסכסוך היה גם כן — דמי-משחק בסכום של אלף זהובים, הון לא מעט בימים האלה, המוכיח, אנב אורחא, עד כמה יצר המשחק התגבר גם אז. אין ספק שמקום השאלה הוא ספרד, שהמשחק היה פרוץ בה וארץ-קוביא קלסית כמוה אפשרה, כמוכזב, קוביוסמויות מופרות גם בין היהודים. פרטי הטענה הם:

(2) בנדון קוביא וגזל השוה מאמרו המשחק וצואות-המוסר בהדואר שנה מ' גליון י"ג, עמוד 200, הערה 8.

(3) הגהות מרדכי סנהדרין תשכ"ח-תשכ"ג. תשובה זו נמצאת בדינו בשלש נוסחאות. זו שבהגהות מרדכי היא באריכות דברים ובחתימת-שמו. בנסחא מקוצרת אבל במסירת כמעט כל החוכן ומהלך ההוכחה כמו במקור הקודם, רק בלי הזכרת שם הנשאל ר"י טוב עלם נדפסה בש"ת לרש"א ז"ל וזולתו מן הרבנים וטן הגאונים זצ"ל" קונספונדא רע"ו סימן כ"ה. שם הגויסא ששחקו בשקדים ולא נזכר כלל ע"ד אבק רבית אלא "ואם גזלן גמור הוא או לא?", כך נראה לי וגזלן גמור הוא" ואילך והנוסחה השלישית בהפרשת שמו מביאה רק תמצית התשובה ברמיזה ונמוקים והראיות והיא כלולה בשו"ת מהר"ם ב"ר ברוך שערי תשובות (הוצאת בלאך) ברלין תרנ"א, עמוד 30, סימן צ"ד. וראה גם קיצור מרדכי וסימניו ל"י יהושע כועז מברוך קרימונה ש"י, עמוד נ"ד סימן תשכ"ג.

(4) למי צונג הכונה כאן למשחק האשקקי ורמשי"ש משער שזה משחק-המלכה (Damspiel) — Schach bei den Juden, Berlin 1873, 6.(158).

(5) ספר חסידים, בולוניה, רצ"ח, סימן ת', ובדפוס ברלין (הוצאת וויסטינעצקי) סימן תתתל"ו הנוסחה: וגנב... החתיכות של עץ... אמרו לו במקום: חתיכה... אמר ליה. במקום אחר קורא ר' יהודה החסיד לקוביוסמוס חוטא, שמצוה לדחקו בפריעת חוב: "אחד הויה מעות לעני שידע שחמץ לשחק והיה דוחקו לפרוע לו אמרו לו: והלא כתיב: (שמות כב, כד) לא תהיה לו כנושח, אמר: לא לחומא הלויית מעותי ומצוה אני עושה שאקחם מידו" (שם דפוס ברלין תתתפ"ו).

## משפטי-קוביוסמוסים

מ א ת

### יצחק ריבקינד

אחרית-משחק, אומרים חכמי המוסר מתוך נסיונות החיים — קטטה. חזקה על קלפנים וקוביוסמוסים, שאינם זויים מעל ה"שלחן הירוק", עד שנעשים כסופה אויכים זה את זה. לעתים מתנצחים ומתנגחים על עסקיהם שחק. הנורמים הם לפעמים משחקים טירוניים, שאינם בקיאים בהלכות המשחק. כלליו ודיניו, שהם בכחינת בורים ועמי-הארץ ב"שם-קטן", המפרועים בעד מהלך המשחק וגורמים גם לנזקי-ממון והפסד בדמי משחק.

לעתים מביאה מחלוקת בין המשחקים לתוצאות יותר רציניות, ביחוד כשהיא מתלקחת על מעשה תרמית ושקר בשעת-משחק, על רמאות ואונאת-קוביא (1). יש והצדדים המעוניינים, הרבים והנצים, עושים דין לעצמם ומפשרים בינם לבינם. ובמקרים ידועים הם ננשים וקרבים אפילו עד שערי כתי-הדין ועומדים כבעלי דינים לפני כס-המשפט.

כספרות המשפטית העברית נשתמרו מקרים מעניינים כאלה, דיני ממונות וקנסות של משחקים מתדיינים ומשפטי-קוביוסמוסים רמאים. משפטים כאלה התעוררו במקומות וזמנים שונים, בארצות ותקופות שונות. נרשמו תביעות ממוניות משום רמאות ו"עול בשחוק" ותביעות-גרמא, שמפאת קוביא נתנו שטופי-משחק יד בכספים ופמדונות של אחרים, מעלו בשליחות והפרו חוזים ותנאים מסחריים.

שיכחים גם דיני-בשת בקשר עם המשחק, על הוצאת שם-רע. השלכת שקוצים והמלת פגם ופסול משפחה, שעל זה הגיבו תמיד ככל חמר ומצוי-הדין.

לפני ר' יוסף טוב עלם (כאמצע המאה ה"א) הוצעה שאלה בענין סכסוך על דמי

(1) בהוראה שנתאורחה ונשתרשה כספרות הרבנית והמוסרית בשם כולל לכל המשחקים Hasardspielen ולא כמובן התלמודי המדויק למשחק בעצמות קטנות שמקורו ביוניו Cubus. כבר התקשו ודנו ראשונים בפתרון המלה הזאת. פנו ל"ר אליה מרחי (המאה ה"ט) כשאלה עיונית לשונית לשם הלכה אם. בפירוש מלת קוביא האמורה בגמ' מה, אם הוא טורה על שחוק מיוחד או על כל מיני שחוק בכללותו? והלה פתר והשיב: "שכל מיני השחוק כולן כעין קוביא הם ונקראים כולן בשם קוביא על דרך העברה בעלמא" (שו"ת פ"ט עמקים ל"ר אליה מרחי ו"ר אליהו ו' חיים, ויניציאה ת"ז, סימן י"ד). לפי זה קוביוסמוס הוא לא רק "איש הקובע לו פרנסה במשחק הקוביות" (גרובסקי-וילין: המלון העברי) ב"אנגלית" dicer, אלא אדם ששמוף במשחק בכלל gambler ומשחמט אני בקוביוסמויות כמובן gaming, gambling.



אחד חרויה מחברו אלף זהובים במשחק, הלך המפסיד והקנה לו שטר על הסכום שהפסיד, אבל עדי-הקנין היו קרובי-משפחה. ליומים כשהוציא המרויה את השטר עליו אמר לו הנתבע: השטר פסול. אמנם הוא הודה לבעל-דינו במקצת מענותיו אבל הוסיף: "אמת, כי לקחתי קנין, אבל בשביל שידעתי שהעדים היו פסולים לא חששתי להקנות לך, כי חיתה כונתי לרמותך, כמו שרמיתני בשחוק שעשית לי עול בשחוק" (6).

שאלה אחרת עורר חתן הרא"ש ר' יהודה בן קרשף (7) על אחד שהפקיד מעות ביד מי שהוא להלוותם למשחקים, והלה הלוח הכסף ונתחייבו לו כל אחד חלקו והפסידו, והרויחם המפקיד. אחרי זה תבע את הממון המופקר. הוציא הנתבע סכין ונתנו בתורת-פרעון. ואחרי כן שעכר את עצמו בקנין למפקיד לפרוע לו אלו המעות והחזיר לו סכיניו — הסתפק השואל ר' יהודה אם שייך במקרה זה דין אמסכתא (8) ואין הנפקד חייב אף על פי שהקנה לו (9).

מתשובת הרא"ש נכר, שלא רק מצד ההלכה הוא תופס עמדה לגמרי אחרת בשאלה זו וחולק על ר"י טוב עלם ופוסק כנגוד לדעתו, אלא גם תנאי המקום והזמן גרמו למתינות יתירה מצדו כלפי משחקים, שלא היו מעטים בספרד, ודבריו אליבא דדינא בנחת נאמרו ונשנו, לא כן ר"י טוב עלם שמצא לצורך אפילו בדבריה-הלכה לקנטר ולהטיף מוסר למשחקים. בין השאר משיב הרא"ש: "ושחוק שהוא אמסכתא נהי שאין יכול להוציא כבד (כבית-דין) מ"ם (מכל מקום) אם פרע לו זכה ואין בו משום גזל. וזה שנתן לו הסכין לפרוע זכה בו. ואם החזיר לו הסכין ונדר ליתן לו המעות חייב ליתנם לו" וכי' (9).

מקרה אחר של מעילה בפקדון בשגגה אירע כאנגורא-תונרמה. סוחר אחד הפקיד סכום הגון בידי תושב העיר הזאת והלך לו לארם-צובה ושהה שם. ובתוך הזמן שלה כמה פעמים סוכן להתעסק בסחורותיו. כאשר הצטרך פעם סוכנו לכסף, בא אל הנפקד מטעם שולחו ובשמו אמר: "שאם אצטרך למעות לתשלום סחורותיו, אשר שלחני להתעסק בהן שאבקש ממך מעות שהפקיד בידך, כך וכך מטמבעות ממך פלוני וכך ממך פלוני". בעבור ימים אחרי שקבל הסוכן, במעמד עדים ומבלה שטר-ראיה את כל הממון המופקר, הפסיד בקוביא כל המעות שקבל מהפקדון וברח לו אל ארץ אחרת. ועתה שלה המפקיד שליח מיוחד מארם צובה עם הרשאה חתומה

(6) שו"ת הרא"ש, קונשמינה רע"ז, כלל ס"ו סימן ח'. ומסכם וכתב את תשובתו: "חלכך נגדון זה על שני דרכים אני רואה לפסור את שמעון (המפסיד) אם אמר אני מקנה לך סמון שנחייבתי או אפי' בסתם ודבר ידוע שנחייב לו בשחוק".  
(7) ראה אודותיו אצל A. Freimann, Ascher b. Jeziel, Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft XII, 264, 283.  
(8) בענין אמסכתא ראה גולאק, יסודי המשפט העברי א', 67 ואילך; גושמן, מפתח התלמוד, כרך שלישי, ח"ר, 276 ואילך נגדון משחק בקוביא מבחינת אמסכתא (שם ע' 278).  
(9) שו"ת הרא"ש כלל ע"א סימן א'.

פניו בידיון שם, לקבל את ממונו שהפקיד, והנפקד טוען שכבר מסרם לסוכנו, שליחו הראשון. ור' תם ו' יחייא (חוקן, בערך 1475-1542), שאליו פנו בשאלה זו, חייב את הנפקד לשלם (10).

העודה מענינת היא התשובה בדבר שני תנאים שהתקשרו בשותפות מסחרית על שלש שנים והתנו כיניהם חיובים ותנאים שונים בחוזה רכי-סעיפים, כתוב וחתום, שמשתקפים בו דרכי החיים המסחריים במאה ה"ז. בכלל תנאי השותפות "נתחייבו שלא יהיה רשאי שום אחד מהם לשחק אפילו משהו (כ"ן 11) אחד בשום מין ממיני שחוק שיחית, לא באמת ולא בהתול, לא על ידי עצמו ולא על ידי אחר, בשום צד ואופן בעולם". כנגד החוזה הוסכם ביניהם שאחד השותפים ילך לפרנקיה לעמוד ולהסתחר שם בעד השותפות ובשמה. לא עברו ימים מועטים והנשלח הפיר אחד מתנאי-החוזה, שהיה עיקר ויסוד השותפות, מה שגרם להפסד ונזק גדול לעסקם. "וזאת, ועוד מלאו לבו לעבור על שבועתו ולשחוק שם בכל אות נפשו והלך בשרירות לבו הרע". כדי להציל את המסחר והפליטה הנשארת בידו, ראה אז השותף השני צורך וחכמה לכסל את החוזה גם מצדו, בזה שהתחיל להתעסק לבדו ולסחור על אחריות עצמו, נפרד משותפו. ופנו להרב ר' שלמה הכהן (בערך רצ"ה-ש"כ) בשאלה, אם החסררות השותפות הזאת, שנעשתה על דעת עצמו מצד השותף השני, כדין ומשפט (עשה"ה 12).

כל המשפטים שנוכרו המתוככו ככוון אחד—כדיני ממונות, מהם שנגרמו בשעת או עקב המשחק, באופן ישר או בלתי ישר. לפני הרש"ל נתכרר דין-בבשת, ענין חרופים וחרופים. קוביוסמוס אחד הלכין את פני חברו, קראו בשמרע, בחניכת קלון וגנאי "נארר" (13) לומר נואף, ממזר, שעוד מדין הגמרא סופג את הארבעים (קדושין כ"ח). מקרים של דיני-בבשת היו לא נדירים במשפט העברי, הוצאת-לעז היא באמת חלכה רוחת בשאלות ותשובות מזמנים קדומים (14). והמהרש"ל הגיב על מקרים אחדים בעצמו.

(10) שו"ת תמת ישרים ויניציאה, שפ"ב דף ע"ט סימן קס"ג (בסעות סמומן קס"א). אורות המסחר ראה ש. רוזאניס דברי ימי ישראל בתוגרמה, כ' 11-12. (על סימן זה העירני בסוכו סר יצחק ש. מייער).  
(11) מסבע עוברת קרויה בתוגרמה אקני ובפטרות הרבנית לכן-לבנים. ראה צונץ Zur Geschichte und Literatur 648 בתקופה ההיא נתפשט ענין קציצת-המטבעות בתוגרמה גם בין חתורים, על מה שאמר ר' שלמה הכהן "שבלי ספק עון כריתת המעות הוא כפלי כפלים מחצות בקוביא" והגיב במרץ עד כדי להחרים את המזורים חותכי-המעות (שו"ת מהרש"ך, סימן א'), וראה דברי ימי ישראל בתוגרמה, ג' 40-41. ועל יחס-דורו למשחק קוביא מוסיף ר' שלמה הכהן בחוזה התשובה: "דעתי נאמנה כי עיני האנשים אנשי דורנו הוכו במנורים להקל זה הענין".  
(12) שו"ת מהרש"ך, ויניציאה ש"ב. חלק שני, סימן ג. אותה השאלה באה גם לפני בעל דהם משנה ראה שו"ת דהם רב לר' אברהם די בוטון, אומיר ת"ך, סימן ק"ט.  
(13) ראה Schmeller, Bayerische Wörterbuch I. S. 1774-1775.  
(14) די לציין שו"ת מהר"ם ב"ר ברוך (מרוטנברג) בוראפעס תנייה סימן קל"ב ובשאר קובצי

כימי מהר"ל מפראג התעוררה שערוריה על שהטילו פגם ופסול במשפחה מיוחסת בישראל, שנתערבבו בה כמה משפחות חשובות אחרות ורוב גדולי הדור וחכמי ישראל התחתנו בה, שכנו אותה "נאדלר". מקרה זה הסעיר והרעיש אז את גדולי-הרכנים שכולם יצאו להגן על כבוד המשפחה הזאת וכיניהם הסהר"ל, הכותב: "לכן אנחנו גוזרין בגזירת ב"ד עליון ובגזירת ב"ד התחתון, על דעת המקום ועל דעת הכריות, על כל איש ואשה שלא יוציא עוד שום פגם של נאדליר על שום אדם מישראל לא ברמו ולא בפירושו" (15)

גם השאלה הנדונה שהוצעה לפני הרש"ל עוררה חתענינות מרובה והגבה מיוחדת. הראש-ישיבה ר' שלמה מחעלם (מקום המעשה הוא כנראה בעלזא) שלח העתקת הכתבים והעדיות שנגבו, ביום ד' י"ז אייר של"ב, על ידי בית דין של שלשה בפני שני הבעל-דינים. וישמשו נא דברי עד-ראיה אחד (מובאת ערות שלשה) בלשוננו ומסננו הפרוטוקולי, אילוסטרציה נאמנה וחיה על התפרצות ריב והשתלשלותו בין משחקים:

"ר' ראובן אונ' ר' אליקים האבין מיט אנדר גישפילט. דא האט ר' אליקים צו ר' ראובן גישפעלט אנדר הלבן גראשין. דא האט ר' ראובן דיא אנדר הלבן גראשין גיוואונן. דער נאך האט ר' אליקים אלש געלט וואש ער האט נר זיך גיהט איין גישמעלט" (16).

תשובותיו; שו"ת ר' יעקב ווייל, וויניציאה ש"ט סימן נפ"ט: פסקים וכתבים לר' ישראל איסרלין, וויניציאה ש"ז סימן רנ"ז ועוד. הבאתי רק שו"ת הדנות בהוצאת שם רע כלפי גברים ולא דבר מוציאי לעו על נשים שהן רבות. ופסקי הדינים בנוגע למוציאי-הרכה נדר נשים וכיחוד נשואות הם בחומרה וקפדה יתירה. ראה בן ציון כ"ג ב"פ פוסקים ב"פ פוסקים הוצאת "מיר" מוסקבה 1915 עמוד 223 ואילך ודובנוב שם עמוד 346-347.

(15) נתיבות עולם פראג ש"ט פרט מ' (נתיב הלשון) ע' צב"ט. (ככל זאת מענין להוסיף כי נאדלר נפזק כשם-משפחה בין היהודים בימינו). תשובות שאר תרנגים נרפסו בע' פ"ט-צ"ב. ופעם בן-ציון כ"ג כי שם "באה תשובת המהרש"ל אדות זה" (לקורות היהודים ברו"ט וליסא, ברלין תרנ"ט ע' 26 תערה 1), מפני שמקרה זה אירע כעבור י"ד שנה אחרי סות הרש"ל. בתשובת ר' אלעזר מויא מווירמט רשום בסופה יום ה' ז' סבת ש"ח. ובתשובות אחרות שם נזכר הרש"ל בחוספת ז"ל. השוה גם הרכבי "חדשים גם ישנים" 3, II (הוספת לחלק השביעי מדברי ימי ישראל גרץ-שפ"ר) עמוד 15-17.

דבר המשפחה שכנוי אותה לשם פסול והפלת פגם "שומא" כימי המהרש"ל הוא מעשה אחר ואין לו קשר עם ענין "נאדלר" כימי מהר"ל מפראג, גם ר' מרדכי יפה בעל הלבושים יצא בשעתו להגן על כבוד משפחה אחרת שקראו לה בימיו "מחם" בכונה לפגמתו. זרע בירך שלישי על ברכות לר' ברכיה בירך ב"ר אליקים געציל בהקדמה ודף ז'. חסר השער (פרנקפורט דאדר? תצא?). את הלעז האחרון מביא שם פעמים בעל זרע בירך בשם ספר נתיב עולם פראג ש"ז. ולא מצאתי את זכרו בשום ביבליוגרפיה. ראה גם: L. Cohen: Der ursprung des Namens, 165-166 שם "Nadler" — Jüdische Litteratur-Blatt, XIV, 150-151; Dr. Kroner 185-184 ועמוד 184 — הערות נוספות מאת שניהם.

(16) לפי עד אחר "דא האט ר' אליקים איין גישפעלט אפשר איין זהוב" (העריב ר' אליקים בערך זהוב אחר), ששווי הוא שלשים "גראשין".

דא האט עש ר' אליקים גיוואונן. דא האט ר' אליק' (ים) גירעט: כיצאל מיר. דא האט ר' ראובן גירעט: איך וויל דיר' כיצאלין. דער נאך האט ר' ראובן געלט אויש דער טש נינומן אונ' האט גירעט: ציל דירש אב. דא האט ר' אליקים אן גיחובן צו צילן אונ' האט ווייטר ניט גיוואלט צילן, אונ' האט דאש געלט ווידר צו אים גישטושן. דא האט ר' ראובן דאש געלט ווידר ביהלמן אונ' האט גירעט: איך וויל עש דיר כיצאלין. דא האט ר' אליקים גירעט: איך לאו דירך ניט צו דער שמוכן הרויש, דו מושט מיר מיין געלט כיצאלין. אונ' איז אויף גישטנדן אונ' האט גישפראכין צו ר' ראובן: דוא נאדלר! אונ' האט אים דאש הימל אב נינומן (17). דא האט ר' ראובן גישפראכין דוא לייגשט אז איין גנב אונ' אז איין דיב אזו לנג, ביו דוא ביווייזט דו איך איין נאדלר בין. דא האט ר' אליקים גירעט: דוא בישט איין נאדליר! דא האט ר' ראובן גירעט צו ליב דעס חזן אונ' צו הערצקן, אתם ער' (18) דא האט ר' אליקים דר נאך גיחוישן זיין יונג גין נאך דעם שמש אונ' הסכדי' נאך דעם וואנא (19). דא איז דער יונג איין ווייל אים הויז גישטנדן, אונ' איז דער נאך ווידר אין דיא שטיב גיקומן" (20). (תרגום בקרוב: ראובן ואליקים שחקו יחדיו. העריב אליקים גרוש וחצי. והרויחם ראובן. אחרי כן העמיד (אגב משחק) אליקים כל הכסף שהיה בידו והוא הרויחם. ותבע הרוח מראובן. הנה אמר שישלם לו. הוציא ראובן ממון מכיסו ואמר לאליקים: ספור! התחיל להל למנות, חדל והחזיר לו (מפני שהיה הסכום מועט). לקח ראובן את כספו בחזרה וחבטוה לו שנית שישלם לו. אמר אליקים אליו: לא אניח אותך לצאת מכתי, אם לא תשלם המניע לו. קם וחרף את ראובן בשם "נאדלר" (נואף, ממור) וחסף את הכובע (מעל ראשו). אז השיב לו ראובן: הנך משקר כנגב, עד שלא תוכיח כי אני נאדלר. שוב גרפו אליקים: אחה נאדלר! פנה ראובן לעומדים החזן ליב והרצקה, אתם עדים! צוה אליקים למשרתו שילך ויקרא את השמש ולהכדי' את שליח הכית-דין חנוצרי. התמהמה הנער בכית ומן-קט (הלך לו) ושב אחרי כן).

על שארת ר' שלמה מחעלם "במה יוסר המחרף ומגרף החוא וכמה יכופר עוגו בחוצאת דיבה על איש נכבד מקציני הארץ ופגע בכבוד הרכים ושוכני עפר" — הגיב הרש"ל ככל תוקף ועוז: "ע"כ משפטו חרוץ להלקותו בכית הכנס' ביום הכנים' הראשוני... ואם יבקש לפדות המלקות יתן ל"ט זהובי ליד כמ"ר ראובן דהיינו פדיון מספר הסכות ויבקש מחילה בלשון הזה" וכו' (21).

(17) מתאשר גם ע"י העד השני: "דר נאך האב איך מיך אום גיזעהן וויא ר' ראובן אז באר הייבטיג גיזעשן אונ' זיין היסל איז ור' אליקים גילעגין, דר נאך האבן זיא זיך גיאויבש אונ' גיצנקש מיט אנדר' (כשהסתכלתי אחרי כן ראיתי שר' ראובן ישב בללוי הראש וכובעו היה מונח לפני אליקים. אחרי כן התקוטטו ונצו איש כרעהו) ועוד הוסיף העד שם, כי ר' אליקים אמר לאיש-רובו: "דוא שטינקשט מיט דיינס געלש", (אחה וכספך מסריחם).

(18) אלה הם העדים שדבריהם מובאים שם קודם, ר' גפתי בר מתתיה ור' יודא בר שאול ש"ץ. (19) Wdony (פולנית) כאן בודאי בהוראה לשליח בית-דין. (20) שו"ת רש"ל ליבלין, שליך סימן ק"א. (21) שם, והשוה ש. אסף העונשין אחרי חתימת התלמוד, ירושלם תרפ"ב, ע' 109 ואילך.

מלבד המשפטים הקוביםטיותיים האלה הדנים רק בעניני ממונות וכשת היה המשחק גם גורם משפטי תדירי בעסקי-משפחה ובדברים שבינו ובינה, שלזה יחרתי פרק מיוחד בשם "שלוש בית", שחופיע בחורב כרך א' חוברת א.

### תוספות ומלואים לפנקס מדינת ליטא

(הוצאת דביר)

מאת

ישראל היילפרין

בין המוסדות המנהגים והמחוקקים של האבטונומיה העברית בגלות, ועד מדינת ליטא הוא היחיד, שספר תקנותיו, המקיף משך קל"ח שנה, נשתמר לנו כמעט בשלמותו. חמש היו כשעתן ההעתיקות של ספר התקנות הזה, כמספר הקהלות הראשיות, חברות הועד. לירינו הניעו רק אחדות מהן: העתקת הורדנה—ההעתיקה המקורית והעתקה מאוחרת מן ההעתיקה הנ"ל שנשתמרה בכריסק—והעתקת וילנה. על פי שלש ההעתיקות האלה של הורדנה, בריסק והעתיקה מן ההעתיקה הוילנאית פרסם פרופ. דובנוב את פנקס מדינת ליטא, תחילה במאסף הרוסי "יעוורויסקאיא סטארינא" ואחר זה בשנת תרפ"ה בכרלין בספר מיוחד בצרוף טבוא, הוספות ומפתחות. בהעתיקת וילנה נמצאו גם תעודות נוספות, שלא באו בהעתיקות אחרות ומספר מהן פרסם אמנם דובנוב בהוספה לפנקס שיצא על ידו. לאחר חקירה יסודית בגוף הפנקס הוילנאי, הנמצא בבית הספרים ע"ש ר' מתתיהו שטרשון בוילנה, מצאתי בו עוד כשמונים תעודות, שלא נרפסו עדיין בשום מקום והן מניחות אור נוסף על פעולתו של הועד, כמעט לכל סוגיה.

העתקה מן הפנקס הוילנאי נמצאה לפנים נם בידי הרב פרופ. מ. שור, שכשעתו חכין אותה לעצמו על מנת לפרסמה בדפוס. משהתחיל דובנוב בהדפסת הפנקס הניה את הרב וחלק חשוב מן ההעתיקה אבד. פרופ. שור הואיל למסור לידי את החלק הנשאר, כדי שאבחנו על פיו את תוספותי. אפס שארית ההעתיקה מכילה רק תקנות ועדי שפי"ח—תמ"ו ומשנים אלה לא נמצאו כה שום תעודות נוספות.

בשנת תרנ"ב נרכשה העתיקה מפנקס הועד גם ע"י הספרייה אשר על יד בית הכנסת הגדול בורשה. החכם א. א. הרכבי עסק כשנות תרמ"ה-תרמ"ו בעריכת הפנקס, שקמו אז להופיע כעין פרס לחותמי "המליץ", אולם מחמת סיבות פוליטיות נדחתה הדפסתו לזמן ממושך וההעתיקה עברה לידי הסופר ש. פ. רבינוביץ (שפי"ר) ומידו לספרית בית הכנסת. שניהם הדפיסו ממנו כמה וכמה לקומים (1). העתיקה זו נקשתה כפי הנראה מהעתיקה בריסק ואינה מכילה שום חדש מלבד שתי תעודות—אחת משנת תע"ד לקוחה מפנקס סלוצק והשניה משנת תקכ"ו מ"פנקס המדינה דק"ק מיר" (2) — עניספו בסוף ההעתיקה היא והן מוכאות גם פה בסוף בתורת נספחים.

(1) בכנסת ישראל, שנה ב', תרמ"ה, ע' 48-38; בהאסיף, כרך ו', תרנ"ד, ע' 155-163; בהיקב, סמברונג תרנ"ד (מחציתו השניה) ע' 28-25; בהמליץ, שנה ל"ד (תרנ"ד), נר. 6; בקובץ "החלה לדוד" לכבודו של דוד קויפמן, ברסלא תר"ס, ע' IV-XIV.  
(2) בפתק דבוקה לכה"י, חתומה בידי ישראל טוביה אייזנשטרם (מחבר ספר "דעת קדושים") בשנת תרמ"ה, הוא מעיר, שראה בעינו עוד שתי העתיקות: אחת בק"ק סלוצק ושניה בק"ק מיר תחת יד הרב דשם.

מלכד התעודות הנ"ל מצאתי עוד ה' תעודות כ"י בפנקס זבלרדוכה (1), הנמצא בספריה הלאומית בירושלים (2), תעודה אחת ב"שיורי העתקת הורדנה" של פנקס הועד הנמצאים ב"ארכיון דוכנוב" כמכון המדעי היהודי (ייו"א) בוילנה (3) ועוד י"ב תעודות, שנדפסו בשעתן במקומות שונים — כספרים של בני הדור ההוא (4) ובמקורות אחרים (5) — ולא נכנסו משום מה לתוך הפנקס שיצא ע"י דוכנוב. כל התעודות באות להלן בסדר כרונולוגי, ואלה שאינן לקוחות מהעתקת וילנה צויין מקורן כהערה. כס"ה מגיע מספר התעודות המתפרסמות עתה על ידינו למאה ואחת.

כבואנו עתה למלא כמדת האפשרות את החסר בפנקס המדינה, כדאי להראות גם על אותם החסרים, שאינם ניתנים עדיין להמלא. הרב ר' אריה יהודה ליב מכריסק מספר על הסכמה, שניתנה כמושב הועד להדפסת הספר "ראש יוסף" (6), אולם גוף ההסכמה לא הגיע לידינו. מחברים אחרים מציינים כתודה את סיועו של הועד להדפסת ספריהם (7) ובפנקס איננו מוצאים על כך שום ידיעה. חסרים דומים נמצאים אולי לא מעט. הנה גם בפנקס עצמו (סעיף ח') נזכרות תקנות מלפני שנת שפ"ג ואף אחת מהן לא השתמרה עד היום. ברי הוא כמו כן, שגם לאחר שנת תקכ"א וגם לאחר שנתבטל הועד ע"י הממשלה הפולנית, עוד החזיק קיום — ויהי אפילו קיום עלוב — במשך שנים רבות, אולם מכל תקנות הועד במשך עשרות בשנים שרדו לנו רק שתי תעודות יתומות — תעודה בענין "אוראנרות" משנת תקכ"ו שתבוא להלן (נספח ב') וכרוז של הועד משנת תקנ"א, הקורא למפעל תכופ נגד התכניות של תקונים בחיי ישראל, שנתפרסם ע"י ע. נ. פרענק (8).

תורתו נתונה כוח לכב' פרופ. מ. שור, שמסר לי, כאמור, העתקת כה"י שבידו, למר א. ציריקובר, ראש הסקציה ההסטורית של יו"א, ולמנהלי הספריות: ע"ש שטרשון בוילנה, בית הכנסת הנדול כורשה וביה"ם הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שהרשי לי להשתמש בחומר כה"י הנמצא ברשותם.

- 1) עיין להלן סעיפים: א, ב, ג, ה, מ"ו.
- 2) השוה: יואל, רשימת כה"י העבריים בספריה הלאומית, ירושלים תרצ"ד, ע' 49, סי' 486.
- 3) השוה להלן סעיף ס"ה.
- 4) השוה להלן סעיפים: י, י"ח, כ"א, ל"ה, נ"ב, פ"ב, פ"ג, פ"ד. יש אגב לציין, שאילו תקנות, שכאו בפנקס המדינה, הובאו או נזכרו גם במקורות אחרים מאותו הזמן: סעיף ע"ג—בשו"ת הכ"ה פסדים תנן, סי' ס"ז; סעיף תנ"ו—בפנקס הקהל בקראקא, עיין וועטשטיין ב"מאסף", פטריבורג תרס"ב, ע' 9—8; סעיף תקי"ג—בפנקס זבלרדוכה, עיין ש. אסף, מפנקס זבלרדוכה, "קריית ספר", שנה א, ע' 309—308; סעיף תקי"א—בפתחי תשובה, חלק אה"ע סי' נ"ג; סיק יוד (הערת יודי טר ש. קוניאק), ובתשובת שמואל"ר' שמואל ב"ר יוסף אבדיק אמדור, וילנה תר"ם, ע' 42 (הערת יודי טר מיכל רבינוביץ).
- 5) לוריא, קהלות ליטא והקראים, ה"עבר" שנה א' (תרע"ה, ע' 162, 164, 166, 167), מאוסף פירק וביץ בכית הספרים הפומבי (קודם הקיסרי) בלנינגרד. השוה להלן סעיפים: ה, ז, י"א, מ"ב.
- 6) מאת ר' ישראל ב"ר אהרן יפה אביד ור"מ בשקלוב. ספריא תס"ב.
- 7) עיין הקרמט ר' בצלאל דרשן מסלוצק לספרו "עמוריה שבעה", פראג תל"ד וכן בראש שלהן ערך מסור אבן העזר עם הביאור חלק מ ח ו ק ק, וילנה ת"ל.
- 8) כספרו: העירונים והיהודים בפולין, ורשה 1921, ע' 109—107.

# התוכן

## תקנות פסקים וחשבונות

א	סעיף	ועד שפ"ח
ב	ג	ועד כסלו ת"ך כסעלץ
ד	ה	ועד זאבלודאווי תכ"ד
ו	ז	שנת תכ"ה
ח	ט	ועד אדר תכ"ז בחומסק
י	יא	ועד סיון-אב ת"ל כסעלץ
יג	יד	ועד תמוז תל"ג כסעלץ
טו	טז	ועד אדר תל"ז בזאבלודאווי
יח	יט	ועד מנחם אב תל"ט בחאמסק
כא	כב	טבת תמ"ג במעזריץ
כד	כה	ועד אלול תמ"ז בקרינקי
ל	מ	ועד אדר תנ"א בחאמסק
מא	מב	סיון תנ"ד בוילנה
מג	מד	ועד חשון כסלו תנ"ה באלקניק
מז	מח	אסיפת שבט תנ"ז במיר
נב	נב	ועד ניסן ת"ס כסעלץ
נד	נז	ועד שבט תס"ב במיר
נט	ס	אסיפת שבט תס"ה בחאמסק
סא	סב	ועד כריסק תע"ג
סג	סד	ועד ווילנא תע"ד
סה	סז	ועד וורשא תע"ז
סח	סח	ועד טבת-שבט ת"פ באמדור
ט	ט	ועד אדר תפ"א בחאמסק
טא	טא	חשון תפ"ה בוילנא
טב	טב	חשון תפ"ז בחורודנה
טג	טג	ועד ת"צ בחומסק
טד	טד	ועד חשון תצ"א בחורודנה
טו	טו	ועד תצ"ט בחאמסק
טז	טז	ועד ת"ק בחאמסק
טז	טז	ועד זעלזוא תק"ח
טז	טז	ועד כסלו תקי"ב במיר
טז	טז	ועד תקכ"א בסלוצק

נספחים  
שנויים ותקונים  
רשימות הענינים, השמות והמקומות

ועד שפ"ח(1)

א. מי שאוכל על שלחן אביו או חמיו יותר מכדי שנתחייב לו כשעת נשואין מחויב להחזיק שבתות ופתקאות עניי קבצנים.

ועד כסלו ת"ך בסעלין

ב. (2) ע"ד הש"ח שביד האלוף המרום התורני מהר"ר אברהם כהר"ר יהודא ליב ר"מ ואב"ד בק"ק זבל(וראווי), שסך משמעתו מאה וששה זקוקים כסף וזמ"פ גראמנין תמ"ז ל' כח"י האלופים מנהיגי ק"ק פינסק יצ"ו, כבן (אנו) ח"מ התקשרנו את עצמינו בקשר חזק ואמיץ בכל אופן המועיל לסלק את הש"ח הנ"ל במזומנים בלי שום... בעולם ובאופנים האלו המבוארים בכתב זה. דהיינו, בחצי שבט תך ל' הסמוך חמשים שו' ל' ובחצי... ארבעים שוק ובחצי שבט תכ"א חמשים שוק ל' ובחצי אב תכ"א ל' חמשים שוק ל' ובחצי שבט תכ"ב חמשים שוק ל' ובחצי אב תכ"ב ל' חמשים שוק ל' ובחצי שבט תכ"ג ל' חמשים שוק ל' ובחצי... ובחצי שבט תכ"ד חמשים שוק ל' ובחצי אב תכ"ד ל' חמשים שוק ל' וע"ד הרווחים כאשר יהי... הרווחים כן יקום ויעמדו הרווחים של הש"ח הנ"ל סך הנ"ל ישלמו הקהל לזמנים הנ"ל, ובאם שמהר"א וב"כ יעשה איוו הוצאה לגבות חוב הנ"ל לזמנים הנ"ל אזי יפקחו הקהל מה יתנו לו בעד הוצאה לפי ראו... ובעד כל הנ"ל ערבים כל הקהל זה בעד זה, הן מנהיגי הקהל הן יחידו הקהלה ובאם יעברו חלילה אז רשות להאלוף אב"ד הנ"ל לעקף הן איזה מנהיג ממנהיגי הקהלה הן לאיזה יחיד מיחידו הקהלה... אשר המצא ימצא אותם כל הנ"ל נעשה בקשר חזק ואמיץ ובכל אופן המועיל ובלא... ודלא (כ'טופסי) דשמרי היו, יו' ג' טו"ב כסלו ת"ך ל' פ"ק סעלין בוועד המדינה.

נא נתן בלא"א אליעזר זצ"ל

ונאו דוד בלא"א החסיד מהר"ר ארי ליב

ונא אברהם...

ונאו מנחם מן

על פי הוראת שעה יצא מאתנו בתוקף פס"ד שהאלופי מנהיגי... מחוייבי לשלם.

ג. (2) שלום אהו האלופים היקרים ראשי ומנהיגי ק"ק זבלודאווי יצ"ו. הנה תוקף גזירתינו שא"ל תעשו באופן אחר רק ליתן להאלוף המרום מהר"ר אברהם ר"מ ואב"ד שלכם מיד בלי דחי' ושחי' סך שלשים זהו (ע"ח) חובו על המדינה בהכרות חרם ובשלומי כל הוצאות מחמת העיכוב עד גמירא ויתקבל בחשבון גביות המדינה שלכם ושלוי ב"ה יו' ג' טו"ב כסלו ת"ך ל' פה ק"ק סעלין בוועד המדינה.

נא יונה משה ליזרש

(1) החקנה מועתקת בפנסק זבלודובה דף רל"ד ע"ב בלי ציון השנה. קודמות לה באותו העמוד ובאותו הכתב שתי חקנות משנת שפ"ח (מובאות בפנסק מדינת ליפא, הוצ' רובנוב, סעף קצ"ו וקצ"ח) ולפי זה יש להניח שאף זו היא מאותה שנה, (2) מפנסק זבלודובה.

ונא נתן בלא"א אליעזר

ונא חיים ר' יצחק בינוש

ונא דוד מארכטשיק

ונא מנחם מנדל ב(לא"א) מהר"ר חיים זלח"ח

הועתק אות באות (מגו)ף הכתב מנהיגי ק"ק ברוסק וק"ק פינסק יצ"ו כ"ה יו' ח' ד' אלול תק"ג(כ?) מרדכי בהר"ר יוסף (יצחק?) ז"ל חונה פה ק"ק הנ"ל.

ועד זבלודוני תכ"ד.

ד. ע"ד הדיינות ביריד סטא לוויט ש, כבן הוראת שעה היתה זאת מאתן להתנהג כזה לעת עתה והוא זה שבכל ירד ויריד שיהי שמה בעירה הנ"ל, הרשות להאלופי שני ראשי קהלות ק"ק הוראדני וק"ק פינסק לשלוח מהם דיון אחד קבוע להיות שמה כמושב בדיינים בפעם אחר פעם. דהיינו: בירד א' יהי דיון א' מק"ק הוראדני ובירד שני יהי דיון א' מק"ק פינסק. כן יהי תמיד בחזור חלילה עד הועד הסמוך הראשון שיהי אי"ה למוכה ואז בהתוועדות הנ"ל יפקחו כזה כאיך ומה להתנהג משם והלאה. ורשות ביד האלופי מנהיגי ק"ק ברוסק לשלוח תמיד דיון א' ליריד זעלווי ויריד קלעצק(1) זה יט(?) אדר כ"ד ת"ל לפ"ק בוועד האידנא פ"ק זבלודאווי.

נאם הצעיר באלפי יהודה איש טראפא ונאם הצעיר צבי הירש.(2)

ה. (3) שלוי אהו האלופי היקרי וישרי החכיבי ונעימי ראשי ומנהיגי הגליל דק"ק הורדני יצ"ו.

הנה אהו מהודענא לכוון עפ"י חשבון צדק ואמת שהי' פה בהתוועדות... מגיע לאלופי מנהיגי ק"ק זבלודאווי יצ"ו סך שלש מאות וחובי מתוך מדינת... כבן... להודיע למעלי שתשלמו מהגליל הנ"ל סך הנ"ל במזומני כנ"ל בלי שהיו' ודחי' יהי לראייו בידכם לקבל בחשבון גביי המדינה לחבא גם לרבות באנו... שראינו פה ריסטר סכום הגליל שלכם ושם ראינו סכום מדיני של ק"ק (זבלודאווי) ששה גדולי. כבן מאתר שראינו בעו"ה גודל החורבן ושממה וגודל... כבד עלי' המשא אשר לא יוכלו שאת ע"כ נענינו ראשינו בזאת... להיות סכום מדיני דק"ק זבלודאווי רק החצי דהיינו שלשה גרו' פו' (והשאר) יהי הפסד על המדיני שיקובל מידכם בחשבון גביי המדינה... כ"ה היו' ב' ד' אדר כ"ד ת"ל לפ"ק בוועד מדיני פה ק"ק זבלודאווי.

נא ברוך בן הר"ר יהודה ליב כ"ן ז"ל

(1) חקנה זו נזכרה גם בפסק מאוחר משנת ת"ל בסעלין. השוה פמ"ל, ע' 293, הוספה ג'. (2) שני החתומים הנ"ל מהורודנה וברוסק וכן גם ר' נפתלי הירץ גינצבורג חופ"ק פינסק הסכימו בוועד הנ"ל (ר"ח אדר תכ"ד) להדפסת הספר "עמודיה שבעה" דרושים מאת ר' כצלא"ל מסלוצק, פראג תל"א. הועד נדב, אגב, גם "מתנה גדולה ומרובה להדפסת הספר הלוח" עיון בהסכמות ובהקדמת המחבר לספר הנ"ל. בפנסק הועד לא מצאנו על זה שום ידיעות. (3) מפנסק זבלודובה.

הסך הנ"ל עם כל הוצאות מחמת עקוב פרעון וידינו עמו. ועליכם שמישים וחזנים דעת קראים גזירתנו, שתעמדו לימין צדק של הרר"ה כן וכ"כ בעסק הנ"ל וא"ל תשגוהו בשום מוחה ומעכב בעולם באיבוד אומנות ד"ה לכל תוקף מעשה המדינה ז"ך אדר תכ"ז ל' בוועד פה ק"ק חאמסק.

יצחק אייזיק איש שמיין

ונא' שמואל האז כמוהר"ר אברהם זצ"ל

ונא' משה ר' ניסנש זצלה"ה

הועתק אות באות מגוף הכתב של המדינה, הוי' יו' ב' ר"ח אייר תכ"ז ל' נא' אברהם בא"א האלוף מהר"ר מרדכי יצ"ו ונא' יהודא כמוהר"ר שמואל אלכסנדר כן זצלה"ה.

**ועד מעלין ת"ר**

ה. ע"ד הפסקים שיצאו בוועד דהאידינא מפינו ח"מ בדבר עסק ישיבת הגאון הרב מק"ק ווילנא יצ"ו עם הגאונים הרבנים יצ"ו של ראשי קהלות הראשונים ויצא פס"ד, ש כ ש י ש ב ה ר כ הגאון מוילנא עם הגאונים הנ"ל לפי האופנים הנזכרים ונכתבים שם ויהי' חלוקי דעות עד שיהי' כ"ד שקול אוי הסכמת שני גאונים של שלשה ראשי קהלות הראשיו יצ"ו המה נחשבו לרוב דעות וככל פרטי הדברים המכוארים בפסקים וכתבים הנ"ל. וכהיו' הזה באו אלופי רוני ר"מ מק"ק ווילנא ובקשו לפרט הדברים כאר היטב, שלא יהיו הדברים סתומים לימים הבאים וכדי שלא להיות לימים הבאים מקום ופ"פ לחלוק. ע"כ באנו לפרט הדברים להבא וזה הדבר: כל עסקי משפטים הנוגעים לכלל המדינה יצ"ו או לשאר קהלות יצ"ו יעמוד ויקום בעסק ישיבת הרב הגאון מק"ק ווילנא עם הגאונים הרבנים הנ"ל לפי הפסקים וכתבים שיצאו בוועד דהאידינא ככל המבואר שם וכנ"ל. אכן לעסקי משפט דיני ממונות הנוגעים לק"ק ווילנא לבד כשישב הרב הגאון דק"ק ווילנא עם הגאונים של ראשי קהלות יצ"ו יעמוד ויקום כמבואר בפסק מכוררים הקדום, שיצא בין ק"ק ווילנא ובין ראשי הקהלות יצ"ו כיום ב' טו"ב אדר ת"י ב' ל' (1) החו' לכל תוקף פס"ד ולכל עון ויפיו כח שבועולם חיום א' ז"ך סיון ת"ל לפ"ק פה ק"ק סע"ץ בהתוועדות קדש דהאידינא.

הצעיר מרדכי בלא"א מוהר"ר בנימין וואלף ז"ל גינצבורג

ונאם חיים הלוי

ונאם נפתלי הירץ גינצבורג בלא"א מו' החסיד כמוהר"ר זצלה"ה

ונאם הצעיר נחמן בלא"א מוהר"ר שלמה נפתלי זלח"ה פה בהתוועדות הנ"ל

הועתק אות באות מגוף הפסק וח"י הגאונים לראי' חת"ט נו' הק' מנחם הלוי דוינא וספרא מבריסק דליטא.

ט. כאשר שמענו גודל צעקת אלופי מנהיגי ק"ק ווילנא יצ"ו על כמה וכמה אנשים מתושבי ק"ק הנ"ל המתגוררי' במקומות אחרים במדינתנו ופורקים עול מעליהם ובלתי משגיחין לחזור ולכא לדור עמהן כפי המוטל עליהן בין ע"פ תוקף פסק

(1) עיין פמ"ל, ע' 290 ואילך.

ונא' יצחק כהר"ר אור שרנא סג"ל ז"ל

ונא' דוד מייזלש

ונא' יהודא ליב כמוהר"ר ז"ל

ונא' דוד מארפטשוך

ונא' יעקב בא"א הר"ר יצחק אייזיק זצ"ל

ונא' יעקב הכהן

ונא' אליהו בא"א יהודה ליב כן זצ"ל

הועתק אות באות ומלה במלה מגוף הכתב דהאלופי' רוני' מנהיגי' ... דארצות ליטא יצ"ו. נא' מאיר בן א"א הר"ר אלי' ליפשיץ יצ"ו ה"ה שמש דק"ק זבלודאווי.

**ת כ ה**

ר. (1) בי"ה האמת יורה דרכו שאני הח"מ קבלתי מכלל עדת הקראים שבמדינת ליטא יצ"ו. שלש קוויתין על כ"מ יוסף בר פסח משולח דק"ק ווילנא יצ"ו על סך מאה ושבעים זהו' פו' וקווית על האלוף הר"ר יעקב בן לעמל מק"ק ווילנא יצ"ו על סך מאה זהו' וחמשים זהו' פו' ועכשיו קבלתי שלש מאות וחמשה זהו' פו' במזומנים ס"ה שבעה מאות וחמשים זהו' פו' בשלומות לפי סך חמש מאות סכומות המגיע עליהם מן וועד המדינה דק"ק זבלודאווי משנת כד"ת לפ"ק (2) כפי סכום שלחם חצי טאלר לכל סכום וכבר הם פטורים כפי כתב זה לעדות מלכא. כתבתי וחתמתי הוי' יו' ב' כ"ה ניסן תכ"ה ל' שלש דב"ה דק"ק נא' יודל בן א"א מנחם זצ"ל משולח דק"ק בריסק יצ"ו.

כפני חתם הנעלה כ"מ יודל משולח הנ"ל ח"י הנ"ל בכך אשרתי וקיימתי כדחוי נא' יהוד' בן זונדל חוני' פה ק"ק קידאן והגדיל יצ"ו.

**ועד אדר תכ"ז בחאמסק**

ז. (3) אל' אהו' היקר' וישרים עדת קראים בגליצ'י' זאמוט וכעיר טראק הנה כהודענא לכו' שמגיע להיקר הר"ר הירש בהאלוף מוהר"ר יעקב כ"ץ מק"ק ווילנ' מאה ושלשה ושלשים מן שמונה מאות סכומי' מדינה וז"פ יריר סטאלוויטש הראשון שנת תכז"ל. בכך תוקף גזירתנו בגזרת נח"ש, שאל תעשו באופן אחר רק לסלק את הרר"ה כ"ץ וב"כ סך הנ"ל במזומני' לזמן הנ"ל בלי שום שהיו' ודחיו' בעולם. ובאם לא תשגוהו בא"ה לסלק לזמן הנ"ל אוי הרשות להרר"ה כן וב"כ לצאת נגדיכם בהרמות ושמתות ובכל כפיות ונגישות אף לעכוב עכוב אצל רבים ויחידים בכל מקום אשר המצא ימצא מאומה משלכם, ליקח בחזקה אף כדיני גוים ל', באם תסרכו דין ישראל, ולהציא את

(1) לוריא יצחק, קהלות ליטא והקראים העבר', כרך א' (תרע"ח), ע' 162-163, תעודה 5 (מאוסף פירקוביץ).

(2) חשה פמ"ל סעיף תקפ"ג.

(3) לוריא העבר', כרך א' (תרע"ח), ע' 164, מס' 8 (מאוסף פירקוביץ).

לענין שני (1) שברך הרביעי, וצא מפינו לזאת נגד האנשים האלה ונגד הקהילות במקום אשר דרים שמה האנשים בכל כפיו ונגישו ובחרמו ושמתו עד שיתנהגו לפי הפסק זה לכל תוקף המדינה יצ"ו. וי"ג א"ב ת"ל לפ"ק פה ק"ק סע"ג בוועד האידנא.

נא יצחק אייזיק איש שמיין

ונא יצחק סג"ל

ונא מרדכי בהר"ר יוסף יצחק

ונא יצחק בלא"א החסיד הקדוש מוהר"ר יששכר בער אשכנזי זצ"ל הי"ד

ונא משה בן לא"א מוהר"ר ניסן זצ"ל ה"ה

ונא אברהם (בן לא"א הר"י יהושע) סג"ל זצ"ל.

ועד סע"ג תל"ג

1. באשר כי זה האלוף התורני מהר"ר יחיאל מיכל במהור"ר ארי' סג"ל נרו ניגש לפנינו כהיום הזה ותלמודו בידו וספרו בידו, כאשר חננו ה' בשכלו הודך והנני אשר המה אמרי נועם ועריבים על שומעיהם, צוף דבש וחלב תחת לשונו ומנעוריו פנה לבו לתור בחכמה וטוב לב נבון זה קנה דעת ובינה בדברי אלהים חיים, כאשר עין הקורא יחזה בדברים הנחמדים אשר תחלתו בסופו נצמדים. על כן הסכמנו להביא ספרו לביית הדפוס להדפיסו להגדיל תורה ולהאדיר כ"ד היום יום ב"ך ח' סיון ת"ל ג"ל פה ק"ק סע"ג בהתוועדות המדינה יצ"ו.

נא הצעיר מרדכי בלא"א מוהר"ר בנימין וואלף זצ"ל גינצבורג חונה בק"ק בריסק דליטא.

ונא משה בלא"א החסיד מוהר"ר ישראל יעקב זצ"ל ה"ה חונה בק"ק פינסק לע"ע.

ונא הצעיר נחמן בלא"א מוהר"ר שלמה נפתלי זצ"ל החונה בק"ק ווילנא לע"ע

יא. 3 אודו' השואה הנעשה בוועד מדינה ת"ל העבר (4) עם עדת הקראים ושם נאמר: לפי שעה נעשה ההשואה בוועד מדינה ת"ל העבר עד וועד מדינה הליג' דהאידנא ישלמו הקראים הנ"ל להמדינה יצ"ו, דרך כלל סך ארבעה מאות זהו פו' לכל שנה ולשלם בכל חצי שנה מאתים זהו לזמנים האלה דהיינו בכל ר"ה טבת מאתים זהו ובכל ר"ה תמוז מאתים זהו, כן גם בוועד מדינה דהאידנא ראינו לפי שעה לעשות השואה עמהם בדרך כלל בוועד מדינה דהאידנא עד וועד מדינה להבא ישלמו הקראים הנ"ל להמדינה יצ"ו סך ארבע מאות זהו לכל שנה ולשלם לכל הזמנים הנ"ל לכל זמן מאתים זהו פו' כניל וכשיסלקו כני"א או פטורים הקראים מפרעון סכומות נודרו'

(1) לא נשתמר.

(2) המכמה לפי שעריו שמים לרי' יחיאל מיכל סג"ל, פראג חל"ה.

(3) לוריא העברי, כרך א' (תרע"ח), ע' 166 (מאוסף פירקוביץ).

(4) השוה פומ"ל סעיף תרע"ז.

שיחי' ננכה בוועד מדינה דהאידנ' עד וועד מדינה להבא ומנכיות שיחי' ננכה בוועד מדינה דהאידנא עד וועד מדינה להבא לצורך פרעון חובו' הנרשמי' בפנקס המדינה יצ"ו מלבד גלגולת ישלמו הקראים כמכואר בפנקס המדינה יצ"ו. ואודו' חיוב נתינת פאווראטני, אשר לא נזכר בפשר הקדום ולפי דברי נאמן המדינה יצ"ו כשעת הפשר הקדום הנ"ל עדיין לא ה' נתינת הפאווראטני ואח"כ נודד נתינה של פאווראטני כן מהראוי היה תקף לפקח גם כזה אך לגודל הפצרת השופט הר"ר אברה' ומכת הטעמים המוזכרי' למטה משכנו ידינו לעת עתה ובוועד המדינה להבא אי"ה לפקח גם על זאת לפי מעמדם. (1) ואודו' גוף הפשר שעשינו מחדש היום הזה כני"ל הנם אשר מהראוי ה' שלא לפשר עמהם להבא כי אם להעריך סכומם ואף באיזה חוספה ועכ"פ שלא לעשות להם שום הנחה מהפשר אך ע"פ גודל בקשתו והפצרתו של השופט הר"ר אברה' הנ"ל ומצורף לזה אשר לפ"ד השופט הנ"ל כמה וכמה אנשים מהקראים פרקו מעליהם עול משא סכומי, גביות ונתינות ומחמת זה נתחייבו לאלפים לבעלי חובו' והשופט הנ"ל שאר ובקש מאד לפנינו בעבורם. ע"כ ראינו לחום הפעם וכזאת נאות להם כשיסלקו הקראים כל מה שחייבו לעבר לפי הפשר לעבר ולא יהי' נשאר חייבי' כי אם מאה זהו לעבר עד היום אזי עשינו להם הנחה אותן מאה זהו לעבר. וגם כשיסלקו כל המגיע מהם בוועד דהאידנ' עד וועד להבא לפי הפשר הנ"ל ולפי האופני' הנ"ל ולא יהי' נשאר חייבי' כי אם מאה זהו אזי יהי' להם הנחה גם אותן מאה זהו. כל הנ"ל נעשה בתקף מעשה המדינה יצ"ו היום ג' כ' תמוז ת"ל ג"ל, פה ק"ק סע"ג בהתוועדות המדינה יצ"ו. החו' ע"פ הסכמת האלופי' הרזוני' ראשי המדינות יצ"ו נא' לפי מעמדם בר ד"ק נאו' חקי' מנחם מענדל הלוי דיינא וספרא מבריסק דליטא.

לעבר עד היום מגיע על הקראים הנ"ל ששה מאות זהו וכאם שיחי' בידם כתב ראי' עחי' האלוף מהר"ר ליב שתדלן שסלקו עוד מאה זהו שהוספנו עליה ע"פ כתבינו ששלחנו למהר"ר הנ"ל לווי"ג' מכאן ק"ק סע"ג, אזי מגיע עלי' רק חמשה מאות זהו וכשיסלקו כל המגיע מהם ויהי' נשאר חייבי' רק מאה זהו אזי יהיה להם הנחה אותן מאה זהו לעבר כני"ל. ובדבר כ"ה אלפי' גלגולת הנעשה בוועד וורשי בשנת תל"ג דהאידנ', ככן על עשרת אלפי' גלגולת מגיע עליהם שלש מאות זהו ד"ה לכל תוקף יו' הנ"ל. נא' חקי' מנחם מענדל הלוי דיינא וספר' מבריסק דליט' ונא' משה כהן נ"א מבריסק דליטא והמדינה יצ"ו לע"ע.

יב. לזכרון שמחויבי' ק"ק הוראדני לשלם השט"ח עצה"כ סך אלף וחמשה מאות זהו בח"י אלופי מנהיגי ק"ק בריסק ואלופי מנהיגי ק"ק הוראדני ובח"י האלוף מהר"ר נפתלי בהר"ר מוויילנא באופן שלא יעלה על המדינה שום פרעון והוצאה וחיוזק בעולם מחמת שט"ח הנ"ל.

יג. נעשה בוועד סע"ג ת"ל ג'. ערך גלגולת מדינו' ליטא אם יצא מפי

(1) לפי מעמדם נכתב בין השורות.

המלך והשרים על סך עשרת אלפיו זהו עם הוצאו.  
 ק"ק בריסק עם הסביבות — תשעה מאות זהו. ק"ק הוראדני עם הסביבות — ארבע מאות זהו. ק"ק פינסק — מאתים ושמנים זהו. ק"ק ווילנא — מאה ושמנים זהו. מדינת זאמוט — ארבעה מאות זהו. ק"ק סלוצק — שלש מאות זהו. ק"ק סלאנימ' — חמש וחמשים זהו. ק"ק נאווהרדאק — חמשה ושבעים זהו. ק"ק דווארעץ — חמשה וארבעים זהו. ק"ק זימל — חמשה ושלשים זהו. ק"ק מוש ופאלצאנקו — עשרים זהו. ק"ק מינסק — ששים זהו. גליל מינסק — מאה ועשרים זהו. מדינות רוסיא — מאה וחמשים זהו. ק"ק סמארגאן והגליל — ארבעים זהו. ק"ק נעשוויז עם מיר — חמשה וארבעים זהו. ק"ק ביליצא — עשרים זהו. יושבי קראשין — שלשה זהו. סמאלוויטש — חמשה זהו. פאלצק ודיסנא — שנים עשרה זהו. ועוד לגבות חמשה ושמנים סכומי... וקראים מאתים זהו.

רד. ערך גביו פאוראטני לסך אלף זהו. ק"ק בריסק עם הסביבות — מאתים ששים וחמשה זהו. ק"ק הורדנא עם הסביבות — שמנים זהו. ק"ק פינסק — ששים זהו. ק"ק ווילנא — שלשים זהו. מדינות זאמוט — ששים זהו. ק"ק סלוצק — חמשים זהו. ק"ק סלאנימ' — שמונה עשר זהו. ק"ק נאווהרדאק — שנים ועשרים זהו. ק"ק דווארעץ — עשרה זהו. ק"ק זימל — שמנה זהו. ק"ק מוש ופאלצאנקו — ששה זהו. ק"ק מינסק — שמנה עשר זהו. גליל מינסק — שלשים זהו. מדינות רוסיא — ארבעים זהו. סמארגאן והגליל — עשרה זהו. נעשוויז עם מיר — ארבע... ביליצא — ששה זהו. פאלצק ודיסנא — חמשה זהו... יושבי קראשין — א' זהו. עוד לגבות ארבעה... מדינה (?) לכל אלף זהו.

### ועד זבלודובה תל"ו

ט"ו (1) ע"ד טענות ותביעות, שהיו להאלוף כהר"ר מאיר בהק' מוהר"ר יקותיאל זלמן עם האשה מרת דאבריש, שכאה ככה כנה הר"ר יהודה בהק' הר"ר יצחק אודות החזקת אורנדי דכפרי' הנוכרים מע"ד. ככן מצאנו ופסקנו, שהפסק הנזכר בעלדף הוא בתקפו ובגבורתו, כאשר הר"ר יהודה הנ"ל קנה חזקת הכפרי הנ"ל מכמר ישרא"ל בהר"ר ברוך כץ הנובעלדף, כפי הזכיות שבידו אזי החזקות הנ"ל כנ"ל בחזקת הר"ר יודא הנ"ל לו ולב"כ ולורעו אחריו לחלוטין ולצמיתות עלמין. כל הנ"ל יצא מאתנו לפס"ד בכל תוקף ועזו. היו' יו' ב' ג' אדר תל"ו לפ"ק פה ק"ק זבלודאוו כועד המדינה יצ"ו.

הצעיר משה מגזע צבי  
 ונא' יצחק סג"ל  
 ונא' מרדכי יוסף

ולחיות לימים רבים למשמרת כתבתי בעט ברזל ועופרת לאות ולזכרון ואמת

חתמתי את שמי היו' יו' הששי ח' מנחם העתק מגוף תוקף הפסק אות כאות. נא' נתן נטע בן הרב מהור"ר מאיר כץ זצ"ל חונה פה ק"ק הנ"ל.

טז. בדבר שעד הנה היו מעקלים ותופסים איזה יחירי הקהל מאותו קהלה שחייב לו כירידים ונמצא שננעלו שערי מדינו לא יוכל הסוחר לצאת ולבא. ככן כהיום כאנו לתקן את זאת והוא זה: אם אותו מלוה לו חוב על הקהל אין רשאי בשום אופן לאותו מלוה עד שיודיע מקדם להקהלה ההיא לבקש פרעון ואף שיודיעו מ"ט אין לו רשות לתפוס אותו רק חלק עשירית מסך השט"ח ההוא אם לו שהוא החתום או המנהיג ואם הוא חוב מדינה מ"ט מחויב להודיע לאותו קהלה ואם הודיעו ולא השגיחו רשאים לתפוס אותו עכור הכלל.

יז. נעשה מאה סכומות מדינה לצורך קארנציון יר"ה. עוד שלשים סכומות לצורך הוצאות ההועדות דהאידנא. עוד שנים עשר סכומות לצורך פדיון שכויים במדינת פאדאלי. עוד אף (?) סכומי מדינה על חמשה ראמים... ראמי ראשונה יריד סמאלוויטש תל"ו. ראמי שני יריד קאפולי תלזיון. ראמי שלישי יריד סמאלוויטש תל"ו לפ"ק. ראמי רביעי יריד קאפולי תלחית. ראמי חמישי יריד סמאלוויטש תלחית לפ"ק.

### ועד חומסק תל"ט

יח. (1) הן היום הראנו ד' את קולו, קול יהודה יעלה, עולה במעלות חותים, זית רענן, יפה פרי תאר, קורא ח' שמו, ה"ה האלוף המרומם התורני הרב המופלא כסהר"ר יהודא ליב בן מוהר"ר יוסף מק"ק פינסק יצ"ו, אשר היה אב"ד ומ"צ בכמה קהלות קדושות דמדינתינו ליטא וגם החזיק בתי מדרשות בקהלו קדושו. לא זו מכותלי בית המדרש ד' אמות של הלכה וכותלי בית המדרש יוכיחו. מוכיח לשלמים ורבים השיב מעון, אשר חיבר במילי דאורייתא ובתוכחה תוכחות מוסר ספרים נחמדים "קנה חכמה" ו"דרך חכמה", כאשר יהיה למראה עיני חכמים ישמרו ויוסיפו לקח טוב במוב טעם ודעת ובתוונא דלבינו יתיב האי גברא רבא ויקירא כל כוונתו רצויה ומחשבתו לשם שמים, ככן ירינו תכון עמו וזרועינו תאמצנו והסכמנו להביא חיבוריו הנ"ל לבית הרפום להיות דבריו בספר יוחקו ולזכות את הרבים בתורה ותשובה ומעשים טובים. כ"ד המאורות הגדולים הגאונים הרבנים החותמים לכבוד אכסניה של תורה יום ב' ר"ח מנחם תל"ט לפ"ק פה בחתוועדות קדש ק"ק תאמסק.

נאם הצעיר מרדכי בלא"א מהר"ר בנימין וואלף זצ"ל גינזבורג החונה בק"ק בריסק דליטא יצ"ו.  
 ונאם הצעיר משה בהק' הח' מוהר"ר אברהם זצ"להה הי"ד מגזע צבי

(1) הסכמה ל"ט "קנה חכמה" ר"י יהודה ליב פוחאוויטשער מפינסק, פס"א תנ"ב. נרפסה גם בספרו "דברי חכמים" ח"ד (המבורג) תנ"ב (ת"ג).



החונה בק"ק הראדנא יצ"ו

ונאם משה בלא"א החסיד מהר"ר ישראל יעקב זצלה"ה החונה בק"ק פינסק יצ"ו  
ונאם הקטן משה בלא"א מהר"ר דוד זצ"ל ח"ה חונה בק"ק וילנא יצ"ו

יט. אלו הן החוכות שחיביו המדינה לפריצו ונגלות ולא יותר. לפריצה  
גראחאווסקי... עשרת אלפים על... וז"פ. לפי טריפאלסקי שלשה אלפים ודי מאות על  
אבליג וז"פ. לשחורים גלחת מכריסק שלשה אלפים ודי מאות על אבליג וז"פ... שני  
שי"ח אבליגוש תק"ם זהו רווחים מז' אלפים הנ"ל.

לכן הגאון אביד דק"ק הוראדני חמשה אלפים, בכל שנה ושנה אלף זהו והתחלה  
ניסן תמ"ג. לרי הילל ערך שלשה אלפים, בכל שנה ושנה אלף זהו, והתחלה בשנת תמ"ב. לרי  
ארון מלובלין ערך ק"ן זהו. לרי איסרל מלובלין ר"ו זהו קרן וז"פ ניסן... נתפרע תמ"ב  
עד קיבל על רווחים מק"ק ווילנא. לרי יקותיאל הרב דק"ק לאדמיר קרן אלף ומאה (?)  
זהו וז"פ עבור ת"מ בכל שנה של זהו רווחים בער שנה א' קיבל ערך מאה זהו. לירושל  
ח"ה דק"ק לובלין ערך מאה זהו. לרי קאפל ר' שמשנש ערך ת"ק זהו לרי... ה' הרב  
דמעזריטש ג' מאות קרן.

כ. ע"ד הפסק שנפסק יו' ב' אב ת"ל ט" פ"ק האטסק מהגאונים  
הרבני' שבועד המדינו' בין אלופי רוזני מדינה ובין אלופי יורשי המנוח מוהר"ר יעקב  
אליעזר ר"מ ר"ל וסילקו המדינה להם כפי הפסק ונחתם באריכות הפטורים בכל יפוי  
כח ואופן המועיל כמכואר שם באריכות. וכהיו' בהתוועדו' האידנא נגשה האשה מרת  
חואלי שהי' מקורם אשת המנוח מוהר"ר אליעזר קצין הנ"ל, ובאתה האשה כמענה מחמת  
שלא נזכר בפטור הנ"ל שפטורים מחמת ערעור בכתובתה ושאר פ"פ שהי' לה. בכך סלקו  
המדינה לאשה חואלי פה בהתוועדות המדינה עד פ"א ולא נ"ח כלום והודה האשה  
חואלי הנ"ל בהודאה גמורה שהגיע לידה כל מה שהי' מגיע לה וע"ז הקנה בק"ס שאין  
דו"ד ופ"פ וערעור בעולם מכל מה שהפה יכול לדבר ופטורים המדינה ממנה ומכ"כ  
ומיורשים ואין לשום ב"ד לחזקק הן במדנותנו הן במדינות פולין לא ראש ולא דיין  
להמדינה נגר האשה הנ"ל וב"כ ונגד יורשי' ככל עניני פטורים הנ"ל בלי שום פ"פ  
ובביטל כל המודעו' וכו' וכפיסל כל עידי כמוכן וכפי יפוי כח של המדינה נגר יורשי  
הקצין מוהר"ר הנ"ל כאשר נכתב וכאשר נחתם בפנקס יו' ב' אב ת"ל ט" על הנ"ל  
הודה האשה מרת חואלי הנ"ל והקנה בק"ס שלא יהי' שום פ"פ עולמי על המדינה  
ואמרה לנו האשה הו לנו עדים כתב וחתמו הפטורים הנ"ל בלי שום שיור בעולם.

מעזריטש תמ"ג (1)

כא. (2) חזית איש מהיר במלאכתו מלאכת שמים ח"ה האלוף התורני כמהר"ר

(1) חשוע פמ"ל ע' 299 הערה א'.

(2) הסכמה לט' ודע אברהם מרי אברהם ברי בנימין ליפשיץ מכריסק, וולצבאך תמ"ה. חשוע גם הער' 51 ע"ל.

אברהם כהר"ר בנימין זאב והוא נינה צנא מלא ספרא וי"ו כרך את אברהם כום מלא  
כרכה וספרו מוכיח עליו אשר נתן לו ד' שדרש בכמה פנים מאירות ובעשרה מאמרות  
כנגד עשרת הדברות וכסמיכות הפרשיות ושאר פסוקים ומדרשים ונמרות ורצה להדפיס  
את ספרו להוציא מחשבתו אל הפועל ביאור היטב על התורה. והננו אנחנו מסכימים  
עמו להדפיס את חיבורו להגדיל תורה ולהאדיר. וכאשר הוצאות הדפוס הוא מרובה  
ע"כ בקשתינו להמציא לו עזר ועזרה בנכורה של תורה להחזיק ידו עין החיים ומת  
י"ו ישאו לכם ברכה בכפלים אלף פעמים ככם ויוזכו לראות בכנין ירושלים. כ"ד  
המדכרים בצדקה לכבוד התורה בהתוועדות פה ק"ק מעזריטש, יו' א' ט'  
ט ב ת בא ט ת לפ"ק.

נאם הצעיר יצחק בא"א מהור"ר אברהם ז"ל ח"ה חונה בק"ק פוזנא.  
ונאם הצעיר מרדכי בלא"א מהור"ר בנימין וואלף זצ"ל חונה בק"ק בריסק דליטא.  
הצעיר באלפי ישראל בא"א מהור"ר שמואל ז"ל מטרנפאל חונה בק"ק לויצק  
ונאם משה בא"א מהור"ר ישראל יעקב איסרליש ז"ל חונה בק"ק פינצק  
ונאם משה בא"א מהר"ר יצחק אייזיק חרוף חונה בק"ק רישא  
ונאם שאול בלא"א הרב הגדול במהר"ר יהושע העשיל זצ"ל

כב. בדבר הפסק שיצא מפי הגאונים הגדולים בחדש אדר ת"ב ל'  
ומכואר שהרשות להאלופי רבני קציני ק"ק ווילנא יצ"ו לתבוע משפט כפני הגאונים  
הרבנים להיות הרב הגדול הגאון האביד מקהלחם כא' מהגאונים דשארני אנשי קהלות  
שווה בכל דבר בעולם, בכך כהיום יצא מאתנו לפסק דין בהסכמת כולם לדועה א', שהי'  
הגאון הגדול האביד מק"ק ווילנא שוה כא' מהגאונים ר"ו ואביד דשארני ראשי קהלות  
לכל דבר שבעולם מהיום והלאה עולמית ולמען שיהי' הדבר לאות ולמשמרת לדור דורות  
כתכנו וחתמנו בכל תוקף ועוז וכדין אלופי רוזני קציני מנהיגי ק"ק ווילנא יצ"ו  
היום יום יו' ט' ט ב ת בא ט ת לפ"ק פה ק"ק מעזריטש.  
הצעיר מרדכי בלא"א מהור"ר בנימין וואלף זצ"ל חונה בק"ק בריסק דליטא.  
ונאם משה בלא"א החסיד מהר"ר ישראל יעקב זצלה"ה.

כג. לאסהודי קאתינו שבפנינו ח"מ נתנו המאורות הגדולים ר"מ ואביד דק"ק  
בריסק יצ"ו ור"מ ואביד דק"ק פינצק יצ"ו להמאור הגדול פה ר"מ ואביד דק"ק ווילנא  
להיות כא' מהם לעולם כפי הכתב אשר באו על החתום ביום ו' ט' ט ב ת כמכואר שם.  
וגם כבר חתם עליו המאור הגדול המנוח כמהר"ר משה ז"ל ח"ה שהיה ר"מ ואביד  
בק"ק האראדני. בכך באנו אנחנו ח"מ אשר נבחרנו להיות מכריעים בדברי ריבות שהי'  
בין שלש קהלות ק"ק האראדני וק"ק פינצק וק"ק ווילנא יצ"ו ובין ק"ק בריסק יצ"ו באם  
כיווד ועוד לקרא וידים תאמצנו שדברים נאמרים בכתב הנ"ל נאמרו לקרוא ונאמרו  
לכתוב וחלילה לערער שום אדם עליו שראוי ונכון והגון וגם נעשה הדבר בריצו ד'  
קהלות ולראי' מהימני' חתמנו היום יום ג' י"ד ט ב ת ת"ס ג לפ"ק.  
נאם הצעיר יצחק בא"א אברהם זצלה"ה הו' בק"ק פוזין והגליל יצ"ו  
ארי יהודא מלאדמיר הרב בלכוב בח"ל.

כך. כאשר האלופי' הרוזני' מנהיגי ק"ק ווילנא הציגו דבריהם לפנינו וצווחו ככרוכי' כאשר המה שוים לכל' דבר כא' מקהלות ראשיות ככן יצא מאיתנו ליתן הרשות והרמנא להאלופי' הנ"ל להציע דבריהם בוועד השני שיהיו במדינה עבור זה ואף לדבר משפט בפני הגאונים הרבנים ע"ז ואם לא יעלה כידם בוועד השני הרשות אף בוועדים אחרים שאחריהם. ופסק אשר יצא מאיתנו פה אין מתנגד לזה הדבר. כ"ד החו' לכל' תוקף יום ר' ט"ז טבת בא"מ ת"ת לפ"ק פה ק"ק מעזריטש.

נאם הצעיר יצחק בא"א מוהר"ר אברהם זל"ה חו' בק"ק פוזין והגליל יצ"ו.  
ארי' יהודא מלאדמיר

ובזה לא יגרע כחו הסופר דק"ק בריסק ושמש דק"ק בריסק כנוכר בפסק שבין ק"ק בריסק. ארי' יהודא פה דב"ח ד"ק.

כ"ה. והנה הרב הגדול דק"ק ווילנא יצ"ו שוה לשאר רבנים הגדולים דש"ש מהלות לכל' דבר ודעתו שוה לדעו' רבנים הגדולים הנ"ל אף לענין הכרעה דעתו יהי' מרעית כמו א' מהם.

נא' הצעיר יצחק בא"א מוהר"ר אברהם זל"ה חונה בק"ק פוזין והגליל.  
ארי' יהודא מלאדמיר הרר בלבוב דח"ל.

כ"ו. מי יבוא אחר המלכים המאורות הגדולים הגאונים הגדולים והמכריעים שנתנו ידם ואצבעותיהם להגאון הרב דק"ק ווילנא יצ"ו, שיהי' כא' מן הגאונים הרבנים כשאר ראשי קהלות ככל' דבר שבקולם הן בדיועות והכרעות כמבואר בכתב ידם. ככן אף יודי תכון עמיהם והיתה זאת לחוקת עולם לק"ק הנ"ל בדבר הזה ולכל' תוקף ועוז יום א' י"ט טבת ותגדל כבודו לפ"ק פה ק"ק מעזריטש בהתוועדות הקהלות יצ"ו.

הצעיר ישראל מטרפא

כל הנ"ל מראש הרף ועד סופו הועתק אות באות מן גופי הכתבים בחתימו' הגאונ' הנ"ל יום ו' י"ב תמוז תמוזין נא' הנחום כמהר"ר (אשר) ספרא.

### ועד קרינקי תמ"ז

כ"ז. (1) גדיל סינים ק... וא' בסך נ"ז לבת מוהר"ר שמעלקי מסלוצק ולנכות זה מן אלף תש"כ זהו הנ"ל. מן ראמי קאפול'י תמח"ל ניתן כתב בסך מאה ותשעים זהו ל' יונתן חתן ר' שמואל בהר"ר מיכל סמינצק עבור ק"ק בריסק. ק"ק סלאטיטא... ליורשי הגאון כמהר"ר מרדכי ז"ל מק"ק בריסק ק"ק מיר... ליורשי המנוח כמהר"ר מרדכי ז"ל מק"ק בריסק.

סמארגאן... נ"ח עד וועד דהאידינא ר"ח זהו ולנכות להם מ... וכל מה שנתנו מותרות ברעשמיש הקדום עוד מגיע מהם לערך ארבעה מאות וארבעים זהו קרן ורווחים עבור האסיג' שהחזיר ה"ח כמהר"ר אשר מאחר שלא סילקו הסיג' הנ"ל שניתן לו בעד העבר עוד עבור הסיג' שניתן עליהם בוועד עבר להאלופי' רוזני מנהיגי ק"ק ווילנא ולא סילקו מגיע מהם סך קרן ורווחים קפ"ה זהו.

(1) מלואים ושנויים בחשבון המדינה שהובא בפמ"ל סי' תשי"ט, ע' 204-209.

פאלצק וריסנא מגיע מהם המשה מאות זהו. עוד נ"ח עד וועד האידינא ק"ה זהו. עוד עבור אסיגנאציש שניתן עליהם ל' נטע מק"ק הראדני ולא סילקו. מגיע מהם קרן ורווחי' תקנ"ה זהו. מזה נעשה להם הנחה כ"ה זהו ל' שוק גיכה עבור סימיקש, ל' שוק לסיועת בה"כ שלהם, לשלש מאות זהו נתן המשולח האלוף מהר"א כ"ן עבור האסיג' מה שהחזיר האלוף הראש מהר"ר הירש מהראדני על ק"ק ביעליצא כנ"ל. עוד ש"ח נתן כח"י עבור האסיג' הנ"ל על סך שכעים זהו וחמשה ושלשים זהו הראו קוויטין ולנכות על חוב אלופי' רוזני ק"ק בריסק יצ"ו ונ"ח רק ת"ק זהו לשלם לחמשה ראמיש.

קראשין מגיע מהם, מאה וששים זהו כ"ג. מזה ניתן ל' לייב מאקסייר חמשה ועשרים זהו שמגיע מהם נ"ח גבוי' מן ועד העבר עד הנה פ"ז כ"ד ג'.

ק"ק מוצ'יד מגיע מהם מאתיים ושלשה ושלשים זהו י"ג, מזה לנכות י"ח זהו שנתנו מותרות לעבר.

לק"ק בריסק... אחר ניכוי האסיג' לעניים שניתן לק"ק הנ"ל עם הסכיכות על חוב הנ"ל קבלו ק"ק בריסק מק"ק סלוצק מן אלף סכומות שלהם קאפול'י תמטית ארבעה מאות ושלשים זהו. יריד נעשויו ראשון תמ"ט ת"ל זהו ס"ה אלף מאתיים ותשעים זהו ולחשוב גם רוחים שהקדימו ליקח הראמיש אחר שעה התרצו... עבור ע"ש פישואניש.

למדינת רוסיא... זקוקים זמ"פ כסלו תו נון ל' או לשלם תמורתן עצה לזמן הנ"ל אלף ומאה ושבעים זהו אחר שעה...

לק"ק ראזינאי מגיע כסלו תיו נון מאה וארבעה עשר זקוקים כסף או לשלם תמורתן לזמן הנ"ל אלף ומאה וארבעים זהו עצה אחר שעה...

להאלוף... קודם מיר תמט"ל על ראמי ראשונה ניתן לה"ה הראש כמהר"ר הירש סיגנציה בסך אלף ומאתים זהו לנאמן מדינה ומותר החוב יתפרע באופן הסבואר בדף שלאחריו.

לקלוז דק"ק הוראדני מאה זקוקים כסף וזמ"פ ר"ח אלול תיו נון לפ"ק. אחר שעה נתרצו היורשים של מהר"ר יצחק סג"ל מק"ק הנ"ל כששלמו להם המדינה זמ"פ הנ"ל אלף זהו אזי פטורים המדינה מחוב כסף הנ"ל והרווחי' מה שמגיע להקלוז מן ר"ח אלול תמ"ה עד זמן הנ"ל עולה לסך אלף זהו יסלקו להם בתוך הזמן ולהראות מקום. להאלמנה... א' בסך חמשה אלפים...

ל' מאיר סגל מוכסין... קודם ר"ה תמחית ל' נטע בהגאון כמהר"ר משה כפי הש"ח בסך אלף וארבע מאות ועשרים זהו קודם ר"ה תמ"ח.

לק"ק בריסק ניתן כתב... ת"ן זהו נוסף על החובות הקודמים. עוד ניתן להם כתב... זמ"פ מן כמ"ב אלול תמ"ז נוסף על חוב הקדום. כתב הנ"ל שיוך לק"ק ראזינאי לק"ק ווילנא... זקוקים כסף יו' הנ"ל. על כתב תמכ"ז זקוקים נכתב קבלה סך ארבעה אלפים תרמ"ח זהו י"ד ג' בתוכם אף פ"ז זהו גיכה גבוי' המגיע להם עד

ר"ה תמ"ט וכשיראו קוויטין על גביי' אזי לנכות קוויטין מן קבלת הנ"ל. על כתב ר"ן זקוקים נכתבה קבלה שניב זהו וחי.

עלה ונמנר לנכות ביריד מיר... וביריד קאפולי תמ"ח ל' יהי ננכה מאתים וחמשים סכומות לפרעון קהלות ראשיות.

כדן. סכום ריסטר הנעשה בהתוועדות מדינה דהאינדא הנעשה פה ק"ק קרינקי יצ"ו מן וועד מדינה דהאינדא אלול תמוזין עד וועד מדינה להבא אייה.

ק"ק הוראדנא ע"ה... תשעה זהו וחצי עד וועד מלוכה שיהי שם ואחר הוועד יהי אחר עשר זהו פו'.

גדיל (מינסק) זהב חמשה ועשרים ג"פ.

ק"ק סלאנימא עם הסביבות זהב ועשרים ג"פ.

ק"ק ביליצא ששה עשר ג"פ.

ק"ק נעשוויז שמנה עשרה ג'.

מיר עשרים ג"פ.

ר' שמעון מדרעוונאי פטור מנתינות ונולדות במדינה מן ועד המדינה דהאינדא עד וועד להבא ע"פ פשר הנעשה עמו וסילק כפי הפשר.

עדת קראים... לכל ראטי בעד גלגלת...

מדינת רוסיא... אחר ניכוי ת"ן זהו'.

מדינות זאמויט נ"ח עד וועד האינדא שני אלפים ושמונה זהו'. על זה ניתן סיגנאציי ר' לייב כהרב מוהר"ר הלל של זהו' עוד על שט"ו זהו' לר' הירש ר"מ לעמלש ע"י

האלוף המ' הראש מוהר"ר זעליג מק"ק ווילנא. עוד מניעים כ"ב זהו' מן הש"ח בסך ר"כ זהו'.

מדינת זאמויט מניע מהם... והמותר חמשת אלפים ישלמו לה' ראטיש הנ"ל. מזה ניתן להאלוף הראש כמהר"א אשר מק"ק ווילנא אלף ושלושה מאות וחמשה עשר זהו' לחמשה ראטיש הנ"ל. עוד ניתן להאלוף ר' אברהם כהגאון כמהר"ר משה מק"ק הראדני אלף ומאתים זהו' לזמנים כנ"ל. עוד לר' אכרם ר' חיימס מקיידאן ראטי קאפולי תמטית שלשה מאות זהו'. עוד ניתן להגאון הרב מהר"ר משה נר"ו מק"ק ווילנא סך שלשה אלפים ומאה ועשרים זהו' לשלם לחמשה ראטיש רווחים על הש"ח שיש בידו על המדינה יצ"ו ר' שמואל סופר על ע"ה זהו'.

ק"ק סלוצק... להאלוף הראש כמהר"ר שלום כהגאון כמהר"ר סג"ל.

ק"ק מינצק מניע מהם אלף ששה מאות זהו' מזה לנכות מאה ושבעים זהו' עמ"ק ומחויבים להראות והמותר אלף תצ"ג זהו' ישלמו לחמשה ראטיש. נ"ח עד וועד האינדא אלף תקצ"ג זהו' וחי. עוד נ"ח אסיגנצייא שניתן עליהם בוועד העבר לאלופי מנהיגי ק"ק ראזנאי והחזירו למדינה שלא סלקו. מניע קרן ורווחים ת"ן זהו'.

אחר חשבון הראו ע"פ קוויט בסך מאה ועשרה זהו' בכך לנכות מזה מן אלף תקצ"ג זהו' הנ"ל ומניע מהם נ"ח אלף תפ"ג זהו'. נתתי לאלופי רוני ק"ק ווילנא על

נ"ח הנ"ל על חוב שלחם אלף זהו' כפי כתבים שכידם. גם שלשה ראטיש קאפולי תמט לנעשוויז תמ"ט וקאפולי ת"ן סך תת"צ זהו' כ"ד ג'.

כט. ע"ד הדקרקט שכיד השר הגדול הדוכס אונטר קנצלר על הכתים והנחלאות של האלוף המנוח מוהר"ר אליעזר קצין ואחיו מוהר"ר יונה ז"ל כפי חוב כמון שהיה לו על הנחלאות הנ"ל. בכך עשינו לטובת היתומים יורשי' של האחי' הנ"ל להשקיט המערער הנ"ל וניתן רשות למכור הכתים שיהי' שייך למוהר"ר אליעזר הנ"ל שיש לו בק"ק ווילנ' בתי חומה על כל השייך לה' לסלק הדוכס סך שמנה אלפים וגם לסלק להאלוף המ' הראש כמוהר"ר אשר כהר"ר אהרן מק"ק הנ"ל סך חמשת אלפים שמניע לו על הבית של כמוהר"ר אליעזר ז"ל שדר האלוף הראש כמוהר"ר אשר הנ"ל בעצמו. ואחר שיהי' נסתלק הערעור של הדוכס הנ"ל וגם להאלוף הראש כמוהר"ר אשר הנ"ל או אין ליורשים הנ"ל שום טענה ותביעה ופ"פ בעולם על מטרה הנ"ל ומי שיקנה אזי קם לו הבית בידו בכל תוקף ועוה. כל הנ"ל יצא מאתנו ככל תוקף וגם תיכף ומיד מחויב לצאת כמוהר"ר אשר הנ"ל ואין לכמוהר"ר אשר שום דין ודברים ופ"פ בעולם עוד על הבית ויקום ביד הקונה בלי שום מוחה ומעכב וערעור ופקפוק בעולם. כל הנ"ל יצא לפסק גמור מאתנו ואף שהבתי' הנ"ל יהי' נמכרים יותר מסך הנ"ל עד שמנה עשר אלפי' אין ליורשים הנ"ל שום טענה וערעור ופ"פ ודין ודברים בעולם כלל וכלל ב"ה לכל תוקף ועוה יו' א' ר"ח אלול תיו סם זיין לפ"ק מק"ק קרינקי יצ"ו בהתוועדות המדינה.

ל. ע"ד הפסק שנפסק מהמאורים הגדולים גאוני' רבנים מארבעה ראשי קהלות דמדינות ליטא יצ"ו שרשות להמדינה למכור מנחלאות ומכתים של האחים הקצינים כמוהר"ר אליעזר וכמוהר"ר יונה ז"ל לסילק העקרמט שכיד השר הגדול הדוכס אונטר קנצלר וגם לסלק החוב של האלוף המ' הראש כמוהר"ר אשר כהר"ר אהרן מק"ק ווילנא כפי הפסקים שכידו על סך חמשת אלפים על בית חומה שהי' שייך לכמוהר"ר אליעזר ז"ל שדר עכשויו בה כמבואר בפסקי הנאוני' הנ"ל יו' א' ר"ח אלול דהאינדא. בכך ע"פ פסק הנ"ל מכרנו את הבית חומה עם כל השייך לה' שבק"ק ווילנא שהי' שייך לכמוהר"ר הנ"ל הן בניני' וקרקעו' עם הכל כאשר לכל להאלוף כהר"ר שמרי' כמוהר"ר יקותיא"ל זלמן סק"ק בריסק ולא נשאר שום שיור כלל וכלל כי הכל נמכר במכירה גמורה שרירא וקיימא לחלוטין ולצמיתות לו ולזרעו עולמית בהחלטה גמורה והמדינה באחריות שלא יהי' ערעור מיורשים של האחים ז"ל עבור המכירה הנ"ל כפי פסק הנאוני' הנ"ל שאין ליורשים שום טענה ופ"פ בעולם כמבואר שם וידור כהר"ר שמרי' וב"כ בהשקט ובטח הוא וב"כ בבית הנ"ל בלי שום מוחה ומעכב וערעור מהם ורשות לעשות עם הבית והשייך לו כאות נפשו ואם יהי' ח"ו ערעור מאיזה ערל ופריץ על הבית הנ"ל או האחריות של סך חמשת אלפים שסילק כהר"ר שמרי' להאלוף הראש כמוהר"ר אשר על כמוהר"ר אשר הנ"ל ועל סך שמנה אלפים שסילק כהר"ר שמרי' להדוכס הנ"ל קיבל על עצמו האחריות ואין להמדינה שום אחריות עבור סך הנ"ל נטשה היום

בהקנאה גמורה כתיקון חז"ל בכל אופן המועיל ומחני בכל לישני דשטרא דלא כאסמכתא זכו ולזכות ולראוי ולמשמרת לדורי דורו באנו על החתו בהתוועדו המדינה דהאידנא ונעשה בכל תוקף מעשה המדינה היום יו' א' ר"ח אלול תיו מס זיון לפ"ק פ"ק קרינא יצ"ו.

ל"א. ע"ד הקנין הכית חופה של המנוח הקצין כמוהר"ר אליעזר ז"ל שנקנה להאלוף כהר"ר שמרי' כמוהר"ר יקותיאל כנזכר מעב"ל. בכך על אופן זה נעשה המכירה הנ"ל שמחויב כהר"ר שמרי' הנ"ל לשלם במזומנים סך חמשת אלפים להאלוף הראש כמוהר"ר אשר כהר"ר אהרן מק"ק ווילנא מה שמגיע חוב גמור על בית הנ"ל כנזכר מעב"ל. ותוך ששה שבועות מהיום מחויב לסלק סך הנ"ל עד הא' וגם מחויב כהר"ר שמרי' הנ"ל להוציא מהדוכוס האבליג' בח"י המנוח הקצין כמוהר"ר אליעזר הנ"ל שבא לידי מהשר פ' זוא... וכל הספראוויש ודעקרטויש שביד הדוכוס אונטר קענצליר על הכית הנ"ל מחויב כהר"ר שמרי' להוציא הכל מירו ולמסור הכל להאלופי' נאמני המדינה שבק"ק בריסק. ואם לא יקיים כל המכואר כנ"ל אזי הקנין כמ"ל ומכוסל לגמרי ואין לכהר"ר שמרי' שום נגיעה כלל וכלל להכית הנ"ל ובמיל מעיקר' הקנין הנ"ל ואם יהי' על הקצין הנ"ל כפי ראות עיני האלופי' רוזני' מנהיגי ק"ק בריסק יצ"ו. כל הנ"ל נעשה בפנינו יו' הנזכר מעב"ל לראוי באנו על החתום.

ל"ב. ע"ד שקניתי הכית חומה שבק"ק ווילנא מהמדינה שהיה שייך הכית הנ"ל להקצין מוהר"ר אליעזר ז"ל. בכך מודה אני ח"מ שבשעת הקנין הנ"ל הכית חומה הנ"ל הותנה תנאי מעורש ותנאי כפול שיש להמדינה ארכ' וזמן עד ר"ח כסלו תשחית לפ"ק שהרשות להכריז כרוזי כב"ה שבאם יסלקו יחיד או רבים מתושבי ק"ק ווילנא ומכ"ש באם יתנו תוך רביעית שנה הנ"ל אחר הכרזה יותר מסך הנ"ל יהי' שייך המותר למו ששייך והכית יהי' קם ביד הקונה השני באופן שכל אשר יקנה מחויב להתקשר שלא יבא ח"ו הכית לעולם לידי ערלי'. ואף אני ח"מ התקשרתי את עצמי שלא יבא הכית ח"ו לידי ערלי' לעולם וכל נכסי דאית לי ודעתיד אני למקני כולחון יהון אחראין וערכאין שלא יבא הכית לעולם לידי ערלי'. וגם התרצתי ליתן עוד ארכעה שבועו' זמן נוסף על רביעית שנה שרשות לאנשי ק"ק ווילנא כשיתנו סך הנ"ל אזי יקום הכית ביד הקונה ע"פ אופנים הנ"ל ואם לא יהי' קונה בתוך זמן הנ"ל שיתן סך כנ"ל אזי קם הכית עם כל השייך לו הקרקע ובניני' עולמות בידי וב"ב ואין עוד שום פ"פ בעולם בעסק הנ"ל. כל הנ"ל הודאתי בהודאה גמורה לראוי באתי על החתום יו' מידי כנ"ה ב"ק ועבור המתנות ארכעה שבועות נוסף על רביעית שנה הנ"ל מחויב הקונה השני לשלם רווחים מסך הנ"ל עצה"ה כ"ה יו' ג', ג' אלול תמוזיון לפ"ק ק"ק קרינא יצ"ו.

נא שמרי' בן לא"א כמוהר"ר זלמן בפנינו חתם האלוף כהר"ר שמרי' הנ"ל בח"י דלעיל, בכך אשרנו וקימנו כדחזי נא' אברהם בן הר"ר יהודא זלח"ה שמש דק"ק הוראדני בוועד המדינה ק"ק קרינק. ונא' שמעון בלא"א הרב החסיד מוהר"ר אברהם ישראל יעקב כהנא ז"ל דינא וספרא דמתא ק"ק הוראדני פה בוועד המדינה יצ"ו.

ל"ג. ע"ד החלוקים שהי' בין האלופים רוזני קציני מנהיגי רו"ט ק"ק ווילנא ובין האלוף המ' הקצין הראש כמוהר"ר הילל מחזיק מכם ישן דמדנתינו יצ"ו בעסק החירות של מכם הנ"ל. בכך יצא מאתנו שאחר האוחוואלי דהאידנא יהי' כפי תוקף כתבי' שביד הרוזני' מנהיגי' הנ"ל ועד כלות אוחוואלי יצא מאתנו לפסק שנתינו' סטארי רוסקי האלופי' רוזני' הנ"ל הם מוחזקים נגד הקצין הנ"ל שעליו להביא ראיה כפי טענותיו ודין יקוב בנייהם כפי הכירור שיהי' וכפי הפסק שיצא יהי' גם למפרע שכל אוחוואלי אם יזכה הקצין הנ"ל נגד ק"ק ווילנא מחויבים לשלם מה שמגיע מהסוחריו. ועל המכם ישן הקצין כמוהר"ר הילל מחזיק נגדם שהרוזני' מנהיגי' מחויבי' להביא ראוי ועפ"י הכירור יהי' ג"כ נדון למפרע כפי הפסק ובירור הנ"ל. כל הנ"ל יצא מאתנו לפסק ויקוי' בכל תוקף ועזו בתוקף מעשה המדינה. ב"ה יו' ב' ג' אלול ת"ט ז' ל' פ"ק קרינא בהתוועדות המדינה יצ"ו.

נאם הק' שאול בהרב המופלג כמוהר"ר יהושע העשיל זצ"ל נבחר מק"ק בריסק דליטא ונאם הקמן מרדכי זיסקינד כהר"ר משה ז"ל רומנבורג ונאם משה בלא"א החסיד מוהר"ר ישראל יעקב זצ"ל ח"ה ונא' שלמה... ונא' יצחק אשכנזי

ל"ד. ע"ד הכתב שיצא בוועד האידנא מהאלופי' רוזני' מנהיגי קציני ראשי מדינו בעסק החירות דמכם ישן שנתכרר שבני הקהל האלופי' רוזני ק"ק ווילנא פטורים ליתן שום פרומה כמכואר בכתב שכירם. בכך גם ידינו תכון עמם בכל תוקף ועזו שפטורים להבא ליתן כי (מכלות אוחוואלי דהאידנא) החית' על מכם ישן הנ"ל ועל העבר לא אכדו זכויותיהם לתבוע בכך כל הנ"ל יצא מאתנו בכל תוקף ועזו דמעשה המדינה, ב"ה יו' א' ב"ך אלול תמוזיון לפ"ק קרינא בהתוועדות המדינה יצ"ו

נא' הק' שאול בהרב המופלג כמוהר"ר אברהם יהושע העשיל זצ"ל, נבחר מק"ק בריסק דליטא ונא' הקמן מרדכי זיסקינד כהר"ר משה רומנבורג ונא' משה בלא"א החסיד מוהר"ר ישראל יעקב זצ"ל הכהן.

ועד תומס תנ"א

ל"ה. (1) באשר ראה ראינו שתים שהן ארכע ביד האלוף המרוסם הרב המופלא כמוהר"ר יהודה ליב נר"ו כמוהר"ר יוסף ז"ל מק"ק פינסק אשר כבר זכה וזיכה את הרבים

(1) הסכמה לסי' דברי חכמים מאת ר' יהודה ליב פוחאווישערי. חס"ד (המבורג) תנב(—נג). השוה גם לעיל סעיף י"ח.

ויצא לו מוניטין בעולם ע"י שני חיבוריו הקדושים ספר "קנה חכמה" ו"דרך חכמה" ועתה העיר ה' את רוחו להדפיס עוד שני חיבורים דברים מהודרים כזוהר הרקיע מהירים מאירים כספירים דברי תוכחה ומוסר דברים מחודשים בעניני שבת ותשובה ורכות כהנה ולקוטי דינים מחודשים מדברי פוסקים האחרונים ומספרי היראה וכי קרא את שם "דעת חכמה" "ומקור חכמה". והמפורסם אין צריך ראייה, שכוונתו לשם שמים לזכות בהם את הרבים ולפעלא מבא אמרין יאשר חיליה אשר על כן ידינו תיכון עמו וזרועינו תאמצנו והסכמנו להביאם אל בית הדפוס ויפוצו מעינותיו חוצה. ותוקף גזרתנו כגזרת נח"ש שעד כלות עשרה שנים מעת כלות הדפסת הספרים האלה לא יודפסו ספרים החמה שנית בשום דפוס בלתי הורמנא ורשות המחבר הנ"ל. כ"ד המאורות הגדולים הנאונים הרבנים דראשי קהלות ליטא יצ"ו החותמים לכבוד אכסניא של תורה היום יום א' בטו"ב אדר תנ"א לפ"ק בהתוועדות קודש ק"ק האמ"ק.

נא' הק' שאול החונה בק"ק בריסק דליטא  
 ונא' הק' מרדכי זיסקינד בהר"ר משה ז"ל רוטנבורג החונה בק"ק הראדנא  
 ונא' הצעיר יואל באמ"ו הגאון כמהר"ר יצחק אייזיק ז"ל החונה בק"ק פינסק  
 ונא' הצעיר הלל בא"א מהר"ר יונה ז"ל החונה בק"ק ווילנא  
 ונא' הצעיר יצחק מאיר בן אמ"ו הגאון המפורסם כמהר"ר יונה ז"ל תאומים  
 החונה בק"ק סלוצק

(סוף יבוא)

# תולדות קדוש החדש בעדת הקראים

מאת

א. ש. האלקין

לזכר אבי נ"ע

דר ש. פוזננסקי, בציינו את דרך החשבון בקדוש החדש, שהנהיגו הקראים זה לא כבר במקום ראיית הירח, שהיתה מקובלת אצלם מיום הוסדם, מעיר כי יכך הקראים מותרים בלי הסוס-הלב על עקר שהגנו עליו אבותיהם בקנאתם למעלה מארץ שנים ואשר שמש סלע מחלוקת ביניהם ובין הרבנים<sup>1</sup>. ואכן חזיון מפליא הוא. כל המכיר את הנטייה הטבעית שבכל דת לשמור על כל המנהגים, ההולכים ומצטברים כמשך הדורות, ואת הקשי לעקור אותם מתוך חיי העם, לא יבין איך זה קמו אנשים ושנו את דת אבותיהם ובפרט בשאלה, שהכדילה את עדתם, אולי יותר מכל שאלה אחרת, מתוך שאר בני ישראל. הלא שנים על שנים נלחמו בענין קדוש החדש, ונאמרו כמה דברי חרפות וגדופים משני הצדדים, ומענתם היותר מכרעת של הקראים היתה, כי בעלי התלמוד בקבלם את החשבון עזבו את ברית אבותם, הפרו מצוות מפורשות והלכו אחרי הכלי הגוים, והנה עמדו וכמלו את דבריהם הם והלכו גם הם אחרי הכלי הגוים.

אולם לא נצדק אם נחליט, כי אמנם הוציאו הקראים "ישן מפני חדש" בקלות ראש וכשויון נפש. מלחמת-דברים קשה קרמה להחלטה, והיא עוררה הלוקי דעות בין בעלי הראיה ובין בעלי החשבון כמשך שלשים שנה ויותר, אם גם לפנים נשמעו קולות כודדים, שהדגישו את הצרך כחלוף השמה. כתביהם של הקראים מעידים, כי מחלוקת הריפה התנהלה מסביב להצעה, ועדת הקראים היתה כמרוקחת עד, שהוכרו השלום על יסוד התנאים החדשים.

את פרשת המחלוקת הפנימית אני אומר להרצות במאמרי זה. דברי לקוחים בעקר מתוך כתב-יד בספריה אשר על יד מכללת קולומביה, המכיל כתבים מעטו של סולטנסקי ואגרת בשאלה זו מאת פירקוביץ<sup>2</sup>. ידעתי, כי אני מרחיב עוז כנפשי לחכנם לתוך תחום שאינו שלי, כיון שזאת היא בעיה מתימטית, אבל ראש המאמר יסוב על שאלות היסטוריות, ויש בו ענין לרבים.

1) Zeitschrift für Hebraische Bibliographie (1910) xiii, 5-6.

2) סימן הכתב-יד הוא XB93—H26, אפרים דיינרד מעיד על עצמו כי הוא הוציא את

אגרת פירקוביץ בגאונים-סופרים שלו, אולם לא עלה בידי להשיגו.

ויצא לו מוניטין בעולם ע"י שני חיבוריו הקדושים ספר "קנה חכמה" ו"דרך חכמה" ועתה הקיר ה' את רוחו להדפיס עוד שני חיבורים דברים מהודרים כזוהר הרקיע מזהירים מאירים כספירים דברי תוכחה ומוסר דברים מחודשים בעניני שבת ותשובה ורכות כהנה ולקוטי דינים מחודשים מדברי פוסקים האחרונים ומספרי היראה וכי קרא את שם "דעת חכמה" "ומקור חכמה". והמפורסם אין צריך ראייה, שכוונתו לשם שמים לזכות בהם את הרבים ולפעלא טבא אמרין יאשר חיליה אשר על כן ידינו תיכון עמו וזרועינו תאמצנו והסכמנו להביאם אל בית הדפוס ויפוצו מעינותיו חוצה. ותוקף גזרתנו בגזירת נח"ש שעד כלות עשרה שנים מעת כלות הדפסת הספרים האלה לא יודפסו ספרים ההמה שנית בשום דפוס בלתי הורמנא ורשות המחבר הנ"ל. כ"ד המאורות הגדולים הנאונים הרבנים דראשי קהלות ליטא יצ"ו החותמים לכבוד אכסניא של תורה היום יום א' בטו"ב אדר תנ"א לפ"ק בהתוועדות קודש ק"ק האמ"ק.

נא' הק' שאול החונה בק"ק בריסק דליטא

ונא' הק' מרדכי זיסקינד בהר"ר משה ז"ל רוטנבורג החונה בק"ק הראדנא

ונא' הצעיר יואל באמ"ו הגאון כמהר"ר יצחק אייזיק ז"ל החונה בק"ק פינסק

ונא' הצעיר הלל בא"א מהר"ר יונה ז"ל החונה בק"ק ווילנא

ונא' הצעיר יצחק מאיר בן אמ"ו הגאון המפורסם כמהר"ר יונה ז"ל תאומים

החונה בק"ק סלוצק

(סוף יבוא)

## תולדות קדוש החדש בעדת הקראים

מ א ת

א. ש. האלקין

זכר אבי נ"ע

דר ש. פוזננסקי, בציינו את דרך החשבון בקדוש החדש, שהנהיגו הקראים זה לא כבר במקום ראיות הירח, שהיתה מקובלת אצלם מיום הוסדם, מעיר כי יכך הקראים מותרים בלי הסוס-הלב על עקר שהגנו עליו אבותיהם בקנאתם למעלה מאלף שנים ואשר שמש סלע מחלוקת ביניהם ובין הרבנים<sup>(1)</sup>. ואכן חזיון מפליא הוא. כל המכיר את הנטיה הטבעית שבכל דת לשמור על כל המנהגים, החולקים ומצטברים כמשך הדורות, ואת הקשי לעקור אותם מתוך חיי העם, לא יבין איך זה קמו אנשים ושנו את דת אבותיהם ובפרט בשאלה, שהכריזה את עדתם, אולי יותר מכל שאלה אחרת, מתוך שאר בני ישראל. הלא שנים על שנים נלחמו בענין קדוש החדש, ונאמרו כמה דברי חרפות וגדופים משני הצדדים, וטענתם היותר מכרעת של הקראים היתה, כי בעלי התלמוד בקבלם את החשבון עזבו את ברית אבותם, הפרו מצוות מפורשות והלכו אחרי הכלי הגויים, והנה עמדו ובטלו את דבריהם הם והלכו גם הם אחרי "הכלי הגויים".

אולם לא נצדק אם נחליט, כי אמנם הוציאו הקראים "ישן מפני חדש" בקלות ראש ובשויון נפש. מלחמת-דברים קשה קדמה להחלטה, והיא עוררה הלוקי דעות בין בעלי הראיה ובין בעלי החשבון כמשך שלשים שנה ויותר, אם גם לפנינו נשמעו קולות בודדים, שהדגישו את הצרך בחלוקה השטחית. כתביהם של הקראים מעידים, כי מחלוקת חריפה התנהלה מסביב להצעה, ועדת הקראים היתה כמקרה ער, שהוכרז השלום על יסוד התנאים החדשים.

את פרשת המחלוקת הפנימית אני אוסר להרצות במאמרי זה. דברי לקוחים בעקר מתוך כתב-יד בספריה אשר על יד מכללת קולומביה, המכיל כתבים מעטו של סולטנסקי ואגרת בשאלה זו מאת פירקוביץ<sup>(2)</sup>. ידעתי, כי אני מרחיב עוז כנפשי להכנס לתוך תחום שאינו שלי, כיון שזאת היא בעיה מתימטית, אבל ראש המאמר יסוב על שאלות היסטוריות, ויש בו ענין לרבים.

(1) xiii, Zeitschrift für Hebraische Bibliographie (1910) 5-6.

(2) סימן הכתב-יד הוא X93—H26, אפרים דייכרד מעיד על עצמו כי הוא הוציא את

אגרת פירקוביץ בגארות-סופרים שלו, אולם לא עלה כונו להשיגו.

א.

בתוך שאר החלופים, שקבע ענין בין תורת היהודים ובין תורתו כלל גם את ענין קדוש החדש. הוא דחה את הקבלה, שיש לקדש את החדש על פי החשבון, זאת אומרת על פי כללים, שעובדו על יסוד הידיעות כתכונה וכחשבון, המאפשרים את קביעת הירחים והשנים מבלי להסתמך כל עקר בחופעות הטבע, וצוה לקהל עדתו להחזיר את המנהג הקדום ולקבוע את החדש על סמך ראייה ממשית בעדות, וכי (3). ונחלקו הדעות בנמוק חדושו זה של ענין. יש אומרים כי השאיפה לשנות ממטבע שקבעו ראשונים, שנולדה בעמיה של המרידה במסורת הרבנים, היא שגררה אחריה כמה חלופים לשם שנוי בלבד מבלי להבחין בין המעון זריקה ובין הראוי לשמירה (4). יש סבורים, שתנאים חצוניים השפיעו על ענין בנדון זה. נמצאו בני מקרא, שבארו כי מפני שאיימו עליו הרבנים שימסרוהו למלכות כמורד ויחייב את ראשו לקליף, אלץ להמלט בתחבולה זו, שילך בדרך הישמעאלים (5). ור' סעדיה גאון האשים אותו שהוא החניף למושלמים בקבלו את שיטתם וקוה להכנות ממנה ולקבל איזו שררה כדי שתתפשט שמתו הכופרת (6). ואולם יש לחשוב כי אמנם כונתו היתה להחזיר עטרה לישנה ולדחות

א.

(3) בתוך קטעי ספר המצוות לענין שהדפים הרכבי (זכרון לראשונים, VIII) אין הפרק העוסק בקדוש החדש נמצא עוד אבל עדים רבים בקיימים את ההשערה שענין הוא שחדש את הראיה, גם עבריים גם מוסלמים. ראה את אוסף הזכרונות על דבר ענין בספרו הרוסי של הרכבי 'רשימות לתולדות הקראות', פטרסבורג, 1897, עמ' 26-41 (אף כי עקר מגמתו היא להוכיח על הקרבה בין תורת הקראים ובין תורת הצדוקים; וכדאי להוסיף שגם פוזננסקי מקבל את ההשערה הזאת, הרבעון הצרפתי, XLIV (1902), עמ' 168 ואילך) ועמ' 51; גרץ-שפר, ג' עמ' 442; איזידור לאעב הוא האחד הרוחה את ההשערה שענין חדש את הראיה, ומיחס את החדש לאחד מתלמידיו, ברם קשה להסכים לעיועורו זה למרות ראיות המובאה מסלמן בן יוחיים. הרבעון הצרפתי, XIX (1889), עמ' 211-212.

(4) זאת היא סברתו של אברהם בן ר' יוסף שלמה הלוצקי [אנן ישיר] דיינרד. 'משא קרית', עמ' 96. גם נובאווער נוטה לכאור זה. ראה Aus d. Petersburger Bibliothek עמ' 5.

(5) דעה זו רווחת בין הקראים, אלא שנתמזגו בה שני מומנטים. הספור על דבר התנקשות חכמי התלמוד בנפשו של ענין מצוי לרוב אצל הקראים הקדמונים (ראה פוזננסקי ברבעון הצרפתי, שם, עמ' 162 ואילך). על יסוד הספור הזה שאין לו רגלים (הרכבי שם, עמ' 36-37 ופוזננסקי שם, עמ' 164) בנו אלו מחקרים האחרונים, שהתנגדו לראית הירח ושאלו להניח את החשבון, את ההשערה כי רק מאונם השתמש ענין בשנוי הזה שהוא בעקר תחבולה למצא חן בעיני הכליה. ראה צמח דוד לרי' דוד כוכיזוב, עמ' 93, ובכתבי של פולטנסקי דף 5' עמ' א', בירו שרק כוון חדש נתנו בזה למנוק הנפוץ בין הרבנים ועיין בחקרה הבאה.

(6) הראשון, שספף עליו אשמה זו, הוא ר' סעדיה גאון, כנראה מן הציפטה המובאה מאמר חלוק הקראים והרבנים (בספר לקושי קדמוניות לפינסקר, נספחים), עמ' 103, ועיין שם, 96. גם קראים אחרים מאמתים דעה זו כגון סהל בן מצליח זכרון לראשונים, 225 V Jewish Quarterly Review 240. הרכבי קבל ערותו זו של ר' סעדיה וגם חקר ונא לירו מסקנה שהמלומד המושלמי אשר ממנו הושפע ענין ואשר הסית אורח להתעלות בזה בעיני הכליה הוא אבו חניפה. יאהרבוך פיר יודישע געשיכטע ii (1899), עמ' 110-112, וגם פוזננסקי (הרבעון הצרפתי, שם,

מנהג שבא מקרוב (7), ועדיין לא קנה לו זכות קיום שלמה בתוך העם, שהרי בתקופת ענין אנו עומדים עוד לפני מחלוקת ר' סעדיה גאון וכן מאיר, שבה התלקחה מלחמה מסכיב לסמכותו של החשבון בקביעת השנה הישראלית (8). בכלל אין לדחות השקפת מתנגד בהטלת דופי, וראוי לבקש פתרון, שמקורה מעורה בפסיכולוגיה של המתקן. ברם, לא נרד לעמק השאלה הזאת כיון שאיננה מגוף המאמר.

כמדה גדולה עורר חדושו זה פולטוס חריף בין בני עדתו ובין היהודים הנאמנים. ואין לתמוה. אם כרב החלופים נטה לו לדרך, שהיתה זרה מעיקרה לחכמי ישראל ולעם כלו, העפיל אל דינים ומנהגים, שצמחו מתוך חיי העם והשקפותיו, העו פניו כלפי התלמוד אשר כל הנוגע בו כנוגע ביסוד הסמיים את העם, הרי לא היתה הסכנה גדולה כי ינחו בני ישראל אחרי תורתו החדשה של ענין וסיעתו, ואמנם מסתבר, כי התפשטות הקראות באה כלה בתקופתה הראשונה כשהיא מצאה מן המוכן מספר רב של אוכלוסין שהיה כדעתם למרוד (9). וספק אם הצליחה התנועה לעשות נפשות בין אלו, שדעתם מיושבת עליהם ויכלו לראות ראייה ברורה את הדרך אשר תלך בה הכתה החדשה הזאת. לא כן בענין קדוש החדש. אין לכחד, שכבי זין חד היה להם לקראים.

כאן הרי לא חדשו, לא הרסו מבצרים קיימים מאז ומעולם, ולהפך כאן הרי באו להגן על הישן (10). באו לעמוד בפני מנהג חדש. עוד לא התבסס קדוש החדש על פי החשבון (11) ורבו עוד המערערים עליו. ומחלקת בן מאיר ור' סעדיה גאון תוכיח. הטא נחטא להיסתוריה אם נראה את מלחמתו של בן מאיר רק כרדיפה אחרי הכבוד, ולוא גם אחרי כבוד הישיבה בירושלים (12). יתר על כן, אף אם נטען, שלא היתה זאת מחלוקת לשם שמים, הסתמך בכל זאת כמענות חזקת, שאלמלא כן, כיצד מצא לו אזנים בין היהודים? ואם נקבל את עדותם של הקראים הלא היו יהודים, שהסכימו לדעתם של

עמ' 167) סומך עליה, (עיין J. Q. R., X, 242) ראה גם מאנן ב. J. Q. R. סדר חדש, XII, 133 ועמ' 286: עתה אתם בתוך מלכות ישמעאל והם אוהבים לשומרי הודש בירח ולמה תיראו מן רבנין.

(7) בורנשטיין בחתקופה יוד-סיו, עמ' 362, וראה להלן.

(8) ראה להלן.

(9) גרץ-שפר, ג', 185 ואילך; הרכבי, ענין מיסוד רת הקראים ביאהרבוך פיר יודישע געשיכטע, ii (1899), עמ' 107 ואילך; שמונזי, דברי ימי ישראל, ב' 179 ואילך.

(10) אמנם לא חדש ענין כזה (בכסול החשבון) מאומה אך החזיר את הסדר הקדום ליושנו.

גרץ-שפר, ג' 190 ועיין ציון י"ז, עמ' 442.

(11) פוזננסקי ב. J. Q. R., X, 158; בורנשטיין, מחלוקת רסיג וכן מאיר (ספר חיובל לסוקולוב).

עמ' 154 ואילך, וביחוד עמ' 169. גם לאעב רוצה להניח שהלוח היהודי לא נתקן בצורתו

האחרונה עד למאה השביעית לכל המוקדם, שם עמ' 209-212.

(12) פוזננסקי שם, שם; מלצר, תולדות ר' סעדיה גאון (אנגלית) 72 הערה 148. בורנשטיין,

מחלוקת רסיג, עמ' 22 ואילך. אך למותר הוא לברר כי לא עצם השאלה השנויה במחלוקת מסייעת

לדברינו, אלא יחסם של החולקים כאל ענין שעוד לא נקבע כל צרכו, ודבריו של בורנשטיין בכל

המאמר הנ"ל מועילים מאד להכנת כל האמור למעלה.

הקראים בענין קדוש החדש<sup>(13)</sup>, והיה נזק גדול עלול לצאת לתורתם של בעלי התלמוד. עוד זאת, קביעת השנה היא באמת יסוד כהי הצבור היהודי. העבור, הדחיות, ראשי החדשים מכריעים כמועדינו, ואם יתגלה קרע בלוח השנה העברי הוא מפורסם יותר ומבדיל את שתי הסיעות יותר מכל ההבדלים האחרים. ואכן כשהלוח עפ"י החשבון נתקבל בכל תפוצות ישראל בהשפעת ר' סעדיה גאון, הריב בין שתי הכתות כמעט שהשתתק, ורק הקראים הוסיפו עוד להתוכח ולהוכיח את מעות הרכניים על פניהם. ואולם ראוי לציין, שהם שולחים את דבריהם בעקר נגד ר' סעדיה גאון, כפי שתעיד מחברתו של פוננמקי<sup>(14)</sup>.

אם כה ואם כה. ראיית הירח בתור תנאי קודם להכרזת החדש הכא נעשתה ליסוד מוסד אצל הקראים. וההבדל הזה, נוסף על שאר החלופים בלוח ביניהם ובין הרכניים, הרחיק אותם עד, שראו אלו את אלו כבני שתי דתות. והקראים אחזו בדרכם זו כמשך כל ימי תולדותיהם עד לפני כשבעים שנה. קדוש החדש אצל הקראים, היה כך בקצור<sup>(15)</sup>: אין חדש פחות מכ"ט יום ולא יותר משלשים. לפיכך, אם רואים את הירח בליד השלשים אותו יום מקודש והחדש שעבר חסר. ואם אין הירח נראה, או מפני שעוד לא התרחק דיו מן השמש, או מפני סבות מונעות כגון שמים מעוננים, מעברים את החדש שעבר, ומקדשים את החודש למחרתו גם אם לא נראה הירח, יוצא מזה שאין ראוי לעשות חדש חסר ולקדש יום שלשים אלא בראייה, אמנם לעשות חדש מלא... אין צורך בראייה<sup>(16)</sup>. אם יהיו ימים מעוננים ארבעה חדשים רצופים מעברים את כולם, והחמשי חסר, גם בלא ראייה, שאין יותר מארבעה חדשים מלאים<sup>(17)</sup>. אולם חדשים חסרים אין עושים יותר משלשה רצופים. מלבד החקים היסודיים האלו ועוד אחרים הנזכרים להלן נקבעו הלכות גם בענין קבלת העדים ואיזו מהם כשרים<sup>(18)</sup>. חלול שבת לשם ראייה אסור<sup>(19)</sup>, וכיוצא בדברים כאלה שאינם נוגעים לעניננו כאן.

(13) פוננמקי, שם, שם, ולא דבריו: «אלו נתקבלה הדעה כי הלל הוא שקבע את הלוח כי עתה לא רק פורה לבטלה אלא סכלות היתה זאת מצד בן מאיר אשר התאמר, אם בצדק ואם לא להיות מצאצאי הנשיא, לעורר מרד נגד הלוח, אשר יסרו בן משפחתו וארץ ישראל קבעתהו לחק לישראל. ראה גם מלפני, שם, עמ' 79, הערה 159.

(14) פוננמקי, שם, שם, ולקופי קדמוניות, נספחים, עמ' 33: «הם הרכניים עושים בעזרת שרי את המועדים שני ימים יום אחד בראיית הירח ויום אחד כאשר היו עושים לפנים ועם כל זה הם חוקרים ודורשים, ויש מהם שהאיר השם עיניהם והניחו חשבון העבור הנתון למען חבור (כל"ו כרו לאחד את קהל ישראל) ושבו אל דרך האמת במצות ה' ביד נביאיו» (מאגרת סה"ל בן מצליח).

The Karaites Literary Opponents of Saadia Gaon (15)

(16) אדרת אליהו ל' אליהו בשיצוי (דפוס אודעסא) הלכות קדוש החדש, פרק י"א.

(17) שם, דף ו' עמ' ב'.

(18) בורנשטיין מוצא סמוכין בין התקנה הקראית הזאת ובין התוספתא (ערכין פ"א), אף כי ברי ל', שהראשונים לא חשדו במציאותה. ספר היוכל להרכבי, מחלקה עברית, 83—84.

(19) מאלף הוא הרין שלהם, כי אסור לקבל עדות הרכנים, אבל עדות הישמעאלים נאמנת מפני, שדעתם כדעת הקראים. אדרת אליהו, ז' ב.

למרות קבלם את הראייה לא יכלו הקראים מעולם לכמל את החשבון<sup>(20)</sup>, להסתלק לגמרי ממסגרות שכליות, הרי גם ידיעה פשוטה זו, כי אין לצפות להתגלותו של הירח החדש, אלא עד עבר זמן קבוע לשעותיו ולדקיו, למן התחלת החדש שעבר, תלויה בשכל. ובפרט, היו מוכרחים להשען על בינתם כשקרב סוף החדש ואת הירח לא יכלו לראות מפני איזו סבות מונעות, כגון שמים מעוננים. גם הקראים הודו, שבשעת הדחק צריך למסוך על ידיעה שכלית. כמו כן צריך להזהר ולהזהיר מפני ערכוב אור הירח הישן עם אור החדש, שכן בסוף החדש כשהישן כמעט, שהאפיל או החדש זה אך האיר, יש מקום למעות. ולפיכך השתמשו גם הקראים בכללים ידועים, והיותר חשובים שבהם, הם קצי הראייה והחקרבות<sup>(21)</sup>.

קצי הראייה הם סכום ארך הירח ורחבו, או קשת הרוחב, כפי שהוא נקרא כפי חכמי התוכנים. אורך הירח מורה על רחקו מן השמש ורחבו מורה לנו על גבהו מן האפק. והקראים השתמשו בקצים הללו כדי לקבוע שעור הירח עד שיראה לעין. הרמבים היה סבור, שלמטה מכ"ב מעלות אי אפשר לראות את הירח, אבל הקראים הפחיתו את המספר. ר' אהרן בן אליהו בעל "גן עדן" עוסק רק בקשת הראייה בין השמש ובין הירח ואינו נשען עליו<sup>(22)</sup>. ר' אליהו באשיאצי רמז, כי אפשר לראות את הירח גם בהיותו בן י"ב מעלות או אפילו פחות<sup>(23)</sup>. יצחק החוזה הציע בפירושו כי מותר לקדש ירח שסך מעלותיו מגיע ל"ג זו דקים, והאחרונים בין הקראים, כפי שנראה להלן, טענו, שאפשר להפחית עוד<sup>(24)</sup>.

החקרבות הן סימנים מקובלים. העוזרים כקביעת ראש חדש, כשאין לראות את הירח<sup>(25)</sup>. בורנשטיין מונה חמש<sup>(26)</sup>: (1) החקרבה ע"י מלאים וחסרים, שאחרי ארבעה

(20) שלא כדעת הרכנים כשעה שמנהג הראייה קיים. משנה תורה, הלכות קדוש החדש, פרק ג', ב.

(21) «והנה קביעת הימים והחדשים אצל הקראים בזה האופן מוציאים חשבון קצת הראייה בעיקרי התכונה לפי כל מקום וכחו וע"פ החשבון הוא קובעים ימי החדשים אם מלא ואם חסר... ועכ"ז נעזרים גם בראייה». ספר אפריון עשה לו, פרק ד' (נדפס אצל נויבאווער—Aus d. Petersburger Bibliothek) גם מתולדותינו אנו יוצא מפורש כי בזמן שהיתה עוד הראייה נוהגת הרבו להעזר בחשבון ועסקו במדע התכונה בחריצות. וראה בורנשטיין, מחלוקת רס"ג, עמ' 29 ואילך.

(22) הכללים דלהלן לקוחים בעקר ממאמרו של בורנשטיין בספר היוכל להרכבי, עמ' 98—104.

(23) גן עדן, דפוס גולווא ענין קה"ח, פרק יב. כנראה אין ר' אהרן מחשיב את שעור קצי הראייה. שכן אין הוא מונה אותם בין החקרבות (פרק י"א), ובאין סיכין הקרבה אמתו הוא נזיר לעשות שני ימים מספק, ובקשת הראייה הוא נוטה רק אם עברו שתי שעות מזמן שקיעת השמש עד שקיעת הירח, ובקשת ראייה שהוא בין עשר וי"ד מעלות הוא מסופק אם יראה או לא יראה. וראה את השנותיו של ר' אליהו בשיצוי עליו באדרת אליהו, קה"ח פרק מ"ז.

(24) בורנשטיין בספר היוכל להרכבי, עמ' 98; וראה את השנותיו של בעל אור הלכה בפרק י"ב.

(25) אור הלכה פרק י"א: בורנשטיין שם, שם. ראה פרק ב' ו"ג.

(26) בורנשטיין מציין כי אלו «לא היו מיוסדות על חשבונות מדויקים ולא היו כי אם פרי בחינות גפות», שם, 103. אעפ"כ אין ספק שהיסוד היה חשבוני ולוא גם רעוע, וכן יאמר בעל אור



מלאים עושים את החמשי חסר, ואחרי שלשה חסרים עושים את הרביעי מלא. (2) ההקרה ע"י הירח הישן, כלומר, אם נראה הירח סמוך לפני נץ החמה, כידוע שיתכסה שני ימים וחצי ולא יראה עד ליום השלישי. (3) ההקרה עם השמש, שאם נראה הירח יחד עם השמש בשקיעתה בתחלת החדש, ברור, כי כבר אפשר היה לראות את הירח אמש ויום אתמול היה ראש החדש. (4) ההקרה מכעוד היום גדול, אם נראה הירח כשעתים ויותר לפני שקיעת החמה, סימן, שכבר נראה אור הירח ימים קודם, וזה סוף יום ב' בחדש. (5) הקרבות השרות, אם זרח הירח שעתים אחר שקיעת החמה כבר אפשר היה לראותו אמש והערב הוא ערב יום ב' בחדש. בניסן ובתשרי, אם אין סימני הקרה מספיקים, עושים שני ימים ר"ח מספק. שכן יש בהם מועדים שחייבים כרת על הלולם.

מתנגדם היותר חריף במחלוקת בין ראיה וחשבון היה ר' סעדיה גאון (27). ומי יודע, אם לא חיתה אותה שעה שעת סכנה לכל אופן קדוש החדש, שהיה נהוג בין בני ישראל. כימי של רס"ג קמו אויבים לכל תורת העבור, הנהוגה בכבל, לא רק מתוך הקראים, אלא מבין בעלי תלמוד עצמם. ר' אהרן בן מאיר, ראש ישיבת ירושלים, ערער על סמכות שמתם ודרש שהסנהדריה בירושלים יושב לה כהה הראשון ותכריע כמקדם בקביעת חדשים ושנים (28). וכשנתנלתה שאלה למעשה, שהיתה עלולה לפלג את עם ישראל לכתות, בקביעת זמני המועדים היה גלוי, שרחוק עוד עם ישראל מהיות בדעה אחת ובחסממה בתורת העבור והקביעות (29). לפי דבריו של רס"ג נהגו בני ישראל מאז ומעולם עפ"י החשבון (30). ובה פתח פתח לערעורים והשגות לא רק מצד הקראים אלא גם מקרב הרבניים (31). אמנם צריך להתחשב עם תקופתו של הגאון. כימינו הלא למותר הוא לפסוק, כי חכמינו היטיבו לעשות כפתחם את דרך החשבון, כיון שראו כי ראיה ממש אינה עוד בגדר האפשר (32). ואדרבה, הקראים כנסינום להשיב את הנעשה למרות

הלבנה, עתידים אנו להוכיח שכל דרכי ההקרות מיוסדים על החשבון, עמ' 16. ואמנם ראה שערים ז-ט, ושכמו בראשית שער י'.

(27) שם, 100-101. ועיין עוד, גן עדן, ענין קה"ת, פרק יא-יב; אדרת אליהו, ענין קה"ת, פרק י"ד; אור הלבנה, שער ו'.

(28) ראיה לדבר פולמוס של הקראים עמו במשך מאות שנים המצויין בחוצפתו ובעזרתו. ועיין במחברתו של פוזננסקי הנ"ל.

(29) ראה מלפני, תולדות רס"ג, עמ' 72; בורגשמיין, מחלוקת רס"ג, 25.

(30) מוסף, שהוכררה המחלוקת בין רס"ג וכן מאיר, אנו יודעים על הסכנה הגדולה, שנשקפה אז לאחזרות העם. ראה מלפני, שם, עמ' 84; בורגשמיין, מחלוקת רס"ג, עמ' 28-29.

(31) מענותיו של רס"ג ידועות לנו מן הציטטות, המובאות בספרי חכמינו או בספרי הקראים, על מנת להשיב עליהן, עיין בורגשמיין, שם, עמ' 160 והערות.

(32) מובן מאליו כי לאחר ששקפו הרחוקה וסכנת הפרוד לא ארבה עוד אפשר היה להורות על האמת, עד כמה שהיתה ברורה להם, ולהעריך את הפלג תי"ו של ר' סעדיה גאון על יסודה. רוב חכמינו שעסקו בשאלה הכירו כי הכרח היסטורי הוא שהוליד את כל הלוח הבנוי על החשבון. פזור עם ישראל ורוחק תפוצותיו כנעו את אפשרות השמוש בשטה הישנה וצריך היה לעבד לוח

התנאים, שהביאו לידי כך, נחגו מנהג חשוכים וגזרו גזירה המתנגדת לאפשרות. אבל בשעת מעשה, וכיחוד בשעת סכנה, אי אפשר לגלות זאת ברבים או אפילו להכירו. הכרח הסתורי הוא בכחינת לא ידענו ואינו טענה, אלא רק מה שעומד מאז ומעולם הוא הטעון שמירה. ברם הקראים מצאו להם כר נרחב והתנפלו על הרס"ג בשצף קצף לקעקע את כל בנינו.

סוף יבא

שיהא ידוע ומוכן לכל ישראל בכל מקום שהם. ראה בורגשמיין, שם, עמ' 159. ולפיכך היו מהם שגלו, כמו ר' האי גאון, כי זה שאומרים שכתב ר"ם ז"ל קנה הוא שדחה את האסיקורוס, או ר' אברהם בר חייא בעל סוד העבור שכתב: "והם לפי תשובת המינים ולסחתם נהג מנהג התשובה שאדם רשאי להשיב להם בכל התשובה שיראה לו שהוא שובר את דבריהם" (מוכאים אצל פוזננסקי, 159 X, J. Q. R. אמנם גם נעשו נסיונות לפשר בין דברי ר' סעדיה ובין בעובדות ההיסטוריות (בורגשמיין שם, עמ' 161 ואילך). קשה יותר משפטו של פינסקר, אשר למרות הכבוד הרב, שהוא חולק לחכמינו, נכר, כי המפורל בספרות הקראים הפגיע עליו את רשומיה: "אוסר שהרס"ג ז"ל הוא היה הראשון אשר הסב המרידות הזאת בלב הקראים נגד הרבנים ע"י תשובותיו עליהם..... שהוא ז"ל בעצמו כקנאתו אשר קנא לתורה שבע"פ הפריז מעט על המדה..... לדוגמא..... מקידוש החדש.... הכחיש הידוע והחלים שכבר כימי חכמי המסנה היו מקדשין ג"כ רק עפ"י החשבון והקביעות, העיני האנשים האלה ינקר? ובה נתן מקום למעון עליו..... כמו שמענו עליו בזה ג"כ רבים מגדולי הרבנים כר' חסאן הריון ור' יצחק ב"ר ברוך ור' אברהם בר חייא ובעל יסוד עולם וזולתם..... לקו"ק, נספחים, 13-14.

ז) שער השני, סימן י"ו, עמוד יג, א. — אם הבעל יכול לבטל גט על תנאי.  
 ח) שער השני, סימן כ"ט, עמוד טו, א. — ישראל שנשמתד מהו שיגרש את אשתו  
 שהוא משומד.

5. תשובות הגאונים, חמדה גנוזה, ירושלים תרכ"ג:  
 א) סימן כ"ז, עמוד ה, ב. — מים שאין להם סוף; סימנים.  
 ב) סימן נ"א, עמוד י, א. — ישראל שנשמתד מהו שיגרש את אשתו כשהוא  
 משומד.  
 6. תשובות הגאונים, הוצ' ר' נ"נ קורנל, וויען תרל"א:  
 סימן ע"ז, עמוד ט, א. — בעל שאמר אין לי אחים, וקרוב למיתתו אמר יש לי אחים.  
 7. בית נכות ההלכות או תורתן של ראשונים לרמ"ם הורוויץ, פרנקפורט ע"מ תרמ"ב:  
 א) ח"א, הלכות קצובות דרב יהודאי גאון, הלכות גיטין, צד 29. — עדים שאינם  
 יודעים לכתוב ולחתום.  
 ב) ח"ב, שו"ת דרב נוטרונאי גאון, צד 14. — מאן דמיקלע באתרא דלית בה  
 ספרא יהודאה.  
 8. שו"ת הגאונים, ווילנא תרמ"ה:  
 א) סימן קס"ג, עמוד כג, א-ב. — בעל שבקש לפרוש בים הגדול ולצאת שלא  
 ברשות האשה, אם חייב לכתוב לה גט או לא.  
 ב) סימן קפ"ז, עמוד כו, ב. — אם הבעל יכול לבטל גט על תנאי.  
 9. זכרון לראשונים וגם לאחרונים, תשובות הגאונים, הוצ' הרכבי, ברלין תרמ"ז:  
 סימן תקל"ה, 263-264. — מסירת מודעה בגיטין.  
 10. תשובות גאוני מזרח ומערב, הוצ' יואל מיללער, ברלין תרמ"ח:  
 סימן יז, עמוד ו, ב. — עגונה שאמרה אני אניח כתובתי לבעלה ואמחול לו עליה.  
 11. מפתח לתשובות הגאונים לר"י מיללער, ברלין תרנ"א:  
 פרק כ"ב, עמוד 148, ס"ק ע'. — הבעל שטבע במים שאין להם סוף.  
 12. הלכות פסוקות סגן הגאונים, הוצ' ר"י מיללער, קראקא תרנ"ג:  
 הלכות יבם וחליצה, סימן צ"ח, עמוד 56. — ארוסה שנפלה לפני יבם משומד.  
 ב) הלכות יבום וחליצה, סימן ק"ח עמוד 59. — הבעל שביטל את הגט קודם  
 שיפול הגט לידי אשתו.  
 ג) הלכות יבום וחליצה, סימן קי"ג, צד 61. — אלמנה או ארוסה שנפלה לפני  
 יבם משומד.  
 13. שו"ת הגאונים מן הגניזה אשר במצרים, הוצ' ר' לוי גינצבורג, ח"ב, ניוארק תרס"ט:  
 א) עמוד 153. — הנהרג בדרך ואין מי שרואהו כלל ולא מי שמעיד על הריגתו  
 ב) עמוד 230. — חרש שיכול לדבר מתוך הכתב אם יכול לנרש.  
 ג) עמוד 233. — עדים שאינם יודעים לחתום על הגט.

## העגונה בשו"ת הגאונים והראשונים

ס א ת

### מיכאל היגער

בהצאתי לקונגרס של המשפט העברי בירושלים בשנה שעברה על שאלת העגונה  
 דנתי בענין הלכות עגונה והראיתי על ההצעות השונות, שהוצעו ע"י חכמי ישראל לתיקון  
 מצב העגונה. בהצאה ההיא הזכרתי את החכמים הראשונים, שטפלו בשאלת העגונה  
 כתשובותיהם; ועמדתי על הסיבות השונות, המביאות את נשי ישראל לידי עינות.  
 רצוני במאמר הזה להציע ביבליוגרפיה שלימה בענין העגונה בספרי שו"ת של  
 הגאונים והראשונים, מימות הגאונים הראשונים עד זמן ר' יוסף קארו ז"ל. והנני כולל  
 ברשימה זו שאלות העגונה, הנולדות מפאת שנויים בנוסח הגט; וגם שאלות הרנות  
 בעגון הבעל מחמת טורדת וכיוצא בכך.

א.

### שו"ת הגאונים

1. שו"ת של הגאונים, קושטמדינה של"ה:  
 א) סימן קס"ג, עמוד כו, א. — בעל שבקש לפרוש בים הגדול ולצאת שלא  
 ברשות האשה.  
 ב) סימן קפ"ז, עמוד ז, ב. — אם הבעל יכול לבטל גט על תנאי.  
 2. שו"ת של הגאונים, פראג ש"נ:  
 סימן רל"ח. — עדים שאינם יודעים לקרות גט אשה.  
 3. שו"ת מהגאונים, ממטובה שניז:  
 א) סימן קס"ג, עמוד יט, ב. — בעל שבקש לפרוש בים הגדול ולצאת שלא  
 ברשות האשה.  
 ב) סימן קפ"ז, עמוד כב, ב-כג, א. — אם הבעל יכול לבטל גט על תנאי.  
 4. שערי צדק, תשובות הגאונים, שאלוניקי תקנ"ב:  
 א) שער ראשון, סימן כח, עמוד ד, ב. — אלמנה שנפלה לפני יבם משומד.  
 ג) שער ראשון, סימן נ' עמוד ז, ב. — ארוסה שנפלה לפני יבם משומד.  
 ד) שער ראשון, סימן נ"ג, עמוד ה, א. — יבמה שנפלה קמי יבם משומד.  
 ה) שער השני, סימן כ-ג, עמוד ט, ב-י, א. — המקדש אשה והלך למדינת הים  
 ותפשוהו שם ונמצאו ממנו גט בעל כרחו ובטלו,  
 ו) שער השני, סימן י"א, עמוד יב, א. — ע"ד גט על תנאי.

שׁוּת הַרְאִשׁוֹנִים

שׁוּת הַרְיִף, וואַרשאַ תרמ"ד:

- א) סימן כ"ה, עמוד ז, ב-ה. ב. — הבעל שאמר גט של אשתו מזויף הוא.
  - ב) סימן נ"ד, עמוד יא, ב. — מי שטבע בים או במים שאין להם סוף, ותבעה האלמנה כתובתה מיורשים.
  - ג) סימן קי"ח, עמוד כ, א. — קדושין על תנאי.
  - ד) סימן קי"ט, עמוד כ, א. — עדות עכו"ם מסיח לפי תומו.
  - ה) סימן קכ"ב, עמוד כ, א-ב. — ע"ד ראובן שקדש את רחל והלך לו לסורח ספרד ונשא שם אשה אחרת, ואמר אשב עם זו זמן ועם זו זמן.
  - ו) סימן קס"ב, עמוד כב, ב. — כמי שטבע במים שאין להם סוף ועברה האשה ונשאת, אם יש לה שתשבע ותטול כתובתה או לא.
  - ז) סימן קס"ג, עמוד כב, ב-ג, א. — ראובן פירש לים ומת ולא הקירו עליו שראוהו שמת, היאך הדין כמונות אשתו ויתומיו.
  - ח) סימן קס"ה, עמוד כו, ב. — ע"ד הירושה של ראובן שנהרג ולא הכירו אותו.
  - ט) סימן קפ"ב, עמוד כ"ט, ב. — בענין מים שאין להם סוף, אם בר ההוראה לא הורה אלא שנשא האשה בעצמו, אם משמתינן ליה או לאו.
  - י) סימן קפ"א, עמוד כט, ב. — מי שטבע במים שאין להם סוף, אם נאמין עדות עכו"ם שיאמר מת.
  - יא) סימן רי"ד, עמוד לד, א-ב. — ראובן נשא אשה והיא מיאנה לילך עמו למדינתו.
  - יב) סימן רט"ז, עמוד לד, ב. — ראובן שאמר לאשתו לילך עמו למקום אחר או לצאת שלא בכתובה, היאך הדין.
- שׁוּת ר' יוסף אב"ן מינאש, וואַרשאַ תרל"ל:
- סימן קס"ט, עמוד כד, ב. — ע"ד בת קול או מביעות קלא כגט להתיר עגונה.
- תשובות הרמב"ם, הוצ' א"ח פריימן, ירושלים תרצ"ד:
- א) סימן קנ"ח. — היתר עגונה עפ"י עדות גוי מסל"ת.
  - ב) סימן קנ"ט. — היתר עגונה עפ"י עדות גויח מסל"ת.
  - ג) סימן ק"ס. — היתר עגונה כשהקירו על שמו ושם קירו עם סימנים שבלתי מוכחים.
  - ד) סימן קס"א. — היתר עגונה עפ"י עד אחר.
  - ה) סימן קס"ט. — מהו לישא אשה על אשתו המורדת עליו.
  - ו) סימן ק"ע. — יבמה שמורדת על היבם.
  - ז) סימן קע"א. — מי שגירש אשתו סתם ואח"כ אמר לא גרשתיה אלא על סנת שלא תנשא לפלוני.

- ח) סימן קע"ב. — גט שנכתב כנוי השם בסוף השיטה והשם עצמו בראש השיטה.
  - ט) סימן קע"ד. — גט על תנאי.
  - י) סימן קע"ה. — מי שגירש את אשתו ואחר שנשאת לאחר הוציא לעז על קידו הנט.
  - יא) סימן שו"ח. — גט על תנאי; גוי מסל"ת.
  - יב) סימן שנ"א. — כ"ל היוצא במלחמת בית דוד כותב גט כריתות לאשתו.
4. מעשה הנאונים מהכמי שוים הקדמונים ורש"י ז"ל, הוצ' א. עפשטיין ופריימאן, ברלין תר"ע:
- סימן ס"ה, עמוד 65. — אלמנה שנפלה לפני יבם משומד.
  - 5. תשובות חכמי צרפת ולותיר, הוצ' ר' יואל מילדער, וויען תרמ"א:
    - א) סימן ט"ו, עמוד ח. ב — מ. ב. — היתר עגונה ע"י שליח לקבלה.
    - ב) סימן ס"ג, עמוד לט. א — מ. ב. — ע"ד עדות קרוב להתיר העגונה.
    - ג) סימן ק"א, עמוד נח. ב — נט. ב. — יצא שם בעירו כי נהרג ולא נתברר הדבר.
  - 5a. ספר הישר לרבינו תם, הוצ' מפיצי נרדמים, ברלין תרנ"ח:
    - א) סימן י"ד. — ט"ו, עמודים 25 — 28. — שנויי שמות בניטין.
    - ב) סימן כ"ד, עמודים 39 — 42, תשובה לרבינו שמואל ורבותינו שכפריש. — ע"ד מורדת.
    - ג) סימן כ"ה — כ"ו, עמודים 42 — 47, תשובה לר' יום טוב, ותשובה לאבי העגונה. — ע"ד היתר עגונה כגט של מומר, שלא כתבו שם המשומד כגט.
    - ד) סימן צ"ב, עמודים 190 — 192. — בענין אין מעידין בנהרג אלא עד ג' ימים.
6. שׁוּת הַרְשֵׁב"א הַמְיוֹחֶסֶת לְהַרְמַב"ן, זאָקוֹוִי תַקִּנ"ח:
- א) שאלה קי"ט, עמוד לד. ב. — אם פסולי עדות נאמנים להחמיר כמו שנאמנים להקל.
  - ב) שאלה קכ"ה, עמודים לה. ב — לו. ב. — ע"ד המקדש בפסולי עדות דרכנן או המגרש בפסולי עדות דרכנן.
  - ג) שאלה קכ"ח, עמודים לו. א — לה. א. — ע"ד מים שאין להם סוף; נכרי מסל"ת; ופסולי עדות להחמיר.
  - ד) שאלה קס"ב, צד ט"ב א' — ב'. — ע"ד מומר לע"א שקדש בת ישראל אם נאמר אפקעינהו רבנן לקדושין מחמת עגון.
7. שׁוּת הַרְשֵׁב"א, ח"א, ויניציאה ש"ה:
- א) סימן תקצ"ז, עמוד צו. א. — עד אחד בנהרג.
  - ב) סימן תקצ"ח, עמוד צו. א; סימן אלף קס"ג. עמוד קס. א; סימן אלף קע"ו, עמוד קסב. ב; סימן אלף קצ"א. עמודים קסו. ב — קסז. א; סימן אלף ר"ח, עמודים קסז. א — ב; וסימן אלף רי"ג, עמוד קע. ב. — שנויים בשמות ובנוסח הגט.
  - ג) סימן תתקפ"ב, עמוד קמ. א. — כמעיד על אשה שמת בעלה, אם צריך לומר וקברתיו.

(ד) סימן אלף קס"ב, עמודים קנט. ב — קס. א. — ע"ד מומר לע"א שקדש בת ישראל.  
 (ה) סימן אלף רמ"ז, עמוד קעז. ב — קעת. א. — אם כופין את היבם לחלוץ את היבמה, כשיש ספיקות בגט האשה.  
 (ו) סימן אלף רנ"ב, עמודים קעת. א — ב. — היבם טען שהאלמנה היא זקוקתו, והאלמנה טוענת שאינה זקוקה לו.  
 8. שו"ת הרשב"א, ח"ב, ליוורנו תי"ז:  
 סימן ל"ב, עמודים יב. א — יג. א. — באשה שהלך בעלה למדינת הים, והעידו שנהרג בעלה, והאפטרופוס טוען שפסולי עדות הם.  
 9. שו"ת הרשב"א, ח"ד, שאלוניקי תקס"ג:  
 (א) סימן קצ"ז, עמודים לח. א — ב. — שנויים בנוסח הגט.  
 (ב) סימן ר"א, עמודים למ. א — ט. א. — עתים חלים עתים שומה מהו שיגרש.  
 (ג) סימן רנ"ו, עמוד נ. ב. — גירושין על תנאי.  
 10. שו"ת הרשב"א, ח"ה, ליוורנו תקפ"ה:  
 סימן צ"ד, עמוד יח. ב. — שנויים בגט.  
 11. שו"ת הרשב"א, ח"ו, ווארשא תרכ"ח:  
 סימן ג', עמודים א. א — ב. — מי שהוציא קול על אשה שהיא מקודשת.  
 12. שו"ת הרשב"א, ח"ז, ווארשא תרכ"ח:  
 (א) סימן תל"ח עמוד ל. ב. — ע"ד תנאי בגט.  
 (ב) סימן תק"ז, עמוד לג. ב. — שנויים בשמות ונוסח הגט.  
 13. שו"ת להרשב"א ז"ל וזולתו מן הרבנים ומן הגאונים זצ"ל, קושטא רע"ז:  
 (א) סימן י"ח. — תנאי בגט.  
 (ב) סימן פ"ז. — שנויים בשמות ונוסח הגט.  
 14. אור זרוע דרי' יצחק מווינא, זיטאמיר תרכ"ב:  
 (א) ח"א, הלכות יבום וקידושין, סימן תר"ה, עמוד פכ. א. — שומרת יבם שנפלה לפני מומר.  
 (ב) ח"א, הלכות יבום וקידושין, סימן תרנ"ב, עמודים צ. ב — צא. א. — אשה שבאה מחמת טענה לנדוניה עד שיגרש שלא תתענן.  
 (ג) ח"א, הלכות עגונה, סימן תרפ"ח — תרפ"ט, עמוד צז. א. — ע"ד האשה שהלכה היא ובעלה למדינת הים ובאה ואמרה מת בעלי.  
 (ד) ח"א, הלכות עגונה, סימן תרצ"ז, עמוד צז. א. — לאה באת לפני כ"ד ואמרה ראובן אמר לי שמת בעלה, וראובן כחש ואמר לא ידעתי וגם לא אמרתי לה; בענין הכל נאמנן להעיד על אשה שמת בעלה.  
 (ה) ח"א, הלכות עגונה, סימן תרצ"ב, עמוד צז. ב. — להעיד על אדם שנהרג ע"י סימני גופו להתיר את אשתו.  
 (ו) ח"א, הלכות עגונה, סימן תרצ"ג, עמוד צז. ב. — צח. ב. — דין להשווא אשה ע"פ עדות עכו"ם.

(ז) ח"א, הלכות עגונה, סימן תרצ"ד, עמוד צח. ב. — עדות עכו"ם בספליח ביבם שמת.  
 (ח) ח"א, הלכות עגונה, סימן תרצ"ה, עמוד צח. ב. — ענין עדות עכו"ם במסלית.  
 (ט) ח"א, הלכות עגונה, סימן תרצ"ו, עמוד צח. ב. — בענין ירושלמי סוף יבמות, מצאו שטר כתוב מת פלוני או נהרג פלוני.  
 (י) ח"א, הלכות עגונה, סימן תרצ"ז, עמוד צח. ב. — בענין פסולי עדות לעדות אשה.  
 (יא) ח"א, שו"ת, סימן תשד"ט, עמוד קד. ב. — עכו"ם שהעיד שיהודי אחד נהרג, ולא היה שום יהודי שיצא באותו יום מן העיר רק יהודי החוא.  
 (יב) ח"א, שו"ת, סוף סימן תש"ם — סימן תשס"א, עמוד קיג. א. — אם כופין את הבעל לגרש את אשתו, כשקדש אותה היה רואה היטב ואח"כ נסתמא.  
 (יג) ח"א, שו"ת, סימן תשע"ח, עמוד קמז. א. — בענין אשה שהיא עתים שומה עתים חלומה, אם יש לה תקנה להתגרש.  
 15. שו"ת מהר"ח אור זרוע, לפסיוא תר"כ:  
 (א) סימן נ', עמוד יד. א. — עגונת יבמה.  
 (ב) סימן ע"ו, עמודים כד. א — ב. — ענין עדות מסיה לפי תומה.  
 (ג) סימן צ"ו, עמודים כז. ב — כח. ב. — אנוסים שהעידו שראו בעודם אנוסים שפלוני נהרג.  
 (ד) סימן קי"ה, קמ"ז, עמוד לו. ב — לו. א. — זקוקה למשומד.  
 (ה) סימן קכ"ו, קכ"ז, עמודים למ. ב — מא. ב. — גירושין בע"כ של בעל; מסירת מודעה.  
 (ו) סימן קנ"ז, עמוד נא. א. — ב. — גירושין בע"כ של בעל; ביטול הגט.  
 (ז) סימן רכ"א, עמודים עב. ב — עד. א. — בתולה שנאנסה והיא ארוסה, והארום נשא אשה אחרת.  
 (ח) סימן רכ"ח, עמוד עז. א — ב. — לוי הוציא שם רע על אשתו שהרה לזנונים מרם נשאת, ועתה היא תובעת שיכפוהו בשומי לגרשה וליתן כתובתה.  
 16. שערי תשובות למהר"ם כ"ד ברנך, ברלין תרנ"א:  
 (א) סימן י', עמודים 3 — 4. — יבם הרוחה את יבמתו מליבם ולחלוץ.  
 (ב) סימן נ"ג, עמודים 17 — 19 — בענין מורדת.  
 (ג) סימן תצ"ד, עמוד 64. — בענין מורדת.  
 (ד) מפתחות כפי מה שהם בכ"י פארמא, סימן קע"א, עמוד 78. — מי שבא לגרש את אשתו שלא תזקוק ליבם ואין אשתו אצלו.  
 (ה) כתב יד אמשטרדם, סימן צ"ג, עמוד 131 — 132. — בענין חליצה ברעכד.  
 (ו) סוף סימן צ"ד עמוד 132. — ברין חליצה פסולה.  
 (ז) סימן ס"א, עמודים 159 — 161. — על מעשה בא' שקידש בפני ע"א קרוב וע"א רחוק.

- 18. תשביץ דרי שמשון ב"ר צדוק, תלמידו של ר' מאיר טרופטנבורק, קריסונא שפ"ו:
  - (א) דיני חתן, סימן תס"ט, עמודים מה. א - ב. - אדם שטבע במים שאין להם סוף, והלכה אשתו ונשאת בלא התרת חכם.
  - (ב) דיני גיטין, סימן תע"א, עמוד סו. א. - בענין מורדת על בעלה.
- 19. שו"ת להרא"ש, ויניציאה שס"ז:
  - (א) כלל י"א, ס"ק ז', עמוד כב. א. - אלמנה זקוקה ליבם ונפלה קטטה בניניהם, ורוצה שתתיבם לאחיו הקטן.
  - (ב) כלל י"ז, ס"ק י"א, עמוד לב. א. - מותר שגרש אשתו ולא הזכיר בנט שם שקראו הנוצרים.
  - (ג) כלל י"ז, ס"ק י"ב, עמוד לג. א. - כן מותר אחר, יוסף בן שמעון, הניח שם אביו וקרא שמו יוסף בן שמואל, ואח"כ גרש את אשתו באותו שם החדש.
  - (ד) כלל י"ח, ס"ק ט', עמוד לד. א - ב. - בענין ע"א מסית לפי תומו בעדות אשה.
  - (ה) כלל י"ח, ס"ק י"ב, עמוד לד. ב. - ראוכל דח בטכריה ושלח גט לאשתו לצפורי ע"י גוי בהרשאה מקויימה ומנה את שמעון הדר בצפורי שליה לגרש את אשתו ומכירין בצפורי חתימת עדיו ההרשאה ועדי הגט.
  - (ו) כלל ל"ב, ס"ק ג', עמוד נב. ב; כלל מ"ד, ס"ק ד', עמוד עא. א. - גט ע"י שליח.
  - (ז) כלל ל"ה, ס"ק א', עמוד נה. א. - אם יכולין ב"ד לעשות תקנה בקדושתן.
  - (ח) כלל ל"ה, ס"ק ב', עמודים נה. א - גט. א. - אחד שקידש אלמנה אחת במטבת שאולה, והחזירה את המטבת להמשאיל.
  - (ט) כלל מ"ב, ס"ק א', עמודים סו. א - ב. - אשה נכפית, אם יוכל לגרשה בעל כרחיה.
  - (י) כלל מ"ב, ס"ק ב', עמוד סו. ב. - איש שנעשה סומא בשתי עיניו אם כופין אותו להוציא את אשתו.
  - (יא) כלל מ"ג, ס"ק א' - ב', עמודים סו. ב - סח. א. - אשה הכאה לבעלה מכה שאין לו גבורת אנשים ותוכעת גט וכתובה.
  - (יב) כלל מ"ג, ס"ק ג', עמוד סח. א. - האומרת שבעלה ממורף ורוצה שיגרשנה אם כופין אותה.
  - (יג) כלל מ"ג, ס"ק ד', עמוד סח. א - ב. - אשה הכאה אחר י' שנים במענה בעינא חוטרא לידא, ודין כפייה.
  - (יד) כלל מ"ג, ס"ק ה', עמוד סח. ב. - אדם שאומרים עליו שהוא סרוס חמה ויש בו סימנין, אם יש לכופו לגרש.
  - (טו) כלל מ"ג, ס"ק ו', ח', עמודים סח. ב - סט. א; ס"ק י"ג, עמוד ע. א. - אם כופין אותו לגרש במענת מאים עליו.
  - (טז) כלל מ"ג, ס"ק ז', עמוד סח. ב. - בדבר הנכלים הנושאים במקומם אשה והולכים למקום שאין מכירין ונושאים שם נשים על נשותיהם.

- (ח) סימן מ"ח, עמוד 168. - בענין מורדת. א. - אדם שטבע במים שאין להם סוף, והלכה אשתו ונשאת בלא התרת חכם.
  - (ט) סימן פ"א, עמוד 188 - 190. - אם יכולין להכריח להארום שיבא ויכנסנה במקום שקדשה.
  - (י) סימן צ"ז, עמודים 192 - 193. - בענין מים שאין להם סוף, אם נשאת.
  - (יא) כתב יד פראג, סימן ק"ל, עמוד 280. - יבמה שנפלה לפני מוכה שחין; וגם יבמה שנפלה לפני משומר.
  - (יב) סימן ש"ה - ש"ט, עמודים 285 - 286. - בענין מורדת.
  - (יג) סימן שע"ה, עמוד 336. - דין יהודי שנטבע אם יש להתיר אשתו.
17. שו"ת מהר"ם ב"ר ברוך, בוראפעסט תרנ"ה:
  - (א) סימן ר"ג, עמוד ל. א. - בעל שנדר לעלות לא"י ויש סכנה להוליכה אשתו ועוברת.
  - (ב) סימן ר"ג, עמוד לז. ב. - לח. ב. - בענין ארום אחד שאינו רוצה לכנסו או לפטור את ארוסתו.
  - (ג) סימן רנ"א, עמוד לח. ב. - בחור אחד שקידש אשה ע"י שליח ע"מ לכנסה במקומה, ועתה רוצה שתכוא אליו והדרכים משוכשים.
  - (ד) סימן ש"כ, עמוד מט. ב. - בענין מים שאין להם סוף.
  - (ה) סימן שע"א, עמוד נה. ב. - יהודי אחד נהרג ואשה אמרה שבעלה היה כנון שיש לו שומא, אם נאמנת על זה.
  - (ו) סימן תצ"א, עמוד סח. א. - יבמה שיש לה ב' יבמות, הגדול משומר והקטן במדה"י.
  - (ז) סימן תקע"כ, עמודים עז. ב - עח. א. - גוי אחד מסל"ת שהרגוהו גוים את בעלה בספינה, וגוי אחר מסל"ת שהשליכהו חי למים, והאשה תוכעת כתובתה ושויתורה לינשא.
  - (ח) סימן תר"ב, עמוד פד. א. - אדם שטבע במים שאין להם סוף, והאשה נשאת בלא התרת חכם.
  - (ט) סימן תתס"ז, עמוד קטז. א. - יבמה שנפלה לפני יבם ויש לו אשה; או אין לו אשה ורוצה ליבם והיא אינה רוצה.
  - (י) סימן תתקמ"ז, עמודים קלד. ב - קלה. א. - בענין מורדת.
  - (יא) סימן תתקע"א, עמוד קמ. ב. - מים שאין להם סוף.
  - (יב) סימן תתקצ"ג, עמודים קמו. א - ב. - בענין בחור אחד שקידש בתולה אחת לחוכא ואמלולא.
  - (יג) סימן תתרכ"א, עמוד קנז. ב. - בענין מורדת.
  - (יד) סימן תתרכ"ב, עמודים קנז. ב - קנה. א. - שומרת יבם שנפלה לפני משומר להכעיס, ונשאת לבחור בן ברית בלא התרת שום מורה.
  - (טו) תקנות, עמוד קנט. א. - ע"ד היבם שרוצה לעגן היבמה לפחות לה מנכסי מלוג שלה והנכסים שאחזה לה סחמת בעלה.

(יז) כלל מ"ג, ס"ק י"ב, עמוד סט. ב — ע. א. — התוכעת לבעלה שיגרשנה לפי שאין לו גבורת איש ואינה תוכעת כתובתה.

(יח) כלל מ"ג, ס"ק י"ג, עמוד ע. א. — אשה שטענה ואמרה שדעת בעלה לילך לארץ אחרת והיא יראה שלא תשאר עגונה, אם כופין אותו לתת גט לזמן או לישבע שלא יצא מן העיר עד שופטור אותה.

(יט) כלל מ"ה, ס"ק ב', עמוד עא. א. — שנויים בנוסח הגט הכא מארץ המרחק.

(כ) כלל מ"ה, ס"ק ד', עמוד עא. ב. — גט ע"י שליח.

(כא) כלל מ"ה, ס"ק ה', עמוד עא. ב. — שליח לקבלה בנט אחר שליח לקבלה, אם מנוי שליחות השני הוי ביטול שליחות הראשון.

(כב) כלל מ"ה, ס"ק ח', עמוד עב. א. — בענין ראובן שאמר לבי עדים כתבו גט ותנו לאשתי.

(כג) כלל מ"ה, ס"ק י', עמוד עב. ב. — שליח שהביא גט ואין בידו כתב שליחות.

(כד) כלל מ"ה, ס"ק י"ג, עמוד עג. ב. — גט שאינו משורטט כ"כ שטות, או שלא נכתב בכתיבה אשורית מרובעת או שדבוקות האותיות, במקום עיגול.

(כה) כלל מ"ה, ס"ק מ"ו, עמוד עג. ב. — שנויים בגט.

(כו) כלל מ"ה, ס"ק י"ח, עמודים עג. ב. — ער. א. — שכיב מרע שצוה לסופר ולעדים שיכתבו ויתנו גט לאשתו, ונטרפה לו השעה, אבל קודם שמת נתנו לה הגט.

(כז) כלל מ"ה, ס"ק י"ט, כ"ב, עמוד עד. א. — שנויים בגט.

(כח) כלל מ"ה, ס"ק כ"ה, עמוד עד. ב. — עה. א. — שנויים בגט הכא מארץ רחוקה, במקום עגול.

(כט) כלל מ"ה, ס"ק כ"ח, עמוד עה. א. — גט על תנאי, ובעלה מת קודם הזמן, אם היא מותרת ליבם.

(ל) כלל מ"ו, ס"ק א', עמודים עה. ב. — עז. ב. — שכיב מרע שנירש על תנאי ונכתב התנאי בתוך הגט.

(לא) כלל נ"א, ס"ק א' — ב', עמודים פב. א — פג. ב. — מת הנמצא, ויש מי שמכיר צורתו וכננון ארוך וקצר ובטביעות עין וגם היה בקבורתו, אך לא ידע אם הוא בעלה של אשה זו וגם לא העיד על שם מקומו.

(לב) כלל נ"א, ס"ק ב', עמוד פג. ב. — מסל"ת עם קצת אמתלאות מעסקיו.

(לג) כלל נ"א, ס"ק ג', עמוד פג. ב. — פד. א. — מים שאין להם סוף.

(לד) כלל נ"א, ס"ק ד', עמוד פד. א. — שני עדים העידו זה אחר זה שמת בעלה, ויש מקצת הכחשה ביניהם.

(לה) כלל נ"א, ס"ק ו', עמוד פד. א. — סימן מוכחק בראש הנהרג, ושאר הגוף אכלוהו חיות.

(לו) כלל נ"ב, ס"ק א'. עמודים פד. א — ב. — היבם אינו רוצה לחלוץ ליבמתו עד שיתנו לו דבר קצוב.

(יז) כלל נ"ב, ס"ק ה', עמודים פד. ב. — פה. א. — אחר מיתת הבעל אמר אחד שהוא היה אחיו.

(יח) כלל נ"ב, ס"ק ח', עמוד פה. א. — מי שכפוהו ב"ד לחלוץ ומסר מודעא ובטול כל מודעא וחלץ, ואח"כ שלח המודעא לבי"ד.

20. בשמים ראש, להרא"ש ולשאר גדולי הראשונים, קראקא תרמ"א:

(א) סימן קל"ו, עמודים טט. א — נ. א. — גוי מסל"ת, תוך שני ימים למביעת הבעל, ולא הגיד שם עירו.

(ב) סימן קל"ז, עמוד נ. א. — איש עם בנו נמצאו הרוגים, אחד ניכר כפרצוף ואחד בכל מצבשיו.

(ג) סימן רע"ג, עמוד עט. א. — אשה אומרת לא מת, וגוי מסל"ת אומר מת.

(ד) סימן רע"ד, עמוד עט. א. — אחד העיד ששמע מגוי מסל"ת שפלוגי נהרג.

(ה) סימן שפ"ד, עמוד קח. א. — יבם מומר אם זוקק לחליצה.

21. זכרון יהודה, לר' יהודה בן הרא"ש ז"ל, בערלין תר"ו:

(א) סימן י"ח, עמודים ג. ב. — ד. א. — אשה נשבעה שבועת התורה שלא לינשא לשום אדם אלא לראובן, והלך ראובן לדרכו ולא בא.

(ב) סימן צ"ב, עמוד סה. ב. — נא. ב. — העיד שראה בעלה הרוג מוטל לפני ביתו, ואחר הקירה ודרשה חזר ואמר שמתחילה נהרג בכיתו ולכסוף גרוהו החוצה.

(ג) עמודים נא. ב. — נב. א. — יצא שם בעיר שראובן נהרג, ואח"כ בא שמעון וארס את אשת ראובן.

(ד) עמודים נב. א — ב. — מים שאין להם סוף.

22. שו"ת הר"ן לר' נסים גירונרי, קעניגסברג ת"ר:

(א) סימן נ', עמודים ו. א — ה. א. — ישראל מומר מסל"ת שמת פלוגי המומר.

(ב) סימן מ"ו, י"ז, עמודים טו. ב. — טז. ב. — הכעל נשבע לבדתי וגרש את אשתו.

(ג) סימן ל"י, עמודים כב. ב. — כד. א. — בענין קול קדושין שהוציא אחד שקרש אשה פלוגית.

(ד) סימן ל"ב, עמודים כה. א — כו. ב. — אשה שנדרה על דעת קרוב שלא תנשא בלא רשותו, והקרוב הולך בדרך לא טוב ומענן אותה.

(ה) סימן ל"ג, עמוד כז. ב. — כח. ב. — מעידין בדבר ברור שמת בעלה כארץ מרחקים, אבל לפי עדותם נשתנה שם בעלה כארץ היא.

(ו) סימן ל"ח, עמוד ל. א. — לא. א. — שמעון נשבע לילך לא"י, ואשתו מסרבת לדעת אחריו.

(ז) סימן מ"ג, עמודים לד. ב. — לו. א. — אחר שנשבע על דעת רבים שלא לבטל הגט והשליחות מערער על הגט והשליחות.

(ח) סימן מ"ז, עמודים לח. ב. — מ. ב. — יבמה שנפלה לפני יבם מומר, ויש עדים מעידים שהוא מת.

(ט) סימן נ"ג, נ"ה, עמודים מו. ב. — מז. ב. — אפטרופוס מיתומה אחת השביעה

ואמרה איסר על נפשה על דעת רבים מכל קדושין שתקבל בלעדי רצונו.  
 (י) סימן ס"א, עמוד מט. א — ב. — יבמה שאינה רוצה לחלוץ ולא להתייבם.  
 (יא) סימן ס"ב, עמוד מט. ב. — גביר בליעל אחד הכריח ע"י שה מושל העיר את  
 העניה היתומה להתקדש ולהנשא לו, ומיום הקדושין ואילך הולך ונד גולה מעיר  
 לעיר, ואינה רוצה לגרשה.  
 (יב) סימן ע"א, עמוד נה. א. — נו. א. — מים שאין להם סוף; מסיה לפי תומו;  
 סימנים.

(יג) סימן ע"ז, עמודים ס. ב. — סא. ב. — שנויים בגט הליצה, וי"ב וי"ג (כ)  
 שו"ת הרדב"ז, ל"ר דוד ו' זמרא, ח"א, ווארשא תרמ"ב :  
 (א) סימן ל"ו, עמודים ה. ב. — ו. א. — בענין שליח הולכה שאין מכיר את האשה,  
 ואין עדים כשרים שזו אשתו של פלוני אלא קרובים או נשים.  
 (ב) סימן ס"א, עמוד ט. ב. — עכ"ם מסל"ת ולא אמר קברתינו. וי"ב וי"ג (ה)  
 (ג) סימן ע"ה, עמוד יג. א. — יהודי אחד נטה למות, ושמעו שיש לו אח.  
 (ד) סימן פ"א, עמוד יד. א; סימן קנ"ה, עמוד כד. ב; סימן קפ"ב, עמודים כה. א —  
 ב; סימן קפ"ה. עמודים כה. ב — כט. א; סימן שע"ז, עמוד סג. א; סימן תס"ט,  
 עמוד עח. א; סימן תקל"א, עמוד פו. ב. — שנויי שמות ושאר שנויים בניטין.  
 (ה) סימן פ"ג, עמודים יד. א — ב; סימן ש', עמוד מח. ב; סימן תקע"ג. עמוד צד.

א. — בענין גט על תנאי.  
 (ו) סימן קי"ז, עמודים יח. ב. — יט. א. — אשה שאכרה אשת איש היתה ועד אי'  
 אמר לי שמת בעלי.  
 (ז) סימן קנ"ז, עמודים כד. ב. — כה. א. — בענין מסירת מודעא על הגט.  
 (ח) סימן קס"ה. עמודים כה. ב. — כו. א. — שכ"מ שנתן גט לאשתו בתנאי, ונקרע  
 הגט קרע ב"ד קודם מיתת הבעל.  
 (ט) סימן קס"ח, עמוד כו. ב. — על אשה שהיתה בחזקת שהיא מגורשת, ואין  
 בידה גט, וכתבו מקנדיא שהיא מגורשת.

(י) סימן רי"א, עמודים לג. ב. — לד. ב. — מסל"ת ולא הזכיר שם האיש הנהרג;  
 סימני כלים שאינן מובהקין.  
 (יא) סימן רנ"ח, עמודים מ. ב. — מ. א. — מים שאין להם סוף. וי"ב וי"ג (ה)  
 (יב) סימן רס"ט, עמוד מ. ב; סימן רפ"ג, עמוד מח. א. — יבמה שהיא בארץ  
 ישראל והיבם בחוץ לארץ, אם כופין אותה לעלות לא"י ליבם או לחלוץ.  
 (יג) סימן רצ"ד, עמודים מו. ב. — מז. ב. — על יהודים שנמבעו בים, והעכו"ם לא  
 אמר סימנין ולא קברתינו. אלא רחזא המביעה.  
 (יד) סימן ש"ט, עמוד נ. א. — היבמה תובעת אותו לחלוץ כפי שבועתו והוא אין  
 רוצה אלא לייבם.  
 (טו) סימן שצ"ח, עמודים סו. א. — סז. א. — עגונה שקבלה הגט, ונזר עליה חכם  
 שלא לינשא עד שיעברו ד' שנים שכן התנה בעלה, ונאכד הגט קודם שעברו הד' שנים.

23

(טז) סימן תשי"א, עמודים עג. ב. — עד. א. — כתיבת הגט ע"י שליח.  
 (יז) סימן תשי"ב, עמוד עד. א. — ביטל את המומר ואת העדים ואת השלוח, ואח"כ  
 הרצונו לנרש, מה תקנה יעשו שלא יחזור ויבטל.  
 (יח) סימן תקצ"ו, עמודים פח. ב. — פו. א. — עכו"ם שלא היה מסיה לפי תומו.  
 שו"ת הרדב"ז, ל"ר דוד ו' זמרא, ח"ב, ווארשא תרמ"ב :  
 (א) סימן תקצ"ב, עמוד א. א. — גירושין על תנאי.  
 (ב) סימן תרי"ב, עמוד ב. ב. — אשה שהוציאה מעשה ב"ד, פלונית נתגרשה בשנינו  
 בגט כשר והוציאה הגט והוא פסול.

(ג) סימן תרנ"ז, עמוד יב. ב. — עד מפי עד מומר המסיה לפי תומו.  
 (ד) סימן ת"ש, עמודים יט. ב. — כ. א. — בענין מורדת, אם מותר לישא אשה  
 אחרת עליה.  
 (ה) סימן תשמ"ב, עמודים כה. א. — ב. — שליח שלא אמר בפ"ג ובפ"ג, ולא נתקיים  
 הגט בחותמו.  
 (ו) סימן תשפ"ח, עמוד ל. ב. — לא. א. — אי חרום האמור בתורה הוי סימן מובהק  
 להתיר בו את האשה.  
 (ז) סימן תשצ"ח, עמודים לד. א. — ב. — בענין סימנים מובהקים בעגונת אשה.  
 שו"ת הרדב"ז, ל"ר דוד ו' זמרא, ח"ג, ווארשא תרמ"ב :

(א) סימן תתע"ז, עמוד ו. ב. — אם חיישינן לשני יוסף בן שמעון במיתה.  
 (ב) סימן תת"פ, עמוד ז. א; סימן תתק"ל, עמוד כב. א. — שנויי שמות ושאר  
 שנויים בניטין.  
 (ג) סימן תת"ק, עמודים יב. ב. — יג. א. — בענין מומר שגרש ואח"כ אמר שלא  
 הכין בלשון הקודש, וקרעו את הגט.  
 (ד) סימן תתק"ב, עמודים יג. א. — יד. א. — בענין גט שכ"ס, שלא תשאר אשתו  
 זקוקה ליבם, וקרע את הגט קרע ב"ד קודם מיתתו.  
 (ה) סימן תתקכ"ט, עמודים כא. ב. — כב. ב. — ראובן שאמר לאשתו ה"ז ניטך  
 מעכשיו ולאחר שלשים יום, ונקרע הגט או נשרף בתוך שלשים יום.  
 שו"ת הרדב"ז, ל"ר דוד ו' זמרא, ח"ד, ווארשא תרמ"ב :

(א) סימן אלף קי"ג, עמוד ה. א; סימן אלף קע"ו, עמוד כה. ב. — כט. א. — בענין  
 גט על תנאי.  
 (ב) סימן אלף קי"ז, עמוד ה. ב. — שנויים בגט.  
 (ג) סימן אלף קס"ב, עמודים כג. ב. — כד. א. — ב"ד התירוה את היבמה להנשא  
 ונשאת ואח"כ באו עדים שיש לבעלה ב' אחים.  
 (ד) סימן אלף קס"ד, עמוד כד. ב. — אשה שמת בעלה והניחה מעוברת וילדה בן  
 ומת בתוך שלשים, ואמרו לה בעליך היה לו את מומר ולא ידעינן אם מת או  
 חי הוא.  
 (ה) סימן אלף קפ"ה, עמודים לא. ב. — לב. א. — היבם אינו רוצה לפוטרה את

24

25

26

ואסרה איסר על נפשה על דעת רבים מכל קדושין שתקבל בלעדיו רצונו.  
 (י) סימן ס"א, עמוד מט. א — ב. — יבמה שאינה רוצה לחלוץ ולא להתייבם.  
 (יא) סימן ס"ב, עמוד מט. ב. — גביר בלועל אחד הכריח ע"י שה מושל העיר את  
 העניה היתומה להתקדש ולהנשא לו, ומיום הקדושין ואילך הולך ונר גולה מעיר  
 לעיר, ואינה רוצה לגרשה.  
 (יב) סימן ע"א, עמוד נה. א. — נו. א. — מים שאין להם סוף; מסוּח לפי תומו;  
 סימנים.

23

(יג) סימן ע"ז, עמודים ס. ב. — סא. ב. — שנויים כגט חליצה, וי"ב ע"ב (ג)  
 שו"ת הרדב"ז, ל"ד דוד ו' זמרא, ח"א, ווארשא תרמ"ב:  
 (א) סימן ל"ו, עמודים ה. ב. — ו. א. — בענין שליח הולכה שאין מכיר את האשה,  
 ואין עדים כשרים שזו אשתו של פלוני אלא קרובים או נשים.  
 (ב) סימן ס"א, עמוד ט. ב. — עכ"ם מסל"ת ולא אמר קברתיו.  
 (ג) סימן ע"ה, עמוד יג. א. — יהודי אחד נטה לסות, ושמעו שיש לו אח.  
 (ד) סימן פ"א, עמוד יד. א; סימן קנ"ה, עמוד כד. ב; סימן קפ"ב, עמודים כה. א —  
 ב; סימן קפ"ה, עמודים כה. ב — כט. א; סימן שע"ו, עמוד סג. א; סימן תס"ט,  
 עמוד עח. א; סימן תקל"א, עמוד פו. ב. — שנויי שמות ושאר שנויים בניטין.  
 (ה) סימן פ"ג, עמודים יד. א — ב; סימן ש', עמוד טח. ב; סימן תקע"ג, עמוד צד.  
 א. — בענין גט על תנאי.

(ו) סימן קי"ז, עמודים יח. ב — יט. א. — אשה שאמרה אשת איש היתיה ועד אי  
 אמר לי שמת בעלי.  
 (ז) סימן קנ"ז, עמודים כד. ב — כה. א. — בענין מסירת מודעא על הגט.  
 (ח) סימן קס"ה, עמודים כה. ב — כו. א. — שכ"מ שנתן גט לאשתו בתנאי, ונקרע  
 הגט קרע כ"ד קודם מיתת הבעל.  
 (ט) סימן קס"ח, עמוד כו. ב. — על אשה שהיתה בחזקת שהיא מגורשת, ואין  
 בידה גט, וכתבו מהגדיא שהיא מגורשת.

(י) סימן רי"א, עמודים ל"ג. ב — ל"ד. ב. — מסל"ת ולא הזכיר שם האיש הנהרג;  
 סימני כלים שאינן מובהקין.  
 (יא) סימן רי"ח, עמודים מ. ב. — מב. א. — מים שאין להם סוף.  
 (יב) סימן רס"ט, עמוד מג. ב; סימן רפ"ג, עמוד מה. א. — יבמה שהיא בארץ  
 ישראל והיבם בחוץ לארץ, אם כופין אותו לעלות לא"י ליבם או לחלוץ.  
 (יג) סימן רצ"ד, עמודים מו. ב — מז. ב. — על יהודים שנמבעו כים, והעכו"ם לא  
 אמר סימנין ולא קברתיו. אלא רחזא הטביעה.  
 (יד) סימן ש"ט, עמוד נ. א. — היבמה תובעת אותו לחלוץ כפי שבועתו והוא אין  
 רוצה אלא לויבם.  
 (טו) סימן שצ"ח, עמודים סו. א — סז. א. — עגונה שקבלה הגט, ונזר עליה חכם  
 שלא לינשא עד שיעברו ד' שנים שכן התנה בעלה, ונאכד הגט קודם שעברו הד' שנים.

(מז) סימן תמ"א, עמודים עג. ב — עד. א. — כתיבת הגט ע"י שליח.  
 (יז) סימן תמ"ב, עמוד עד. א. — ביטל את הסופר ואת העדים ואת השליח, ואח"כ  
 הרצוהו לגרש, מה תקנה יעשו שלא יחזור ויבטל.  
 (יח) סימן תקכ"ו, עמודים פה. ב — פו. א. — עכו"ם שלא היה מסוּח לפי תומו.  
 שו"ת הרדב"ז, ל"ד דוד ו' זמרא, ח"ב, ווארשא תרמ"ב:

24

(א) סימן תקצ"ב, עמוד א. א. — גירושין על תנאי.  
 (ב) סימן תר"ב, עמוד ב. ב. — אשה שהוציאה מעשה ב"ד, פלונית נתגרשה בפנינו  
 כגט כשר והוציאה הגט והוא פסול.  
 (ג) סימן תרנ"ז, עמוד יב. ב. — עד מפי עד מוסר המסוּח לפי תומו.  
 (ד) סימן ת"ש, עמודים יט. ב — כ. א. — בענין מורדת, אם מותר לישא אשה  
 אחרת עליה.  
 (ה) סימן תשמ"ב, עמודים כה. א — ב. — שליח שלא אמר בפ"ג ובפ"ג, ולא נתקיים  
 הגט בחותמו.

(ו) סימן תשפ"ח, עמוד ל. ב. — לא. א. — אי חרום האמור בתורה הוי סימן מובהק  
 להתיר בו את האשה.  
 (ז) סימן תשצ"ח, עמודים ל"ד. א — ב. — בענין סימנים מובהקים בעגונת אשה.  
 שו"ת הרדב"ז, ל"ד דוד ו' זמרא, ח"ג, ווארשא תרמ"ב:

25

(א) סימן תתע"ז, עמוד ו. ב. — אם חיישינן לשני יוסף בן שמעון במיתה.  
 (ב) סימן תת"פ, עמוד ז. א; סימן תתק"ל, עמוד כב. א. — שנויי שמות ושאר  
 שנויים בניטין.  
 (ג) סימן תתיק, עמודים יב. ב. — יג. א. — בענין מוסר שגרש ואח"כ אמר שלא  
 הבין בלשון הקודש, וקרעו את הגט.  
 (ד) סימן תתיק"ב, עמודים יג. א. — יד. א. — בענין גט שכ"ס, שלא תשאר אשתו  
 זקוקה ליבם, וקרע את הגט קרע כ"ד קודם מיתתו.  
 (ה) סימן תתקכ"ט, עמודים כא. ב — כב. ב. — ראובן שאמר לאשתו ה"ז גיטך  
 מעכשיו ולאחר שלשים יום, ונקרע הגט או נשרף בתוך שלשים יום.

שו"ת הרדב"ז, ל"ד דוד ו' זמרא, ח"ד, ווארשא תרמ"ב:

26

(א) סימן אלף קי"ג, עמוד ה. א; סימן אלף קע"ז, עמוד כה. ב — כט. א. — בענין  
 גט על תנאי.  
 (ב) סימן אלף קי"ז, עמוד ה. ב. — שנויים כגט.  
 (ג) סימן אלף קס"ב, עמודים כג. ב. — כד. א. — ב"ד התירוה את היבמה להנשא  
 ונשאת ואח"כ באו עדים שיש לבעלה ב' אחים.  
 (ד) סימן אלף קס"ד, עמוד כה. ב. — אשה שמת בעלה והניחה מעוברת וילדה בן  
 ומת בתוך שלשים, ואמרו לה בעלך היה לו אח מוסר ולא ידעינן אם מת או  
 חי הוא.  
 (ה) סימן אלף קי"פ, עמודים לא. ב. — ל"ג. א. — היבם אינו רוצה לפוטרה את



היבט... בחליצה, ונתן עיניו בממוץ האשה.

(1) סימן אלף רע"ז, עמודים נז. א - ב. - אם הגומס יכול לגרש, כרו שלא תשאר אלמנתו זקוקה ליכם.

(2) סימן אלף שט"ב, עמודים ע"א. ב. - ע"ב. א. - בענין עגונה אחת שנתקדשה לאחר שלא כרין.

(3) סימן אלף שט"ד, עמודים ע"ב. א - ב. - באחד שהיה בתוך ספינה אחת והיו ששאלאות קשורות ברגליו והששאלאות תקועות ברף הספינה והעידו על שכירת הספינה, אבל לא ראו שנפל בתוך הים.

(4) סימן אלף שט"ז, עמוד ע"ג. א. - הגט נאכר מיד השלוח, והבעל הלך לו. שו"ת הרדב"ז, דוד ה' זמ"א, ח"ו, ווארשא תרמ"ב :

(5) סימן שני אלפים צ"ה, עמודים ח. א - ב. - בענין גט מעושה בעכו"ם.

(6) סימן שני אלפים צ"ז, עמוד ח. ב. - בענין גט על תנאי.

(7) סימן שני אלפים קנ"ו, עמוד יח. ב. - עכו"ם מסיח לפני תומו בעדות אשה.

(8) סימן שני אלפים רל"ב, עמוד ל. ב. - גט ע"ו שליח ועל תנאי.

(9) סימן שני אלפים רל"ד, עמוד לא. א. - אשה שמת ובעלה בלא בנים, והוציאו עליה קול שיש לבעלה אחים בארץ מרחקים.

(10) סימן שני אלפים רמ"ט, עמוד לא. ב. - בענין מים שאין להם סוף.

(11) סימן שני אלפים רנ"ט, עמוד ד"ד. א. - כתב גט לאשתו קודם מיתתו לפי שהיו לו אחים. ומת קודם מסירת הגט, וז"א ח"כ באו עדים כשרים והעידו שהיה לו בת גדולה.

(12) סימן שני אלפים ש"א, עמוד מ. ב. - מומר שרוצה לגרש את אשתו, והיא במקום אחר, ואנו חוששין שמה יבטל את השליח.

(13) תשובה לר"י יהודה זרחיה אולאי, בשם ח"לוקא דרבנן, עמודים מ"ד. ב - מו. ב. - בענין גט מעושה.

אלה דברי דוד האחרונים, שו"ת הרדב"ז, ח"ז, מאת ר' דוד ה' זמ"א, כולל שו"ת להלכה על הלכות קידושין, אישות, ותקנות עגונות, ולשונות הרמב"ם, ווארשא תרמ"ג:

(14) תקנות עגונות, סימן י"ח, עמודים ז. א - ב. - כאשה שאמר לה אחר מת בעלך, וז"א אמר לא ידעתי לה עדות.

(15) סימן י"ט, עמוד ז. ב; סימן כ"ז, עמוד יג. ב. - יצחק חכים שהיה לו ב' בנים, וראובן שאף עליהם, והוא מסופק אם אמרו לו הרגוהו להבין הגדול לסטים, או הכוהו וחזר למקום שיצא ממנו ומת מחמת המכות.

(16) סימן כ"ז, עמודים ז. ב - ז. א. - בעד מפני עד שנשאת על פיו, ושוכ בא העד הראשון והכחיש שלהר"ם והפרישוהו, ושוכ העיחה אשה מפני עד.

(17) סימן כ"א, עמודים ז. א - ב. - עד העיד איך בזמן פלוני טבעה ספינה בים, ובתוך ג' ימים לטביעתה הכיר הנפשות מיהודים על שפת הים.

(18) סימן כ"ב, עמודים ז. ב - ה. א; סימן כ"ה, עמודים ט. ב - יב. א. - גוים

שחשבוהו על שאלת ראובן, אם זה נקרא מסליח.

(1) סימן כ"ג, עמודים ח. א - ט. ב. - אם עד המעיד מפי נכרי המסליח כשר לעדות אשה; לא הזכיר שם הנהרג ולא שם עירו; ולא אמר סימנים מובהקים.

(2) סימן כ"ד, עמוד ט. ב. - ישראל העיד מפי נכרי מסליח שראה לפלוני הרונ וקברו.

(3) סימן כ"ז, עמוד יב. א - יג. ב. - ישראל העיד מפי נכרי מסליח שיהודי אחד נהרג ע"י סוחר אחד בספינה שנשכרה, ושראה הנהרג נפל כים ולא ראהו שעלה.

*[Faint bleed-through text from the reverse side of the page, likely a commentary or continuation of the same text.]*

הקובצים אשר עליהם אני מדבר פה. אחרי מות ר"י ק"ם נפלו הקובצים בירושה לשאר-כשרו, הרופא והסופר הנודע ד"ר ל. קצנלסון ("בוקי בן ינאי"), וזמן רב היו ת"י ד"ר י. ד. קנטור (מיסד העתון "היום"); וכשמת זה האחרון, נמסרו עפ"י פקודתו של רעי חסנוה ד"ר קצנלסון אל ידי.

ועתה אפנה אל עניני, לציין את תוכנם של שני הקובצים.

I. האסף הראשון אוצר בקרבו:

(א) ר' מכתבים לרמא"ג מאת אביו ר' יהודה אשר נינצבורג, משנות תקס"ט—תקפ"ג. כידוע היה הריא"ג מן המשכילים המצוינים כדורו, סופר מהיר בשפה עבר, והיה לו יד וידיעה רבה בדברי הימים ובחכמת החשבון\*) מכתביו מכילים דברי-ספרות, גם חמר חשוב לתולדות בנו המפורסם, ורק מ' מהם נדפסו ב"דביר" ח"ב, בשבזשים רבים. (ב) כתבים שונים מעוזבו הספרותי של רמ"א נינצבורג, בל"ה ק וגם בשפת אשכנז. (ג) שיר "קול נהי", על מות הקיסר אלכסנדר הראשון, אשר חבר רמא"ג בשנת תקפ"ו (ד) אנרות ומאמרים בודדים, מאת רמא"ג; מענינות ביחוד הן רשימותיו ע"ד הוצאות ביתו והוצאותיו, לרגלי הרפמת ספריו.

(ה) מכתבים לאנשים שונים, משנות תקפ"ח—תקפ"ט, מאת יוסף זייברלינג (מי ששמש אח"כ מבקר ויהודי מלומד\* במיניסטרין של השכלה).

(ו) מכתבי ר' אליעזר הלברשטם מכיליסטוק לרמא"ג, משנות תר"ה—תר"ו.

(ז) שירת-הלה לכבוד משה מונטיפיורי, מאת א. הלברשטם הנ"ל.

(ח) מכתבי ר' צבי הירש קצנלנבוגן מוילנא לחתנו ר' יעקב קצנלסון, משנות תר"ה—תר"א. המכתבים אוצרים בקרבם, מלבד עניני משפחה ובית, גם חדשות הנוגעות לענינים צבוריים, לספרות ולשאלות הזמן.

(ט) מכתבים לר"י קצנלסון מגיסו, הסופר והמלומד ר' חיים ליב קצנלסון ז"ל (שנתמנה אחרי מות אביו למשגיח של בית-הספר לרבנים בוילנא).

(י) אנרות ותעודות השייכות לנסיעתו של משה מונטיפיורי בשנת תר"ו לרוסיה ולישיבתו בוילנא.

(יא) מכתבים חנוניים לנסיעתו של יצחק אלטרס מצרפת לרוסיה (תר"ו).

(יב) חשבונות ומכתבים מאת אד"ם הכהן לבנון ויצחק אייזיק בן יעקב, בדבר ספרי "מקראי קדש" עם באורים חדשים אשר הדפיסו בוילנא בשנות תר"ח—תר"י.

(יג) מכתב-נחמים ממשה מונטיפיורי מלונדון, מיום ו' ניסן תר"ו, למשכילי וילנא, בחלקה מהם פארם והדרם, רמ"א נינצבורג.

(יד) מכתבים לר' יעקב קצנלסון מחמשכיל ר' יהודה ליב ליונדה ז"ל ממינסק, משנות תר"ה—תר"ג.

(טו) אנרות רש"י פ"ן ז"ל ורעו א. 5. הורוויץ ז"ל.

\* עיין אודותיו: רש"י פ"ן, קריה נאמנה, עמ' 261, ששה לנאמנים, עמ' 148—149;

ד. סג"ד, תולדות משפחת נינצבורג, עמ' 75—78.

# מחקרים קצרים כתבים ותעודות לתולדות היהודים ברוסיה

## מ א ת שאל גינצבורג

בין כתבי-היד השונים השמורים בארכיוני ישנם שני קובצים מכורכים רבי-הערך, אשר בגלל חשיבותם הספרותית וההיסטורית המיוחדת, אדמה לנכון לרשום פה לוא אך בקצור את תוכנם. אבל במרם אעשה זאת, עלי לבאר את מוצאם.

כל החמר הרב והשונה הכא בשני הקובצים נאסף ע"י אחד המשכילים מהדור העבר, ר' יעקב ב"ר יוסף הכהן קצנלסון ז"ל, ואילו היה מפעלו זה, רק זכותו היחידה, כבר ראוי היה להציל את שמו וזכרו מתהום השכחה ולהציג לו ציון בתולדות ספרותנו. ר' יעקב קצנלסון היה בן משפחה מיוחסת ועשירה, ונולד בעיר בוכרויסק (בפלך מינסק). הוא היה חתנו של הסופר והעסקן הווילנאי הידוע ר' צבי הירש ב"ר שמחה קצנלנבוגן ז"ל (בעל ס' "נתיבות עולם", הכולל באורים וחדושים על הכרייתא ד"ב מרות, ס' "נחל דמע"ה" על מות הגאון ר' חיים מוולוז'ין ומאמרים שונים אשר הופיעו ב"פרחי צפון", ב"הכרמל" וב"אוצר חכמה" לר"י כהן צדק). אחרי חתונתו נר קצנלסון ימים רבים בוילנא. הוא היה תלמיד מובהק ורע נאמן לרמ"א נינצבורג ז"ל, ורוב אנרות רמא"ג הנדפסות ב"דביר" ח"ב בעלום שמות מקבליהן נכתבו לר"י ק"ם. גם יתר משכילי ווילנא וליטא בכלל כבדו מאד את קצנלסון והתרועעו אתו, וכשהעתיק מושבו לבכרויסק שלחו לו לעתים קרובות מכתבים. קצנלסון כתב עברית צחה; אף כי לא היה סופר אלא סוחר ואיש מעשה, אבל נפשו נקשרה בהשכלה ובעניני ספרות, הוא היה מוקיר סופרים ומשכילים ובהיותו בעל נפש עדינה היה תומך אותם ביד רחבה. מה גדול היה כבודו בעיני רמא"ג ועד כמה הוקיר הסופר המצויין את טעמו הספרותי, נראה מזה ששלח תמיד אליו את חבוריו קודם הדפסתם, ורוב כתביו נשארו אחרי מותו ת"י קצנלסון. כאחרית ימיו אבד קצנלסון את הונו, הלה מחלה ממושכה וימת בעיר בכרויסק כיום י"ג מנחם אב תרמ"ח\*.)

חוש היסטורי מיוחד היה לו לר' יעקב קצנלסון. הוא אסף ושמר את כל האנרות אשר קבל מרעיו הרבים. ודירוו המשכילים, בידעם את הלך רוחו, היו שולחים אליו כתבים מענינים ותעודות שיש להן ערך ספרותי או היסטורי, והוא לקט ואסף בהבה גדולה את כל החמר הזה והיה שומר ונוצר אותו בזהירות נפלאה. וכן נשארו שני

\* אודות ר' יעקב קצנלסון דברתי באריכות במאמרי "הונדערט יאהר פאמיליען-געשיכטע", בצוקונסט' תרצ"ד.

(טז) מכתבי ר' א. מ. דיק ז"ל מוולנא, ע"ד ישיבתו שם של הד"ר מ. לילינטאל (שליח הממשלה בדבר יסוד בתי-הספר מטעם הרשות לילדי ישראל).

(יז) ספור סטירי בכ"י: "קיצור תולדות התיש הגדול הקדמוני, ווילנא שנת תר"ג; שם מחברו בלתי נרשם. (אולי הוא א. מ. דיק?).

(יח) מכתבים לר' יעקב ק"ם מאת מ. מינדלסון (משכיל ושי"ץ של בית-הכנסת "מחרת הקדש" אשר יסודו המשכילים כווילנא).

(יט) מכתבי המשכיל והעסקן הווילנאי הידוע ר' מרדכי נמנון ז"ל, משנות תר"ו — תר"ז.

(כ) מכתבים מאת ד"ר מ. לילינטל, משנות ת"ד — תר"א, לרמ"א גינצבורג ולהעסקן הווילנאי ניסן רוזנטל (בעברית ובשפת אשכנז).

(כא) מכתב (העתקה) מאת חשוכי ווילנא, משנת תר"ב, ליהודה לילינטל (אביו של הד"ר מ. לילינטל); בו הם מבקשים אותו כי יצוה על בנו לשוב מדרכו "הרעה" ולחפסיק את עבודתו בדבר יסוד בתי-הספר לישראל ברוסיה.

(כב) אגרות אברהם גינר, י. פירשט, א. מ. פינר (מתרגם ההלמוד), ד"ר מ. פרישטדט, ד"ר י. הינמן, י. בריל.

(כג) מכתב לרמ"א, משנת תר"א, מאת המזמר, הפרופיסור וו. לוינון כפטרבורג.

(כד) מכתבי יוסף (כהתנצרו — "דניאל") כבולסון משנות תר"ג — תר"ה, מעיר ברסלוי אשר גר שם אז לרגלי למודיו.

(כה) אגרות המשכיל והסופר הידוע ר' ישראל פיטר ז"ל (בן הר"ר יוסף פיטר מסלוצק).

(כו) מכתבי הסופר זאב קפלן ("זק"ן), משנות תר"ו — תר"ז.

(כז) מכתבי יהודה אירל שרשבסקי, ניסן רוזנטל ויוסף בצלאל הרבכי (אביו של המרפסת דבורה ראם כווילנא).

(כח) כתבים כודדים, מאת ר' קלמן אלמן ז"ל.

(כט) מכתב מר' יצחק בער לוינון מקרמניץ, מן ג' דחה"מ סוכות תקצ"ז, לרמ"א גינצבורג (בו יבקש אותו להיות חבר וראש המאסף אל חברתנו "ציון" אשר בלתי ספק שמע מפי ידידינו הרב החכם טונדהולד נ"י והחכם המפואר ר' מרדכי נמנון נ"י, ובלתי ספק יש בידו חכילות חכילות מכתבים ושירים אשר כוננו אצבעותיו, ופי לא יתאוה לראותם ולהשתעשע כמז').

(ל) מכתב יהודה קלצקא (מי שהתנצר כאחרית הימים והיה לסופר ועסקן פולני ידוע) לרמ"א גינצבורג, בעניני ספרות.

(לא) אגרות י. א. בן-יעקב ואר"ם הכהן לכנון, בדבר עניני הצנזור.

(לב) מכתב אחי רמ"א גינצבורג, משה ליב גינצבורג, בשם אלמנתו אודות כתבי המנוח הנמצאים ת"י יעקב קצנלסון.

(לג) אגרות התורני והמלומד הנודע ר' זכריה ישעיהו הכהן יאליש ז"ל (נולד בלמברג

בשנת תקע"ז ונפטר במינסק בשנת תר"כ), בדבר קנית ספרים\*).

(ד) קונטרס סטירי: "מכתב ממלמד לאשתו" (בעלום שם מחברו).

II. הקבץ השני כלו מכיל אך כתבי-יחיד של רמ"א גינצבורג, ובראשו רשום בידו: "הכתבים האצורים בספר הזה הם גופי הכתבים אשר חברתי ואשר העתקתי במשך שני מגורי כווילנא, מראשית שנת תקצ"ה עד היום הזה, יום ג' י"ז שבט תר"ד. סקצתם נכונים לצאת לאור עולם על ידי הדפוס, ויתרם מונחים בבית גנזי אשר העתיק לי אוהבי המשכיל יעקב הכהן קאציניעלנזאן ורעיו. ואליו נתתי למזכרת את גוף הכתבים האלה הכתובים בכתב ידי ממש. וחנני מעיד עליהם כחתימת ידי כי כתב ידי הוא זה: מרדכי אהרן גינצבורג,"

מכתבי רמ"א גינצבורג אשר לא ראו אור עולם נמצאים פה: שני חלקי "תולדות בני האדם" הנותרים מימי הכינים עד סלכות נפליון, "תולדות נפליון בונפרט" ומאמרים קצרים, ביניהם פרושים בפסוקים שונים אשר לא יפתרו בלתי אם ע"י מאמרים מקובלים בתלמוד. ומחברויו הנדפסים כבר ישנם פה כח"י של "חמת דמשק" ו"אחיעזר" ומפר תולדות רמ"א אשר כתב בעצם ידו). יתר החמר הם מכתבי רמ"א גינצבורג לאנשים שונים, אשר רק סקצתם הופיעו בדפוס. כבר הנדתי לעיל, כי גם המכתבים אשר יצאו לאור, נדפסו בכשוכשים רבים. המוציא לאור לא הכין את ערכם התולדי השמיט כמעט את כל שמות האנשים והמקומות, גם את פרטי הימים והשנים, וערכב את כל החמר בלי שום סדר. על יסוד כתבי-יחיד האצורים בהקובץ יש איפוא אפשרות להכין הוצאה חדשה; הגונה ומדויקת של כל אגרות רמ"א גינצבורג.

זה הוא, כשרטוטים כלליים, תוכנם של שני הקובצים. מפני חסר מקום אנוס הייתי להשמיט ממנו דברים רבים הראויים להזכר. אבל גם הרשימה הקצרה אשר נתתי פה מראה בעליל עד כמה חשוב ויקר הוא החמר השמור בהם. אך קטעים אחדים ממנו נדפסו ע"י הד"ר ל. קנטור ב"לקט אמרים" אשר הופיע ע"י עורכו של "המליץ" בשנת תרמ"ט, ומעט מזער פרסמתי אני כהמאמרים "העבר" ו"פרויטויה" שיצאו ע"י כפטרבורג. נחוץ לפרסם את שני הקובצים במלואם כהוצאה מיוחדת, כמובן בצירוף הערות בכל מקום שיש צורך בהן. אך סבות חומריות נרמו לדאבוני הגדול שלא עלה הדבר בידו עד הנה. מי יתן ויבוא נואל לכלי-החמדה הזה, ויעשיר את ספרותנו באוצר כלום זה המפיץ אור על תקופה חשובה ורכת-הערך בתולדות היהודים ברוסיה ובחיותם הרוחניים.

\* רוב חבורי ר' ז. י. יאליש יצאו לאור ע"י בנו, בשם "החורה והחכמה" בשנת תרע"ג כווילנא (בשני חלקים).

# לברור דעת הרמבם בענין שכר ועונש

ט א ח

## אליעזר צבי רב

מנדלסון כידוע הוקיר את הרמב"ם והגה בספריו בשקידה רבה. הוא חבר פירוש ל"מלות ההגיון" (1) וצרף הגהות ל"מורה הנבוכים" (2). ברצוני לעמוד כאן ביחוד על משפט אחד הלכתירדתי, שדן בו הרמב"ם, ומנדלסון היה הראשון לעמוד על כל ערכו. הרמב"ם כ"יד החזקה" אומר (הל' מלכים ה: יא) "כל המקבל שבע מצוות (3) ונזהר לעשותן הרי זה מחסידי אומות העולם, ויש לו חלק לעולם הבא, והוא שיקבל אותן ויעשה אותן מפני שצוה בהן הקב"ה בתורה והודיענו על ידי משה רבינו שבני נח מקודם נצטוו בהן אבל אם עשאן מפני הכרע הדעת אין זה גר תושב (4) ואינו מחסידי אומות העולם אלא (5) מחכמים".

מנדלסון, שעמד כמשא ומתן של הלכה עם ר' יעקב עמדין, הריץ אליו במכתב (6) בעיה זו: "ולו הדברים קשים מצור חמישי. וכי כל שוכני ארץ ממזרח שמש עד סבואו וזלתינו ירדו לבאר שחת והיו דראון לכל בשר, אם לא ואמינו בתורה, שנתנה מורשה

(1) נדפס פפדיא תקכ"א, ברלין, תקכ"ה, ברלין, תקס"ג, כל כתבי מנדלסון, כרך ב', תרצ"א.  
 (2) MGWJ, 1934, 195-202. ביחס לנקודות המגע שבין הרמב"ם והרמב"ן ראה ביחוד: דרך אמונה, ליוסף ראזענפאל עמ' 60-44.  
 (3) שיטת הרמב"ם היא ששמה צוה לישראל מפי הגבורה לכופ את כל באי עולם לקבל ז' מצוות בני נח, וגוי שהוא תחת ידינו שאינו רוצה לקבלן פמיתים אותו (הל' מלכים ה: ט—ו, ד: הל' מילה א: 1) ומקורו של הרמב"ם לא ידעתי.  
 (4) ומה ששנה הרמב"ם בהרבה מקומות שאין מקבלים גר תושב אלא בזמן שהיוכל נוהג (ערכין כ"א, א): הל' ע"כ י: 1; הל' מילה א: 1; הל' שבת כ': 1; הל' א"ב יד: ה, אין כוונתי שאין דין גר תושב נוהג בזמננו, אלא ר"ל שאין לגר תושב אותן הזכויות שהיו לו מקודם. כגון: שמצווים אנחנו לתת לו מקום טוב בארצנו (ספרי, דברים רנ"ט; הל' א"ב, יד: ז) ויש לו רשות לקנות עבד עברי וכדומה. אבל המצוה להחיותו בשח נהג לעולם כאשר יוצא ברור מדבריו בהל' מלכים י: 1, וע"י השגת הראב"ד להל' א"ב יד: ה, כ"מ להל' א"ב י: 1, תשובת הרשב"א א, קפ"ב, שיע' י"ד ב: א, קכ"ד: ב; קס"ו: ה; רס"ז: ט; וח"מ רמ"ב: ב. אמנם הרמב"ם, כהחולקים בעקבותיו היראים הסמיג והחינוך, סובר שהלאו וגר לא חונה ולא תלחצנו אמור דוקא על גר צדק ולא על גר תושב (ספר המצוות לאוין ריב"ב—רנ"ה) ולא כהספרא בהר ה: ז; ורוש. יבמות, ה: א; וראב"ע לשמות כ"ב, כ, אבל השוה הל' מתנות עניים ז: א; ספר המצוות, עשין קצ"ה; ומצוות נוספין לתרמב"ן עשה טז.  
 (5) כך הגירסא ברוב כתבי היד. השוה שינוי נוסחאות וגרסאות ביד החוקה, פפ"ט, תר"ן.  
 (6) כל כתבי מנדלסון, כרך ט"ז 179-178. תולדות יעב"ץ לוואגנה, תוספה 7-6.

לקהלת יעקב לכר, ובפרט כדבר, שאינו מפורש בתורה כלל, כי אם בא בקבלה לסגולות העמים, או נדרש לחכמים מכלל דברי התורה, מקרא דויצו ד' אלהים וכו'... ואף אם יהי' מדרש תו"ל באחת מי"ג מדות, הנה גם המדות ההן לא נתקבלו אלא לישראל ולא ליתר האומות הכאים כשם ב"נ. ולר' יהודא דקאמר לא נצטוו אדם הראשון אלא על ע"ז, הנה לא הוזכרו שש המצוות כלל בתורה אף, שנצטוו לבני נח אחרי כן (כ"ט"ש התוס' ד"ה לא נצטוו) ואין בדינו על זה כי אם קבלה מאבותינו. ומה יעשו האומות אשר לא זרז עליהם אור התורה כלל ולא הניקה אליהם הקבלה, כי אם מאבות בלתי נאמנים, אשר אין לסמוך עליהם. וכי בטרונאי בא הקב"ה ח"ו עם בריותיו להאבידם ולמחות את שמש על לא חסם עשו? הלא יקרא סברה נכוחה? ... ואדמו"ר נ"י השיב, שגם הוא העיר על זה בספרו מגדול עוז, אלא שעם כל זה יש להוכיח מסוגיות הש"ס כדברי הרמב"ם בהלכות מלכים אשר עליהם דנתי ולא הזכיר המקום מהש"ס, שהוכיח משם. ועתה אם מצאתי חן בעיניך אל ישיב את פני ריקס, כי תורה היא וכו'.... והנני כל עת מוכן כעבד לרוץ לפניך הכ"ד תלמידו ועבדו הנאמן בבריתו הק' משה מדעס א"י"

הר"י עמדין השיב לו (7), שהרמב"ם פוסק כדברי רבי יהושע בסני ק"ה עמוד א', שלומד מן הפסוק "ישבו רשעים לשאולה כל גוים שכחי אלהים", שלחסידי אומות העולם יהי' חלק לעה"ב. והרמב"ם מדויק מהלשון "שכחי אלהים", שצריכים להאמין באלהים ובמצוותיו כמו שהוא אומר.... "הנה הדבר מבואר היטב ממקום, שלמד הרב, שחסידי אוה"ע יש להם חלק לעה"ב. משם ג"כ הכרח שצריך, שיקיימו שבע מצוות מצד שהם מצוות האלהים ביחוד לא מחמת הכרע הדעת בלבד..."

ובכן, לפי דעתו של עמדין, חושב ר' יהושע את האמונה בא"י יחיד ליסוד הכרחי בדיון גוי לחלק לעולם הבא. אבל אין זו תשובה מספקת לשאלתו של מנדלסון, כי הרמב"ם אומר בפרושו, שהאמונה כאל יחיד לבדה של גוי איננה דיה, משום שהוא צריך גם להאמין בתורה מן השמים ולשמור ז' מצוות בני נח.

ועד זמננו לא ירדו לסוף דעתו של הרמב"ם, כי עד הזמן האחרון היה מקורו צפון וטמון. השערות רבות הוכעו בענין זה: דעת "הכסף משנה" היא "שסברה דנפשיה קאמר"; יעב"ץ חושב שהכתוב "שכחי אלהים" המריצהו לכך; ואחרים אומרים, שהרמב"ם למד זה מן המצוה הכ"א של שלושים המצוות, שנצטוו עליהן בני נח שהיא כבוד תורה (יד יהודה ביאור לעשרה מאמרות לדאפאנו, מאמר חיקור דין, ד, כ"א).

את מקורו האמתי מציין הרמב"ם בעצמו בתשובתו, שנדפסה זה לא כבר (8), והוא "משנת רבי אליעזר בן רבי יוסי הגלילי" שנקראה גם כן "מדרש ל"ב מדות" והרמב"ם

(7) כל כתבי מנדלסון, כרך ט"ז 183-179 תולדות יעב"ץ לוואגנה, תוספת 11-8; סוף התשובה חסר.  
 (8) תשובות הרמב"ם הוצאת פרייסן עמ' 117; 370.

מצטמו בשם "ברייתא דרבי אליעזר בן יעקב" (9) הפסקא הזאת נמצאת במשנת רבי אליעזר, שהוצאה לפני שנתיים על ידי החכם ענעלאו (10), בדף קכ"א כוח הלשון "...חסידיו אומות העולם, כיון שהם עושים שבע מצוות שנצטוו בני נח עליהן, הן וכל דקרוקיהן הם נקראים חסידים, בדיא כשעושיין אותן ואוסרים מכה שצוה אותנו אבינו נח מפי הנבוכה אנו עושיין (11) ואם עשו כן הרי הן יורשו העולם הבא כישראל, ואע"פ שאינן משמרין את השבתות והמועדות, שהרי לא נצטוו עליהן. אבל אם עשו שבע מצוות ואמרו מפי פלוני שמענו או מדעת עצמן, שכך הדעת מוכרעת, או ששיתפו שם ע"ז, אם עשו כל התורה כולה, אין לוקחין שכרן אלא בעולם הזה" רק בהשוואה של מדרש זה עם ההלכה של הרמב"ם תמצא תשובה לכעיתו של מנדלסון.

הרמב"ם, שבקיאותו העמוקה בכל הספרות התלמודית עדיין לא נערכה כראוי, לא הכניס כל חות-דעת מדרשית לתוך ספר פסקיו ללא-התבונה. רק כשהמדרש לא סתר מאמרים תלמודיים קבלהו הרמב"ם להלכה. אם ננתח את הקטע ממשנת רבי אליעזר נראה שיש בו תנאי כפול: אם אומות העולם תעשינה כך וכך ..... הן ינחלו עולם הבא; אם לא תעשינה כך וכך ..... לא ינחלו עולם הבא. כונת המדרש ברורה כל צרכה: ראויים בני אומות העולם לקבל חלק בעולם הבא, רק אם מאמינים באל אחד, בתורה מן השמים, וכששומרים ז' מצוות בני נח.

דעת הרמב"ם בענין זה נאמרת באותה הצורה של המדרש, מלבד ביחס אל הצד השלישי של התנאי. הוא מסכים למדרש, שאם אומות העולם מקיימים את שלשת הדברים האמורים הם בני עולם הבא, אבל נמנע הוא לאמר שכלאו הכי אינן יכולות לצפות לעולם הבא. משום מה אין הרמב"ם מסכים למדרש בפרט זה? לא משום "סברה דנפשיה", אלא משום, שהוא נשען על מאמרים בתלמוד, המוכיחים בהחלט שאנשים מאומות העולם יורשו עולם הבא אפילו, אם לא קיימו את שלשת התנאים האלו. למשל הרי המעשה של גוי שהציל את רבן גמליאל ממות והלה הבטיחו חלק לעולם הבא (תענית כ"ט. א). עובדא דומה לכך אנו מוצאים בקשר עם התלין הרומאי. שהחיש את מיתתו של חנינא בן תרדיון, שהוכטח, שיקבל חלק לעולם הבא (ע"ז יח. א). כשני המקרים האלו יצתה בת קול והכריזה שאלו "מזומנים לחיי העולם הבא" אע"פ ששניהם אכרו את עצמם

(9). היה כתוב בתשובה "ברייתא דרבי אליעזר בן י"י, ואיזה סופר טעה ומלא יעקב במקום יוסי: הרמב"ם מזכיר את המדרש הזה בשמו הנכון בספר המצוות, עשין, ה. (10) פרופ. לוי גינצבורג העירני גם כן שמקורו של הרמב"ם הוא משנת ר' אליעזר. מענין שבספר תולדות אדם (תרע"ד, ב) מסופר שכששאל אחד לרב זלמן מוויילנא שהיה מפורסם בזכרוננו הנפלא היכן מקורו של הרמב"ם, הראה לו מדרש שדבריו דומים קצת לאלה שבמשנת ר' אליעזר. איזה מדרש הראה לו קשה לדעת אבל ודאי היה ספר שמחברו השתמש במשנת רבי אליעזר. (11) הרמב"ם שינה מלשון המדרש באמרו שהם צריכים להאמין שהקב"ה צוה למשה שבי" צריכים לקיים ז' המצוות, ודעתו זו בנויה על שיטתו הידועה בפירושו לסוף פרק גיד הנשה, שאנו חייבים לשמור את המצוות רק משום שנצטוו עליהן משה מפי הגבורה במעמד הר סיני, ומה שאנו מחויבים במילה ואמורים בגיד הנשה אין זה מפני שהקב"ה צוה ככה לאברהם וליעקב, אלא מפני שצוה הקב"ה דברים אלו למשה.

לדעת, חטא שבגללה מפסידים חלק לעולם הבא (12). לאנטונינוס, הקיסר הרומאי, שלא נאמר עליו שהאמין בתורה מן השמים, הבטיח רבי שיהי' לו חלק לעולם הבא (ע"ז י. ב) (13). ובאמת לרוב, המאמר "יש קונה עולמו בשעה אחת" נאמר על גוים (ע"ז י. ב; יז. א; יח. א). ובראי להזכיר דברי אמורא אחד "אפילו שפחה כנענית שבארץ ישראל מוכטח לה שהיא בת עולם הבא" (כתובות קיא. א).

מכל זה נראה, שהרמב"ם הכיר, שעל פי התלמוד אפשר לגוי לקבל שכר נצחי אפילו כשכיל מפעל אחד יוצא מן הכלל, והוא יקרא מחסידיו אומות העולם. לפיכך הוא מודה במשפט החיובי של המדרש, שגוי יורש עולם הבא בקיימו את שלשת התנאים, אולם הוא דוחה את ההנחה השניה של המדרש, שאם לא, אין הגוי בן עוה"כ. שזאת היתה דעת הרמב"ם נראה ממכתב שכתב לחסדאי הלוי (קובץ הרמב"ם הוצ. ליכטענבערג ב, כ"ג; ד) וזה לשונו: "ומה ששאלת על האומות, הוי יודע דרחמנא לבא בעי ואחר כונת הלב הם הם הדברים, ועל כן אמרו חכמי האמת רבותינו ז"ל חסידיו אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא, אם השיגו מה שראוי להשיג מידעת הכורא ית' והתקינו נפשם במדות הטובות. ואין בדבר ספק, שכל מי שהתקיין נפשו בכשרות המדות וכשרות החכמה כאמנת הכורא יתברך, בודאי הוא מכני עולם הבא" (14). לאור הדברים האלה נפתרת בעיה מנדלסון.

(12). יע"ץ לחם שמים לסנהדרין פ"ג, ב; חירושי מהרי"ם לכתובות קנ"ב; שבט סוסר פרק ב'; ועי' תורה שלמה ל"ט. ט. כשר, כרך ב' לבראשית ט', ה'.

(13). האגדה המאוחרת חשבה את אנטונינוס לגר צדק ירושלמי מגילה א, י"ג; אותיות דר"ע הוצ. ווערשהיימער דף כ"ח.

(14). בנוגע לדעת הרמב"ם בכלל על בני עוה"כ כדי לציין סוגים אלו; א) יהודים. — לכל ישראל יש חלק לעוה"כ חוץ כ"ד סוגי פושעים (הל' תשובה ג: ר"ד), שביניהם נמנים הכופרים בד', באחרות, בתורה שבכתב, בתורה שבעל פה, והמסרסר לדבר עבירה. ב) קראים. — לקראים ולכל היהודים שחנכו מכלי דעת אמיתת דתם, אע"פ ששמעו אחרי כן ועדין נוהגים בפעולות יש להם חלק לעוה"כ (הל' מסרים ג: א"ג). ג) אדם, נת, ויוצאי הלציהם — לאלו יש חלק לעוה"כ משום שעברו לה' עד לגבול תבונתם (קובץ הרמב"ם הוצ. ליכטענבערג, ב: כ"ד, א).

הרמב"ם סובר בדרך כלל שרוב אומות העולם שומרים ז' מצוות בני נח (כ"ט ול"ט להל' מאכלות אסורות י"א, ז; שו"ת בית דין של שלמה הלכות י"ד סימן י"ב) והרמב"ם שנה בכמה מקומות, שיש לחסידיו אומות עולם חלק לעוה"כ (הל' תשובה ג, ה, הל' עדות י"א, י; הל' מלכים ח: י"א ועי' צונץ, צור געשיכטע, עמוד 375 והלאה, שהביא שורה שלמה של ראשונים ואחרונים וחות דעתם בענין זה.

נוצרים. — הרמב"ם אומר, שהם בכחינת עובדי עבודה זרה (שהיא הפצוה הראשונה של ז' המצוות) וזה לשונו בפירוש המשניות לעבודה זרה א, ד, (הוצ. ווינער) 2-3: "...האומה הנוצרית, הפועים אחרי ישו אפילו שרתותיהם משונות, כולם עובדי עבודה זרה", ומלים אלו נשמטו בדפוסים שלנו, ונמצא גם ב"קבוצת ההשפעות" קראקא תרנ"ד ע' ל"ז. ידוע דעת הרמב"ם שמה שהנוצרים

חושבים שהשלוש אחד הוא דבר אי אפשר (עמוד 84 Popper, Censorship of Hebrew Books) לכן הם משתפים שם שמים עם דבר אחר, והמקור היחיד בספרות התלמודית, ששתוף אסור לכן נח נמצא בסוף הקמץ של משנת ר' אליעזר שהבאתי, וזה בוראי היה לרמב"ם לעינים כענין זה. ומה שכתבו החוס' בכורות ב. ב, וסני' סג, ב, והרמ"א ל"א ס"ס קנו, שאין איסור לנכרי בשתוף, זה רק בנוגע לשבועה ולא לעבודה, כמו שהראה שמואל לנדא (שו"ת נודע ביהודה, מהדורה תניינא, חלק י"ד תשובה קמ"ח וע"י שו"ת שער אפרים סימן כ"ד, ופתחי תשובה ודרכי תשובה ל"ד קסז, ג). הרבה מהאחרונים סוברים, שהנוצרים אינם עובדים ע"ז כגון פחד יצחק במאמר "גוי" ויעב"ץ בקונטרס רסן מתעה בספרו "ספר השמושי" וע"י Hoffmann, Der Schulchan Aruch שרן בענין זה, אבל לא הזכיר דעת הרמב"ם. לכן לפי הרמב"ם יען שהם עובדי ע"ז, אע"פ שהם מאמינים בתורה מן השמים כמו שהוא פוסק בתשובה (הוצ. פריימן עמ' 332) שמתור למד תורה שכתב לנוצרים, שהם מאמינים שמן השמים היא — מה שאין כן בישמעאלים — אין הנוצרים מקימים ג' התנאים.

ה) ישמעאלים. — אפ"י שאלו אינם עובדים עבודה זרה כמו שפסק הרמב"ם (תשובת הרמב"ם הוצ. פריימן עמ' 337-336) זה גם כן דעת שאר הראשונים, טור י"ד סי' קכ"ד וקכ"ה אבל הם כופרים בתורה מן השמים, ולכן גם הם אינם מקימים ג' התנאים.

בדרך כלל הכיר הרמב"ם, כיהודה הלוי, את תפקיד העמים באמרו (הדברים הללו נשמטו על ידי הצנזור ברוב תהוצאות) הל. מלכים י"א, ד; וכל הדברים האלה של ישוע הנוצרי ושל זה הישמעאלי שעמד אחריו אינן אלא לישר דרך למלך המשיח ולתקן העולם כולו לעבוד את ד' ביהודי שנא' 'כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה' ולעבדו שכם אחד'. כיצד, כבר נתמלא העולם סדברי המשיח ומדברי התורה ומדברי המצות ושפטו דברים אלו באיים רחוקים ובעמים רבים ערלי לב, והם נושאים ונותנים בדברים אלו ובמצות התורה. אלו אומרים מצות אלו אמת היו וכבר כפלו בזמן הזה ולא היו נוחגות לדורות. ואלו אומרים דברים נסתרים יש בהם, ואינם כפושטם וכבר בא משיח וגלה נסתריהם, וכשיעמוד מלך המשיח באסת ויצליח ויורם וינשא מיר הם כולם חוזרים ויורעים ששקר נחלו אבותיהם ושנביאיהם ואכותיהם הפעוים, ועיין הל. שיטה יג: ג'.

# ה ע ר ה

ס א ת

## ראובן גורדיס.

בחברת הראשונה של „חורב" הצעתי לגרוס מאָדֶם במקום מאָדֶם בישעיה מד, יא. זה עכשיו העירני רבי יוסף מרקוס, שכבר הקדימני בהצעה קרובה לַכך ד"ר פליקס פֶרְלֶס לפני שנים ברבעון האנגלי סדרה חדשה, כך שני, דף 116. הוא הציע במקום הטכסט המקובל לגרוס מאָדֶיִּים, וגם כן פירש מל' האדמת הפנים ובושה. השנוי שבין שתי ההצעות הוא מועט. הוא גורס הפעיל (במובן פעל עומד) ואני גרסתי פֶעַל על פי השמוש בשמות כה, ה, ועוד. הוא מוסיף מ"ם לסימן רבים ואני הראיתי על השנוי הנהוג בין נושא ונושא בפרטים כאלה, ולא יהא צורך בשנוי הכתוב בעיקר.

כיון דאתינא להכא נימא בה מלחא. ידוע הדבר, שבלשון העברית מובע המושג של בושה לא על ידי האדמת הפנים, על פי רוב, אלא על ידי הלבנתם, כנראה מן הבטוי התנכ"י פניו חורו, והבטוי המשני — מלבין פני חבירו ועוד. שנינו הרגשנו בקושי זה ונסינו למצוא שמוש בלשון „אדם" לבושה ושנינו העלינו את אותה הפיסקא — במדבר רבה סוף פרק ד' אדום דוד — שהאדים את פני דוד.

והנה שם יש לשון גופל על לשון מן השם „עובד אדום" ויש לומר, שזהו בטוי יוצא מן הכלל. לכן כדאי להוסיף שבחלופי גירסאות לפרקי אבות, פרק ד, מאמר 17, יש „והמאדים פני חבירו ברבים". ראה טיילור Sayings of the Jewish Fathers מהדורא ראשונה 1877, דף 10.

הערה זו נכתבה על ידי רבי יוסף מרקוס, שכתב לי על שנוי זה. הוא מביא את דעתו על שנוי זה, ופירושו של „מאדים" הוא „מאדים" וכו'. הוא מביא גם את דעתו על שנוי זה, ופירושו של „מאדים" הוא „מאדים" וכו'.

הערה זו נכתבה על ידי רבי יוסף מרקוס, שכתב לי על שנוי זה. הוא מביא את דעתו על שנוי זה, ופירושו של „מאדים" הוא „מאדים" וכו'. הוא מביא גם את דעתו על שנוי זה, ופירושו של „מאדים" הוא „מאדים" וכו'.

דברים בדברו על אלהים בתור סבה הכרחית או מחשבתית (כרך א' 328-33).

אין לסכם את הסקירה הקצרה הזאת מבלי להזכיר לשבח את דרך הרצאת הדברים של פרופ. וולפסון, למרות קשי וסך הענין, הרי הדברים נמסרים במלים פשוטות ובבהירות רבה, פה ושם ישנו צל דק מן הדק של הומר מלבב, לשונו של פרופ. וולפסון היא שוטפת כמי מנוחת בשובה ונחת דבר שאינו חזון נפרץ בין חוקרים בפילוסופיה.

גרשון א. הורנין

## מקורות לתולדות החנוך בישראל

הפדגוגים והמורים העברים העוסקים בחנוך העברי ומטפלים בכל השאלות הנוגעות אליו למעשה ולהלכה בהוה ובעבר יקדמו בתשובות חן את הספר „מקורות לתולדות החנוך בישראל“ ל. אסף (\*). ספר זה בא למלא חסרון מרגש בספרות החנוכית. לפי שעה יצאו שני כרכים. בכרך הראשון מכוונים ומסודרים המקורות לתולדות החנוך בצרפת ואשכנז, פולין וליטא, מראשית ימי הביניים עד המאה ה"ט, תקופת ההשכלה, בעת שהכרך השני מקיף את בבל, ספרד, צרפת הדרומית ואטליה. כנוס מקורות הריהו אבן פנה לכל מקצוע שבתורה, ומכל שכן למקצוע כתולדות החנוך בישראל שעודנו בבחינת קרקע בתולה. אם אין לנו עדיין ספר עברי שיכלול ויקיף את תולדות החנוך ודרכי הלמוד בישראל בכל הזמנים, מראשית היותו לעם עד זמננו זה, ובכל הארצות שבהן ישבו בני עמנו במספר רב — מעיר בצדק הרב אסף — הרי זהו משום שכל החמר המפורד ומפורד על פני ספרותנו הגדולה והרחבה לא נתכנס כנוס מלא ושלם. עד היום לא לוקט ולא אוסף בשלמות למקום אחד אף החמר המצוי בתלמוד ובספרות המדרשים, והוא הדין גם בנוגע לתקופה שמאחרי חתימת התלמוד עד תקופת ההשכלה,

(\* מקורות לתולדות החנוך בישראל (מתחלת ימי-הביניים עד תקופת ההשכלה) ערוכים בידי שמחה אסף. הוצאת „דביר“. תל-אביב, תרפ"ה-תרצ"א

להביא לידי אחד וסכום את מושגיהם והנחותיהם של הפילוסופים, שקדמו לו. אבל על סמך מושגיהם של אלו, הוא בא לידי הבנת עולם אחרת ושונה מזו של רבותיו. הוא מוכיח, שהעולם ניתן להתפשט כיחידה הגיונית, שיש בה אחדות, ושסדר וחק כל יחלף שורר בו“ (כרך א' ע' 33).

בכל הספר הזה הגנו רואים בבהירות מחשבה יוצאת מהכלל את עקרי התורה השפינוזית. הנתות הוא דק מן הדק ומאיר את העינים גם לאלה, שהמיתו את עצמם באהלה של הפילוסופיה.

היש חדש בפילוסופית שפינוזה? על זה משיב פרופ. וולפסון בפרק האחרון של הכרך השני לספרו, הפרק, אולי הכי יפה בספרו: „בפילוסופיה בכלל אין חדש. אבל יש בה עוז מחשבה ואמץ לב שאינו נרתע, מפני מסקנותיו הכאות בעקב ההנחות והמושכלות הראשונים. ועוז כזה הראה שפינוזה ובוזה הוא עולה על רבותיו, שנסוגו אחור מפחד המסקנות והסכומים הבאים מעקריהם הראשונים. כך למשל מגיע שפינוזה לידי היות עולם של אחד, איחוד או אחדות בשני המובנים, כלומר שהחמר הוא אחד, אין הבדל בין גוף ובין נשמה — ואחוד החק השורר בעולם“ (כרך ב' ע' 335).

המסקנה השלישית מדעותיו של שפינוזה מתבטאת בהכחשת מציאות תכלית ומטרה בעולם, ובוזה מבטל שפינוזה את מציאות חופש הרצון בין שהוא מטפיו ובין שהוא מוסרי (כרך ב' ע' 335).

כך הורס שפינוזה את הדואליזמוס המטפיו, אבל הדואליזם האפיסטימולוגי במקומו נשאר.

כדאי לסמן שיש יחס משהו בין תורת שפינוזה והפילוסופיה של אפלטון. דעתי, שיש קשר בין תורת התאורים של שפינוזה ובין תורת האידיאות של אפלטון. כך הראה הפילוסוף האמריקאי רויס, שיש יחס וקשר בין התורה הפיזית של גלילי ותורתו של שפינוזה.

נראה, שהמחבר סרב, כמעט בכונה, מלהסיק מסקנה אחת על תורתו של שפינוזה, והיא ששפינוזה נוטה יותר למטיריאליזם מאשר לספירטואליזם מטפיו, כך למשל מעיר פרופ. וולפסון בעצמו ששפינוזה פוטר את עצמו במלים רפיוות וחצאי

## בקורת ספרים

הפילוסופיה של שפינוזה  
The Philosophy of Spinoza  
By Harry Austryn Wolfson  
Harvard University Press, vol. 2, 1934

חכמי הפילוסופיה יקדמו בברכה את הופעת ספרו, בן שני הכרכים, של פרופ. וולפסון. זה מחקר מקיף ומקורי ורב צדדים. מחברו כבר קנה לו שם בחקירותיו החשובות בשדה הפילוסופיה היהודית בתחבורו זה העפיל המחבר הנכבד לרום מדעי חרש. ספרו זה יקבע לו מקום מיוחד בספרות שפינוזה הרחבה.

הקורא הרגיל אצל הספרות הפילוסופית יוכח, אנב קריאה, שהפרופ. וולפסון חותר אלי דבר חדש, דבר שלא נסו אחרים לפניו. שפינוזה נדון בו בלי התפעלות, בלי הערצה ובלי איבה, המקלקלות את השורה. התאורים של שפינוזה בתור — „שכור האלהות“ ו„מיסטיקן“ וכיוצא באלה חסרים לגמרי בספר הזה. לא הלך המחבר הנכבד לקראת נחשים-שמות וכנויים עלולים רק לשטש את משפט העיון ולעוות את דרכי הבינה הישרה במשנה מעורפלת כזו של שפינוזה.

תפקיד חשוב הציב לו המחבר בספרו זה, לבאר ולפרש את תורתו של שפינוזה. זהו תפקיד, שרבים נכשלו בו ומעטים הצליחו, שהרי שפינוזה הוא הקשה בפילוסופים ותורתו מלאה חתחתים. פרופ. וולפסון מניח שני עיקרים בספרו. ראשית „עלינו לאחו בדעה, שספר האתיקה של שפינוזה נכתב על ידו בזהירות רבה, ואין בו יוצא דופן, או פסלת-מחשבה. יש חוט מחשבה אחד, מהלך רעיון יחיד, ההולך ועובר בכל מעמקה של תורת שפינוזה. כל ניב שבה, כל פליטת קולמוס, נעשו במחשבה תחלה ובוהירות של שקול הדעת. הלכך עלינו לעמד על עמקם של הדברים.“

תלמיד הפילוסופיה של שפינוזה חייב להתבונן לא רק בדברים הגלויים האמורים בה, אלא

גם במכוסה ובמסתתר מאחורי פרגודם. עליו להיות חכם-רמזים, הבוחן את כוונת המחבר, שהוא אומר, או במה, שהוא משמיט, בשל טעם מיוחד, דברים שאינם צריכים להאמר. ועל כולם על הלומד את תורת שפינוזה לעמד על סמך, יסוד ושרש הדברים ששפינוזה משמיענו“ (כרך א' עמ' 24).

ההנחה השניה בשפת הפרוש של שפינוזה היא, שאין פילוסופיה בלי היסטוריה. או במלים פשוטות, אין לך דבר בלי עבר, בלי תקופת התפתחות. אי אתה יכול לעמד על סיבה, עמקה וכונתה של תורה, מחשבה ובעיון אלא אם ירדת תחלה לתוך השתלשלותה הרחבה. הלכך עלינו להכיר תחלה את המקורות הפילוסופיים, שקדמו לשפינוזה, כדי לסלק ולהפיץ מעליו את צל המסתורין. כך מעיר פרופ. וולפסון: „אם נגזר את כל ספרי הפילוסופיה, שקדמו לשפינוזה לגזרים, מגלות, מגלות, גוילים, גוילים, ונפריחם באויר, אז מערב רב זה של לוחות נוכל לחבר את האתיקה של שפינוזה“ (כרך א' עמ' 8). אריגינליות ומקוריות קצונית אין בפילוסופיה כשם, שאינן מצויות בשדות מחשבה אחרים. הוא ראה הפילוסוף הראשון טלס, שנכנס לטרקלין הפילוסופיה בלי מסרת וקבלה פילוסופית ומצא לא יותר ממים. פרופ. וולפסון מבאר את שפינוזה והיותו על דרך ההיסטורית-בקרתית. שהיא אינה אלא פרוש דברים לאור דברים שנאמרו במסרת ובמחשבת העבר.

מתוך הנחה זו נראה, ששני שותפים בשפינוזה. ישנו ברוך, זה היהודי הספרדי, שיצק מים על יד חכמים יהודים וספג לתוכו מקרא, התלמוד ונושא כליו; וישנו בניקטוס, זה שלמד פילוסופיה מחכמי הגויים. אף בפילוסופיה של שפינוזה מתרשמים אריסטו ודיקרטס, הרמבם, קרקשקש גרשוני וכו'.

מהי הותה של פילוסופית שפינוזה? על זה משיב לנו הפרופ. וולפסון כדלקמן: „שפינוזה חותר

אף על פי שהחמר על דרכי החנוך והלמוד בתקופה ארוכה זו, וביחוד מן המאה הי"ב ואילך, רב וחשוב. אבותינו לא כתבו ספרים מיוחדים על נושא זה, אם כי התורה היתה כל מעינם וחיי רוחם, בתי הישיבות ותלמודי-התורה עמדו במרכז עולמם וחובת-הלמוד הכללית הונהגה על ידם מאות בשנים לפני שהונהגה אצל כל אומה ולשון. היתה מסורת גם שטה שעברה מדור לדור, מאבות לבנים, ובספרי הפוסקים נקבעו גם הלכות תלמוד תורה בסמנים וסעיפים כמסמרות נטועים. זעיר פה זעיר שם, בדרך אגב, אנו מוצאים ידיעות, לפעמים רבות ערך, על מצב החנוך בספרי השאלות ותשובות, הפרושים על התורה והתלמוד, הדרוש והמוסר, וכן בהסכמות והקדמות לספרים, פנקסי קהלות וצאות וכיוצא. אך בה במדה שאנו מתקריבים אל הזמן החוש מתרבים המקורות יותר ויותר, וכל המקורות האלה סעונים כנוס.

דר. אהרן ילינק היה הראשון ששם לב לכנוס חמר ממין זה במאמרו הידוע „קורות סדר הלמוד“ שנדפס ב„בכורים“, הוצאת נפתלי קלר בווינא, תרכ"ה-תרכ"ו. אחריו בא הדר. גידמן בספרו הגדול והמצויץ „התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים“ שבין יתר העניינים מתוארים גם דרכי החנוך והלמוד בבתי הספר ובשיבות אשר בצרפת, אשכנז ואטליה לפי המקורות העבריים. עכשו קם הרב אסף לא רק למלא ולהשלים עבודת גידמן, כי אם גם להגדיל את מספר המקורות הן מה שדפוס והן מה שבכתב-יד ולהתקרב עד כמה שאפשר אל השלמות. אכן מה גדולה ומה רצויה היא עבודה זו.

המקורות לתולדות החנוך בישראל מה ילמדונו ?

בכל ארצות גלותם יצאו היהודים ידי חובת הלמוד. היו להם בתי אולפנא ובתי מדרש ועל פי דרכם חנכו את בניהם. גם מורים ומוריכים היו בכל דור ודור, מסורים אל עבודתם באמונה, ותכניות למודים. לכל היהודים, מבלי הבדל בין יהודי ארץ זו ובין יהודי ארץ אחרת, היתה באמת שאיפה אחת, יחידה ומיוחדת, לגדל את בניהם בתור יהודים כשרים ולאנאב עליהם שם שמים במדה כזו עד שיהיו מוכנים למסור בעת הצורך את נפשם על קדוש

השם. למלוי שאיפה זו היו בעצם מכוונים כל הלמודים וכל ההתאמצויות, ועל מזבחה הקריבו קרבנות רבים. אבל נבדלו יהודי ארצות השונות בשטות החנוך ובספרי-ההוראה. מתוך המקורות בנוגע אל התקופות שלפני מהר"ל מפרג יש ללמוד, למשל, כי יהודי אשכנז ופולין לא הקפידו כלל על למודי החול. לא הושם לב ללמוד הלשון העברית ודקדוקה. אף למוד המקרא שתפס מקום מרכזי בימי המשנה והתלמוד, נצטמצם מאד בחזר. (ר' יוסף יוסא האן מפרנקפורט, בעל „יוסף אומץ“, קובל „שבדורותינו יש כמה רבנים שלא ראו המקרא מימיהם“). למוד המקרא התרכז ברובו על למוד החומש, וזהו רק בשביל החזרה על פרשת השבוע. יש שהילדים עברו לכל היותר רק על ספרי הנביאים הראשונים ולנביאים אחרונים וכתובים לא הגיעו כל עיקר. בהיות הילד בן שנמה או תשע התחיל בלמוד הגמרא, ומאותו זמן ואילך נעשתה הגמרא עקר וכל שאר הלמודים טפלים לה. לא כן יהודי ספרד ואטליה. מתוך המקורות הנוגעים להם אנו למדים, כי לשאיפתם לעשות את בניהם ליהודים כשרים נשפלה עוד השאיפה להעמידם על מדרגת השכלה גבוהה, למוד המדעים השונים ושפת המדינה נחשב לרובם כדבר הכרחי ומוכן מאליו. בתכנית הלמודים נכנסו גם זמרה, גגון ורקוד. יש שזעירי היהודים עסקו גם באספורט, את הלשון העברית ספחו תמיד באהבה רבה ושקדו על דקדוקה, התנ"ך תפס מקום חשוב. בתחלת המאה הרביעית לאלף זה נולד באטליה אף הרעיון ליסד אוניברסיטה עברית שבה ילמדו את למודי היהדות במדה רחבה יחד עם מקצועות המדעים הכלליים באופן „שכל מי שירצה להעשות רופא לא יצטרך לבלות כל ימיו ושנותיו בסטודיאו בין הגויים“. מעוררי הרעיון הגדול הזה היו ר' דוד פרויבניציאלי ממנטובה ובנו ר' אברהם, שניהם מחשובי החכמים שבדור. ברם, על ידי הגעגוע והמשא התכוף עם יהודי אטליה וספרד, בעלי השכלה רחבה ונמוסים נאים המעידים על חנוך מעולה, החלו יהודי פולין ואשכנז לפשפש בהליכות חייהם הם, ואז נולדה בלבם השאיפה להביא תקונים יסודיים בשטת הלמוד והסדרים בבתי ספריהם. בראש תנועת התקונים עמד הגאון המפורסם בדורו מהר"ל מפרג. אמנם הוא בא להכרת הצורך בתקונים לא על-ידי השפעה מן החוץ, כי אם גם מתוך השקפה

מוסרית עמוקה. בספריו הרבים ידבר בדברים חוצבים לחבות אש על קלקולי החנוך ועל התקונים הרבים הצריכים להעשות, ואחריו נמשכו עוד רבנים גאונים ואנשי שם מפורסמים, ומימי מהר"ל מפרג מתרבים המקורות לתולדות החנוך בישראל.

המקורות מתקופת הגאונים מועטים מאד לפי הערך, אך גם מן המעט יוצאות כמה ידיעות חשובות על התפשטות החנוך העממי, על עמדתם החברתית של המלמדים, שהיו מתמנים על ידי הצבור, על למודי כתב ערבי וחשובות ועוד. משיר מוסר השכל המיוחס לרב האי גאון יוצא שדאגו גם לחנוך הבנות וללמוד מלאכה. לעומת זה רב וגדול מספר המקורות על החנוך אצל יהודי איטליה. מלבד הספרים על כמה מגדולי הדורות שבדרך אגב הפילו דברים על מצב החנוך וההוראה, נשתמרו פנקסים וספרי תקנות של חברות ת"ת, הכוללים פרטים ודקדוקים מפעולות בתי הספר. בכל קהל ההיחמה קימת חברת תלמוד תורה, שתפקידה היה לטפל בחנוך הבנים ולפקח עליהם, ולכל אחד מהן היה, כנראה, ספר תקנות ערוך מזמן לזמן לפי השנויים הדרושים בצרכי השעה. מגורשי ספרד ופורטוגל שעברו דרך אטליה וגם התישבו בה הרי השפיעו על חיי הקהלות באטליה במאה הט"ז והי"ז והשפעה זו גברה גם בחנוך, מן הזמן ההוא ואילך זורמים גם המקורות בשפע רב. המאסף הנכבד מעיר על הדמיון הרב בין סדרי בתי הת"ת שבאטליה ובין אלו שיסדו הספרדים באמסטרדם והמבורג. מטעם זה אפשר אולי להביט במדה ידועה על המקורות הבאים מאטליה כעל מלואים לתולדות החנוך בספרדי ביחוד במה שנוגע לסדרים הפנימיים בבתי הספר. כמוכן אבד גם כן חלק הגון של הפנקסים וספרי התקנות, אבל אין ספק שרבים מהם עודם גנוזים בארכיוני הקהלות או באוצרות ספרים. כי חברת ת"ת היתה בכל מקום מן החשובות ביותר וקבלה סיוע חמרי ומוסרי מן הצבור וגם מיחידי הקהל.

המקורות הנאספים בידי ש. אסף אינם חוברות או ספרים בפני עצמם. פרוורים פרוורים הם, מספרים שונים וקדמונים לוקחו ויש ללמוד דבר מתוך דבר. אם מתוך דברי הבקרת החריפים שנשמעו מפי מהר"ל ותבריו יוצא, כי מצב החנוך של יהודי פולין ואשכנז היה מקולקל מאד, יש לשער, כי

תקלה זו ודאי היתה נמשכת דורות רבים, אלא מחוסר מקורות פרטים רבים כמוסדים ותחומים מצד החיובי והשלילי כאחד, עלינו לסמוך על אותן הידיעות המפוררות בספרי הרבנים הקדמונים שלפעמים הובאו לפי תומן, ברמיזות בעלמא או בתור תשובות על שאלות מעשיות. אבל צא וחשוב, כמה יקרות הן המימרות היחידות האלה. אילו לא נאספו לאגדה אחת ולא העמדו בשורה נכונה ומתאימה לרוחן, הרי היו אובדות לגמרי. ובמקורות לתולדות החנוך לא ללמד על עצמם יצאו אלא על הכלל כולו. כשם שאתה מוצא בספרי הקדמונים ידיעות ורמזים לקורות החנוך בה במדה אפשר למצוא מקורות חשובים גם לנושאים אחרים. הודות להם הרי עלתה בידי החוקרים כגרץ, גידמן, ברלינר, אברהמ'ס ועוד להעביר לפנינו בספריהם רבים מצדדי התרבות של היהודים בימי הבינים בארצות פזוריהם וחייהם הפנימיים בבית וברחוב, בשוק המסחר ובבית הכנסת, חיי המשפחה והקהלה, המנהגים והמסורות, ההזיות והנחושים וכו'. ולא רק חוקר דברי הימים והתרבות, אלא גם חוקר הטבע והמדע ימצא בהם חמר רב, מענין וגדל-ערך, להתגדר בו. והחמר עודנו מפורז על פני הספרות העברית העתיקה ומחכה לידי חוקר רציני לטפל בו. ספרות השאלות ותשובות בלבד, ענף ספרותי זה היחיד במינו ואין משלו בספרויות העמים, הריה כמכרה מלאה וגדושה זו שאין תוצב בה. כמה פנינים ומרגליות אצורות בקרבה ואין דולה אותן. אלו קם כיום חבר מלומדים עברים להוציא מתוך מאות או אלפי השאלות ותשובות אותן הידיעות היכולות לשמש מקור לנושאים שונים הברכה היתה מרובה במשכנותינו. ומי ימנה ומי יספור מאות הספרים העתיקים המונחים על אצטבאות הספריות הגדולות, שלכאורה אין להם ממש מצד תכנם וסגנונם, אבל עין זהה ובוחנת תגלה בהם חדשות ונצורות שאין ערוך להן. המאסף החכם של המקורות לתולדות החנוך בישראל שהשתדל בכל כחו ובאוצר ידיעותיו התלמודיות הרבות לקרב את עבודתו אל השלמות, הרי מודה בעצמו, כי אע"פ שעלתה בידי להגדיל את מספר המקורות הנוגעים אל החנוך פי שנים ושלשה מאשר מצאו החכמים הקודמים לו, אין לו בטחון שהגיע אליה באמת. „כמה וכמה תעודות יקרות שמורות עוד בכתב-יד“



בארכיוני ומנסקי קהלות שונות ובאוצרות הספרים הנדולים, והן מחכות לידיים הרוצות שיוציאון מאפלה לאורה".

מרבובים הנושאים בספרות העברית הנראים כערירים וגלמודים, קרוחים ושכולים, כאלו יבש שרשם וליח ולשד אין להם. ואולם אך יערו מקורם

וכחם יראה, ודשנים ורעננים יהיו ונשאו פרי ישוה להם. ישמש ספר המקורות לתולדות החנוך דוגמה ומופת ופרקים חדשים יקרים יתוספו על דפי תרבותנו העברית.

ושינגטון.

**ישראל שפירא**

# חורב

## מאסף מוקדש לתולדות ישראל וספרותו

מופיע פעמים בשנה

על ידי

קרן בנימין חרוזיץ ז"ל

אשר ע"י

בית מדרש למורים של ישיבת רבנו יצחק אלחנן

### תוכן הענינים

- (1) תוספות ומלואים לפנקס מדינת ליטא — — — ישראל היילפרין ירושלים
- (2) פיוט חדש ליוסי בן יוסי — — — רבי יוסף מרקוס ניו-יורק
- (3) תולדות קדוש החדש בעדת הקראים — — — דר. א. ש. הלקין מכללת קולומביה, ניו-יורק
- (4) תקנת של איסור שבת ויו"ט — — — ישעיהו זנה פורנצי, איטליה
- (5) שרידים משירי ספרד — — — דר. שמעון ברנשטיין ניו-יורק
- (6) התרגום הסורי לחמש המגלות — — — דר. פ. חורגין ישיבת רי"א, ניו-יורק
- (7) ברור הלכות — — — דר. שניאור זלמן צייטלין דריפסי קוליג, פילדלפיה
- (8) פרק קנין תורה — — — דר. מיכאל היגער ניו-יורק
- (9) הלשון המקורית של ספר חנוך — — — דר. חיים קאפלאן פליינפילד, נידו.
- (10) בקורת ספרים: כנוס הפיוט — — — דר. יהושע בלוך הספריה העירונית של ניו-יורק